

ԲԱՆԻԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2021 N 2 (26)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԳԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ

TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Ա., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Ս., Գևորգյան Հ.,
Դերիկյան Վ., Իսահակյան Ա., Կատվալյան Վ., Հարությունյան Վ.,
Հովակիմյան Վ., Մելքոնյան Ա., Պողոսյան Գ., Սաֆրաստյան Ռ.,
Սուվարյան Յու.

Главный редактор: Харатян А.

Редакционная коллегия

Аветисян П., Агасян А., Арутюнян В., Гаспарян С., Геворгян Г., Деври-
кян В., Исаакян А., Катвалян В., Мелконян А., Овакимян В., Погосян Г.,
Сафрастян Р., Суварян Ю.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Avetisyan P., Devrikyan V., Gasparyan S., Gevorgyan H.,
Harutyunyan V., Hovakimyan V., Isahakyan A., Katvalyan V., Melkonyan A.,
Poghosyan G., Safrastyan R., Suvaryan Y.

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2021 Թ. N 2 (26)

Ընտրությունները ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում..	5
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY	
<hr/>	
Hayrapetyan A. – Activities of Alexandrapol Municipal Autonomy Bodies in 1918–1920	8
Շահնազարյան Ա. – Խաղխաղի տեղադրության շուրջ	20
Hovhannisyán L. – The USA Policy on the Armenian Question from the Treaty of Sèvres to W. Wilson’s Arbitral Award	27
Bablumyan A. – The Armenian Population of Arghana Maden Sanjak of Province Diarbekir (Tigranakert) at the End of XIX – Beginning of XX Centuries	43
Bakhchinyan A., Matiossian V. – Eleonora Duse and the Armenians ..	63
Fishenkjian A. – The Syrian-Armenians’ Assistance to the Iraqi-Armenians Sheltered in Syria as a Result of the 2003 Iraq War ..	79
Հովհաննիսյան Հ. – Գեներալ Վասիլ Բեհրուբով	89
Պետոյան Ս. – Շուշիի Մահաեսի-Հակոբյանցների տպարանը (1877–1905 թթ.)	107
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY	
<hr/>	
Bobokhyan A., Khomutova T., Hovsepyan R. – “Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia: Launching of a Multidisciplinary Study of Bronze and Early Iron Age Sites	129
ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART	
<hr/>	
Асатрян А. – «Плпун Аварайри» («Соловей Аварайра») Гевонда Алишана в музыке	145
Muradian Sh. – Ara Bekaryan’s Papers on Armenian Art in “The Soviet Art” Journal	158

**ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ
ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ · MEDIA THEORY**

Gasparyan S., Hayrapetyan Z. – The Recent War Against Karabakh:
a Clash of Interests 169

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

Dolukhanyan A. – La Correspondance de Nicolas Adonts 187
Խաչատրյան Լ., Խաչատրյան Լ. – Ածականի թվի քերականա-
կան կարգի արտահայտությունը հին հայերենում 197
Apresyan A. – Grigor Narekatsi and the Translators 213
Իսահակյան Բ. – Մայրական սիրո և պանդխտության թեման
Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայում 223

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

Makhmourian G. – *Hovhannisyán Lilit. The Elucidation of the
Armenian Question, 1915–1923* 244
Խառատյան Ա., Կարապետյան Ա. – *Հիշողության և պահանջի
անժամանցելի ներուժը* 252

ՀՈՒՐԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEES

Եղիազարյան Ա. – Էդիկ Գարեգինի Մինասյան *Ծննդյան 65-
ամյակի առթիվ* 258

ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ ԳԱԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅՈՒՄ

Հունիսի 28-ին տեղի ունեցած ՀՀ ԳԱԱ ղեկավար կազմի ընտրություններում ՀՀ ԳԱԱ նախագահ ընտրվեց ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնի տնօրեն, ակադեմիկոս Աշոտ Սաղյանը: ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ ընտրվեց ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հրանտ Մաթևոսյանը, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արթուր Իշխանյանը:

Աշոտ Սաղյանը ծնվել է 1957 թ.՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Չափար գյուղում: 1978 թ. գերազանցությամբ ավարտել է ԵՊՀ Քիմիայի ֆակուլտետը, 1980–1984 թթ. սովորել է ԽՍՀՄ ԳԱ Ա. Նեմեյանովի անվան էլեմենտորգանական միացությունների ինստիտուտի նպատակային ասպիրանտուրայում:

Իր թեկնածուականատենախոսությունը Աշոտ Սաղյանը պաշտպանել է 1985 թ., դոկտորականը՝ 1996 թ.: 2006 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, 2010 թ.՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս: Նրա գիտական գործունեության բնագավառն է ոչ սպիտակուցային ամինաթթուների ապիմետրիկ բիոմիմետիկ սինթեզը, մանրէաբանական սինթեզի կուլտուրալ հեղուկներից ամինաթթուների անջատումը և մաքրումը: Աշոտ Սաղյանը շուրջ 350 գիտական հոդվածի, 2 դասագրքի, 2 մենագրության հեղինակ է:

Աշոտ Սաղյանն աշխատել է ԽՍՀՄ Բժշկական և մանրէաբանական արդյունաբերության նախարարության գենետիկայի և սելեկցիայի համամիութենական ինստիտուտի Չարենցավանի մասնաճյուղում, այնուհետև՝ Ամինաթթուների գիտահետազոտական տեխնոլոգիական ինստիտուտում, որը ԽՍՀՄ փլուզումից հետո վերանվանվել է «Կենսատեխնոլոգիայի ԳՀԻ» ՓԲԸ՝ ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարության կազմում: 2000 թ. նշանակվել է ինստիտուտի տնօրեն: 2010 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնի ՊՈԱԿ-ի տնօրեն: Աշոտ Սաղյանը 1998 թ.-ից աշխատում է նաև Երևանի պետական համալսարանում՝ սկզբում որպես դեղագործական քիմիայի ամբիոնի դոցենտ, այնուհետև՝ պրոֆեսոր, իսկ 2003

Ընտրությունները ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում

թ.-ից՝ ամբիոնի վարիչ: 2016 թ. դեղագործական քիմիայի ամբիոնի հենքի վրա ստեղծվել է ԵՊՀ Ֆարմացիայի ինստիտուտ, որի տնօրեն է նշանակվել Աշոտ Սաղյանը:

Նա 18 թեկնածուական և 3 դոկտորական ատենախոսությունների գիտական ղեկավար է:

2001 թ. Աշոտ Սաղյանն արժանացել է Եվրամիության Դեկարտի անվան մրցանակի: 2002 թ. պարգևատրվել է Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության Կառավարական «Բարեկամություն» շքանշանով: 2004 և 2011 թթ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակների, 2009 թ.՝ ՀՀ վարչապետի հուշամեդալի: 2014 թ. ստացել է գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: 2015 թ. արժանացել է ՀՀ Պետական մրցանակի:

ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հրանտ Մաթևոսյանը ծնվել է 1947 թ., Երևանում: 1970 թ. ավարտել է ԵՊՀ-ի Ֆիզիկայի ֆակուլտետը, մասնագիտացումը՝ պլազմայի ֆիզիկա: 1977 թ. ստացել է ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածուի աստիճան, 1997 թ.՝ դոկտորի: 2010 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

Հրանտ Մաթևոսյանը 2011-2021 թթ. եղել է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, 2021 թ.-ից՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահության անդամ, ՀՀ ԳԱԱ Գիտության զարգացման հիմնադրամի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ Ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտի տեսական ֆիզիկայի բաժնի վարիչ:

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արթուր Իշխանյանը ծնվել է 1960 թ., ԼՂՀ Շոշ գյուղում: 1983 թ. ավարտել է Մոսկվայի ֆիզիկատեխնիկական ինստիտուտը: 2004 թ. ստացել է ֆիզիկամաթեմատիկական դոկտորի կոչում: 2006 թ. ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

Արթուր Իշխանյանի գիտական գործունեության բնագավառն է ատոմական, մոլեկուլային և օպտիկական ֆիզիկա, մակերևութային ֆիզիկա, քվանտային սակավալիճակ համակարգեր, գերսառը ֆոտոն և մագնիսաաոցիացիա, ոչլեյաստիվիստա-

Ընտրությունները ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում

կան և ռեյսատիվիստական ալիքային հավասարումներ, ոչգծային ֆիզիկա, մաթեմատիկական ֆիզիկա, Հոյնի ֆունկցիաների տեսություն:

1994–2005 թթ. Արթուր Իշխանյանը ՀՀ ԳԱԱ «Մաշտոց» Ճարտարագիտական կենտրոնի գիտքարտուղարն էր, 2005–2006 թթ.՝ նույն կենտրոնի տնօրենի պաշտոնակատարը: Նա 2007 թ.-ից ՀՀ ԳԱԱ Ֆիզիկական հետազոտությունների ինստիտուտի «Նյութական ալիքների ֆիզիկայի» լաբորատորիայի վարիչն է:

2015 թ. Արթուր Իշխանյանն արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակի:

ՀՀ ԳԱԱ բաժանմունքների ակադեմիկոս քարտուղարների պաշտոններում վերընտրվեցին.

ՀՀ ԳԱԱ մաթեմատիկական և տեխնիկական գիտությունների բաժանմունք, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Լենաեր Աղալովյան

ՀՀ ԳԱԱ Ֆիզիկայի և աստղաֆիզիկայի բաժանմունք, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ռադիկ Կոստանյան

ՀՀ ԳԱԱ Բնական գիտությունների բաժանմունք, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ռուբեն Հարությունյան

ՀՀ ԳԱԱ Քիմիայի և Երկրի մասին գիտությունների բաժանմունք, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Լևոն Թավադյան

ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յուրի Սովարյան:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահության անդամներ ընտրվեցին ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ Ռադիկ Մարտիրոսյանը, Աշոտ Մելքոնյանը, Գեղամ Գևորգյանը, Գագիկ Ղազինյանը, Գևորգ Պողոսյանը, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամներ Արսեն Հախումյանը, Վազգեն Մելիքյանը:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Աշոտ Սադյանի առաջարկությամբ ակադեմիկոս Ռադիկ Մարտիրոսյանը դարձավ ՀՀ ԳԱԱ նախագահի գլխավոր խորհրդական, ակադեմիկոս Յուրի Շուքուրյանը՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահի խորհրդական:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

HISTORY

ARMEN HAYRAPETYAN*

PhD in History, Associate Professor

The NAS RA Shirak Center for Armenological Studies

armenani@mail.ru

ACTIVITIES OF ALEXANDRAPOL MUNICIPAL AUTONOMY BODIES IN 1918–1920

Key words: autonomy, occupation, municipal council, municipal administration, P. Levonyan, RA Government, Revolutionary Committee.

Introduction

The restoration of an independent Armenian state in 1918 was significant for the Armenian people. Despite the difficult and unstable political and socio-economic situation of the First Republic of Armenia, in 1918–1920 large-scale processes took place in the field of state formation in newly independent Armenia, one of which was the formation of local self-governing bodies. They were some of the most important means of exercising the system of public administration and public power of the newly independent republic.

The study of local self-governing bodies is important for making the history of the state system of the First Republic of Armenia more complete. The gained experience can be useful from the point of view of developing the current system of territorial administration and local self-governing bodies of the Republic of Armenia.

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.05.21, գրախոսվել է 21.05.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

Alexandrapol Municipal Autonomy Bodies during the First Turkish Occupation

The first bodies of municipal autonomy were formed in Alexandrapol in 1896 under the leadership of G. Ter-Petrosyan¹. They remained operational with minor changes until the beginning of 1917. After the February Revolution, the Provisional Government established a democratic electoral system for the formation of urban autonomies, enabling cities to establish municipal councils and administrations. Unfortunately, the municipal autonomy of Alexandrapol, formed on democratic principles in 1917, did not last long. In the morning of May 15, Turkish troops occupied the city and most of the Alexandrapol uyezd². At that crucial moment for Alexandrapol, the members of the municipal council and administration, the heads of public and state organizations, as well as the municipal police in their entirety, fled the collapsing city, so that the municipal autonomy ceased to exist³.

Following the seizure of Alexandrapol, the Turks reestablished the municipal autonomy. On May 17, the General Assembly of Citizens, chaired by the director of the Commercial Gymnasium L. Sargsyan, formed a 29-member municipal council (16 Armenians, 3 Greeks, 3 Muslims, 3 Russians, 2 Georgians, 2 Jews)⁴. The next day, the council elected a 15-member municipal board with 16 committees (sanitation, food, auditing, finance, inventory, etc.)⁵. The mayor of Alexandrapol, L. Sargsyan, was elected chairman of the municipal council, his assistants were P. Merkurov, Haji Yusuf-Oghli-Yusufov, the secretary was Tsikhistov, and the translator was Mubayajyan⁶.

On May 19, the Turkish command recognized the legitimacy of the municipal authorities, and on May 22, Vehib Pasha, who arrived in Alexandrapol, met with the members of the newly elected council at the Trade Gymnasium. The Council presented a petition consisting of 9 articles, demanding to respect the personal

¹ Հայրապետյան 2006, 42–50:

² Խատիսեան 1968, 73:

³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 3, Ատրպետ 1918, N 262, 2:

⁴ Ալեքսանյան 2011, N 1, 28:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 125, թ. 8, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713, թ. 30:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 5:

inviolability of property and honor, to stop looting, arbitrary rule and violence, to allow the Armenians migrated from Kars region to return their homes⁷.

On June 26, the municipal administration was reorganized, and all affairs were concentrated under five general sections: financial-economic (Ter-Martirosov), administrative (S. Ghazaryan), sanitary-medical (Tsikhistov), technical (Chakhmasazov) and food (Yusufov)⁸.

The justice system in the war-torn uyezd was not launched. Turks simply allowed the Commission for the Investigation of Legal Disputes between citizens under the Municipal Autonomy to investigate light offences⁹. Instead, they created a new police system. According to contemporaries, patrols appeared in the streets of the city in the morning of May 16¹⁰, and four days later a 50-member Turkish-Armenian mixed police force was formed¹¹.

The solution to the food issue became the priority task of the municipal authorities. On July 26, 1918, the Municipal council set up a committee to organize the bread trade, which in its turn set about returning 1,200,052 rubles to the Alexandropol Bank, which had been taken to Tbilisi (Georgia) by members of the former administration. The financial dispute between the old and new municipal authorities was settled only in September 1918, after A. Jamalyan, the diplomatic representative of the Republic of Armenia in Georgia, at the request of L. Sargsyan, who arrived in Tbilisi (Georgia), intervened in the case¹².

The fight against epidemic diseases also became a matter of concern for municipal autonomy. Steps were taken to invite doctors from Yerevan, Tbilisi (Georgia), bury the bodies of cholera victims in special places, and open hospitals for the treatment of venereal diseases¹³. Attempts were also made to revive the school work by bringing back Alexandropol teachers who had fled to Tbilisi (Georgia)¹⁴.

In fact, during the Turkish rule, Alexandropol municipal authority, in the absence of national parties and other state institutions, became the only body that

⁷ Ատրպետ 1918, N 262, 3:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2710, թ. 5:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 125, թթ. 9–10:

¹⁰ Ալեքսանդրապոլում, 1918, N 116, 2:

¹¹ Յովսէփեան 1918, N 6 (206), 2:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 103–114:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2710, թ. 62:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 97, թ. 26:

concentrated all the public and state affairs of the uyezd. At the same time, acting as a mediator between the people of the city and the uyezd and the Turkish command, it **tried to suppress the Turks' violence as much as possible and to ensure the physical existence of the Armenians**¹⁵. In his report sent to the Ministry of Foreign Affairs dated to December 4, 1918, the RA diplomatic representative in Alexandrapol G. Khoyetsyan wrote about the activities of the structure headed by L. Sargsyan. "When the former administration left the city, L. Sargsyan and his teammates stayed to help the martyred people. "What they endured during the Turkish rule, their self-renounced support of the people's interests, honesty and courage, awakens a deep sense of respect in me"¹⁶.

Activities of Alexandrapol Municipal Autonomy BODIES in 1919–1920.

In the fall of 1918 the situation changed dramatically. The Ottoman Empire, defeated in World War I, withdrew its troops from the occupied territories. On December 4, 1918, the Armenian troops entered Alexandrapol with great solemnity. On the same day, the uyezd of Alexandrapol was declared part of Armenia¹⁷. However, the new uyezd was significantly different from the previous one in terms of territory. The precinct of Mets (Great) Gharakilisa was removed from the uyezd by October 7 decision of the Council of Ministers of the Republic of Armenia, and merged with the precincts of Dilijan and Karavansara to become part of the newly formed province of Dilijan¹⁸. The new province of Alexandrapol, established in early December, included only the territory of Eastern Shirak, with 4 precincts and 129 villages¹⁹.

In the grip of famine and epidemics, it was necessary to restore the activities of state and public institutions in the province, and the city authorities of Alexandrapol played a major role in this. In order to establish order, on December 14, 1918, the city militia was made up of 350 policemen, and 3 judges (A. Tayants, G. Khoyetsyan, Ter-Hakobyan) were elected to investigate the urgent criminal cases.

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 125, թ. 8:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 126, թթ. 90–96:

¹⁷ **Հեռագիրներ Ալեքսանդրապոլի գրաման մասին**, 1918, N 78, 4:

¹⁸ **Ղարաքիլիսեի յանձնումը**, 1918, N 20, 4:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 4, թ. 20:

An emergency commission chaired by the mayor was set up to prevent epidemics. The city was divided into four districts, with regional doctors appointed in each of them, bathhouses and orphanages opened²⁰.

The Migration Commission chaired by M. Ghazaryan played an invaluable role in ensuring the living conditions of the migrants²¹. In just four months, from December 10, 1918, to April 2, 1919 (after April, the American Middle East Relief Committee took over the food supply)²², the commission provided shelter to the migrants in Alexandrapol and opened 9 feeding stations²³.

Unfortunately, the tense relations between the central authorities of the Republic of Armenia and mayor L. Sargsyan did not allow to register serious results in the restoration of the city economy. Those relations became more tense during the Armenian-Georgian war. Hoping to save the population of an economically devastated province from starvation, Alexandrapol municipal authorities asked the Armenian government to stay away from an extremely undesirable war²⁴, but to no avail. When the railway communication between Kars and Jajur was interrupted due to the winter snowstorms, the province found itself in the grip of famine²⁵.

The controversy between the non-Dashnak city authorities of Alexandrapol and the center made up of predominantly ARF members, was in fact politically motivated. The municipal authority was trying to maintain its power, while the ARF, on the contrary, was trying to regain its influence in the city of strategic importance.

On February 25, 1919, the ARF demanded that Alexandrapol municipal administration hold municipal council elections²⁶. Those took place on May 4, 1919 and gave the following results: 38 representatives were elected to Alexandrapol municipal council from the ARF (Dashnaksutyun), 9 from the People's Party of Armenia (PPA), and 5 from the Socialist Union (an alliance of Independent Socialists led by Menshevik L. Sargsyan and SRs – Socialist Revolutionaries).

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, գ. 1, զ. 2711, թ. 153–154, 166, 172–174, 190:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 105, գ. 1, զ. 2715, թ. 3:

²² ՀԱԱ, ֆ. 105, գ. 1, զ. 2715, թ. 50:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 105, գ. 1, զ. 2715, թ. 7–10, 50:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, գ. 1, զ. 3003, թ. 3:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 205, գ. 1, զ. 689, թ. 45-49:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, գ. 1, զ. 2799, թ. 11:

Considering such a ratio of political forces in the newly elected municipal council as a result of electoral fraud and abuse, the Socialist Union and PPA tried to challenge the election results in court (the court hearing ended on December 1, 1919. The administrative department of Yerevan District Court dismissed the election complaint)²⁷. L. Sargsyan also appealed to the RA Prime Minister and the Ministry of Internal Affairs not to convene sessions with the new council before the court decision was announced, but the RA Government decided that the judicial process was not an obstacle for convening a newly formed council²⁸. At the first session convened on June 4, 1919, H. Budaghyan was elected chairman of the newly elected council of Alexandrapol, and M. Simonyan – as the secretary²⁹. The issue of electing a mayor lasted relatively long. H. Melkonyan was elected to the post on September 23, after only six months, and on March 22, 1920, he resigned³⁰.

After H. Melkonyan, the post of the mayor of Alexandrapol remained vacant again, which had a negative impact on the efficiency of the city's autonomy. The issue was resolved only due to the intervention of the central authorities. After the defeat of the May uprising, the Minister of Internal Affairs and the Military, R. Ter-Minasyan simply demanded that the governor of Shirak “restore the activity of municipal autonomy as soon as possible.” On June 16, 1920, the council invited the deputy governor of Yerevan P. Leonyan to the post of mayor of Alexandrapol³¹. The activities of the economic, food, financial-budgetary, police, medical-sanitary, audit and other temporary and permanent commissions were regulated³².

1919–1920 Alexandrapol lived through a difficult and controversial period: chaos in the local self-government bodies, complicated relations with the Center, inter-party struggle, famine, emigration, orphans, the May Uprising. However, due to the steps taken by the local authorities since 1919 from the middle of the XIX century, life in the city started slowly normalizing.

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2799, թ. 264:

²⁸ **Նոր կեանք**, 1919, N 60, 4:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 219:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2807, թ. 1–3, 12:

³¹ **Քաղաքային խորհրդի 1920թ. յունիսի 16-ի նիստի որոշումներից**, 1920, N 25, 4:

³² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2807, թ. 27:

The first positive steps were taken in the field of education. After the establishment of the government of the Republic of Armenia in Alexandrapol, the tuition fees were reduced by 50% in 6 elementary schools under the jurisdiction of the city³³. In the 1920 academic year, the number of elementary schools reached 10. The Armenian government gave 2 million rubles for their renovation³⁴.

Proceeding from the principle of sequence of education and upbringing, the board decided to open mixed gender kindergartens. Despite financial constraints, the first kindergarten opened on February 4, 1920. 122 children from poor families were admitted here³⁵.

Based on the decision of the Government of the Republic of Armenia of September 22, 1920 to open a music school, the city administration invited the merited composer Romanos Melikyan³⁶ to Alexandrapol for the position of headmaster. The department also expressed readiness to open the university, providing the necessary building facilities. Later, when the government decided to move the university to Yerevan, the municipal autonomy set up a special commission to negotiate with the government to let the university stay in Alexandrapol³⁷.

The city council approved a number of other bills for the renovation of streets, their renaming, the establishment of taxes, duties and tariffs. A toll was imposed on vehicles in favor of the city. Because of the difficult economic situation on June 16, 1920, the land tax was reduced³⁸. A “Council of Elders” was set up under the city administration to prevent unnecessary increases in the prices of food and other basic necessities³⁹.

Serious steps were also taken to renovate the streets. The meeting of engineers convened at the suggestion of the city council decided to pave the central streets with cobblestones⁴⁰ and announced a tender for contractors to

³³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 172, թ. 5–8:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 121:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2891, թ. 6, 15–16:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2779, թ. 91:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2889, թ. 69:

³⁸ Քաղաքային խորհրդի 1920 թ. յունիսի 16-ի նիստի որոշումներից, 1920, N 25, 4:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2889, թ. 63:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2813, թ. 90–91:

carry out the work⁴¹. With the funds provided by the government, the city's water supply network was restored⁴².

Practical steps were also taken to electrify the city. In February 1920, the city council municipalized the power plant on a private basis, and when the lighting problem was not resolved, it decided to build one, that should belong to the town hall⁴³.

An integral part of the social policy of the municipal authority was the management of public catering establishments. From the end of 1919, one of the main tasks of the authority became the distribution of bread to the poor immigrants. Grain purchases were made in Sharur region⁴⁴, and the distribution was entrusted to cooperatives⁴⁵.

Unfortunately, the Turkish-Armenian war, which began in late September 1920, disrupted the normal functioning of the city authorities. At dawn on November 5, Mayor P. Lyonyan, members of the board and heads of almost all state structures, contrary to the decision of the Armenian authorities not to leave Alexandrapol in case of invasion, left the city, abandoning it to anarchy⁴⁶: At that crucial moment, L. Sargsyan again took the initiative to prevent the physical extermination of the defenseless Armenian population of the province. Forming a **coalition body of 15 people from the Peoples' and Social-Democratic Party** (with E. Mirakyan and P. Shermazanyan as advisors)⁴⁷, L. Sargsyan, allegedly, at the instructions of General Silikyan the representative of the Armenian government in Alexandrapol, started negotiations with the Turks, with the hope to prevent the Turkish-Bolshevik reapproachment, but in vain. The Turks who entered Alexandrapol preferred to negotiate with the Bolsheviks, thus discrediting the coalition authority led by L. Sargsyan, thus reaching the establishment of the Soviet order in the city⁴⁸. On November 17, a body of the Soviet government, the Revolutionary Committee (RevCom), was established⁴⁹. The Turkish command re-

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2897, թ. 12:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2866, թ. 93:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2866, թ. 220:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147, թ. 81:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2779, թ. 111:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2863, թ. 226:

⁴⁷ Ալեքսանդրապոլի դէպքերը, 1920, N 182, 1:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թթ. 1–3:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թ. 5:

cognized the Soviet power in Alexandrapol as much as required to complete the last act of the annihilation of the Eastern Armenians⁵⁰. The Section of Internal Affairs and the Emergency Commission, in particular, became a real scourge on the population of the uyezd of Alexandrapol, where the Turkish horrors had been taking place. Only on January 25, 1921, the Revolutionary Committee, realizing its mistake, laid down its authority⁵¹.

The Turkish command immediately set about forming new local government bodies. With their support, the city police chief S. Matinyan declared himself mayor⁵². The city council and the department started their work on March 18. The situation remained unchanged until the end of April 1921, when Turks left the uyezd of Alexandrapol.

Conclusion

The local self-government bodies of Alexandrapol experienced a rather difficult and controversial period in 1918–1920. The Turkish double invasion in 1918 and 1920 dealt an irreversible blow to both the socio-economic situation of the city and the demographic picture. In addition, the inter-party struggle, hunger and thousands of migrants left their mark on the work of autonomy. But still, the city authorities did an invaluable job in bringing life back to normal in this difficult situation.

BIBLIOGRAPHY

Ալեքսանյան Կ., Փաստաթղթեր 1918թ. մայիսին թուրքական բանակի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավման և քաղաքային ինքնավարության նոր մարմինների ձևավորման վերաբերյալ, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 2011, N 1, էջ 27–40:

Ալեքսանդրապոլի դեպքերը, «Ժողովուրդ», Երեւան, 1920, N 182, 9 նոյեմբերի:

Ալեքսանդրապոլում, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1918, N 116, 20 յունիսի:

Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի 200 օրվայ գրաւումը Օսմանեան զօրքերից, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1918, N 262, 21 դեկտեմբերի:

Խատիսեան Ալ. 1968, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումը և զարգացումը, «Համազգային», Պէրոյթ, 487 էջ:

ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 126:

ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 172:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 127, թ. 29:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թթ. 54–57:

⁵² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 3^ա, գ. 70, թ. 4:

- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2710:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2715:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2779:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2799:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2807:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2813:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2863:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2866:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2889:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2891:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2897:
- ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 3003:
- ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10:
- ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33:
- ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 3^ա, գ. 70:
- ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 147:
- ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 97:
- ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 125:
- ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 4:
- ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 689:
- ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 127:

Հայրապետյան Ա., Ցարական կառավարության քաղաքային ռեֆորմները XIX դ. Երկրորդ կեսին և Ալեքսանդրապոլը, ԳՊՄԻ տարեկան հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2006, էջ 42–50:

Հեռագիրներ Ալեքսանդրապոլի գրաման մասին, «Զանգ», Երեան, 1918, N 78, 11 դեկտեմբերի:

Ղարաքիլիսէի յանձնումը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, N 20, 18 հոկտեմբերի:

Յովսէփեան Մ., Ալեքսանդրապոլը՝ գրաւումէն ետք. (Ականատեսի պատմութիւնը), «Աշխատանք», թերթ, Եր., 1918, N 6 (206), 8 (26) յունիսի:

Նոր կեանք, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ընտրութիւնների շուրջ, «Ժողովուրդ», Երեան, 1919, N 60, 6 հունիս:

Քաղաքային Խորհրդի 1920թ. յունիսի 16-ի նիստի որոշումներից, «Շիրակի աշխատաւոր», Ալեքսանդրապոլ, 1920, N 25, 20 յունիսի:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918–1920 ԹԹ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

*Քանայի բառեր*¹ ինքնավարություն, քաղաքային խորհուրդ, քաղաքային վարչություն, Հ. Մելքոնյան, Պ. Լևոնյան, ՀՀ կառավարություն, հեղափոխական կոմիտե:

1918 թ. մայիսի 15-ին գրավելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքերը վերականգնեցին քաղաքային ինքնավարության գործունեությունը: Հաջորդ վեց ամիսներին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությունը դարձավ միակ մարմինը, որը ստանձնեց քաղաքի և գավառի հասարակական-պետական գործառույթների ղեկավարումը՝ միաժամանակ հանդիսանալով միջնորդ՝ քաղաքի ու գավառի ազգաբնակչության և թուրքական հրամանատարության միջև:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտված Թուրքիան 1918 թ. աշնանը դուրս բերեց իր զորքերը ռազմակալված տարածքներից և դեկտեմբերի 4-ից Ալեքսանդրապոլի գավառը հայտարարվեց ՀՀ մաս: Հաջորդ երկու տարիների ընթացքում Ալեքսանդրապոլն ապրեց բարդ ու հակասական ժամանակահատված՝ խառնաշփոթ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում, Կենտրոնի հետ բարդ հարաբերություններ, միջկուսակցական պայքար, սով, գաղթականություն, որբեր, Մայիսյան ապստամբություն: Այդուհանդերձ տեղական իշխանությունների հետևողական քայլերի շնորհիվ՝ սկսած 1919 թ. կեսերից, կյանքը քաղաքում մտավ բնականոն հունի մեջ:

1920 թ. աշնանն իրավիճակը կրկին փոխվեց: Թուրք-հայկական պատերազմի արդյունքում քաղաքն ու գավառը երկրորդ անգամ ռազմակալվեցին թուրքերի կողմից: Ալեքսանդրապոլ մտած թուրքերը գավառում խորհրդային կարգեր հաստատեցին և համագործակցելով բոլշևիկների հետ, փորձեցին ավարտին հասցնել արևելահայության բնաջնջման վերջին գործողությունը: Այդ իրավիճակը տևեց մինչև 1921 թ. ապրիլի վերջերը:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ В 1918–1920 гг.

АЙРАПЕТЯН А.

Резюме

Ключевые слова: самоуправление, городской совет, городская дума, П. Левонян, правительство РА, революционный комитет.

Оккупировав Александрополь 15 мая 1918 г., турки восстановили деятельность городского самоуправления. В течение следующих шести месяцев Александропольское городское самоуправление являлось единственным органом, который взял на себя функцию управления общественно – государственными делами города и уезда, одновременно выступая в качестве посредника между населением и турецким командованием.

Осенью 1918 года проигравшая в войне Турция вывела свои войска из оккупированных территорий, и с 4-ого декабря Александропольский уезд был объявлен частью Армении. На протяжении последовавших вслед за этим двух лет Александрополь пережил сложный и неоднозначный период: беспорядки в местном самоуправлении, сложные отношения с Центром, межпартийная борьба, голод, эмиграция, вопрос сирот, Майское восстание. Однако благодаря последовательным действиям местных властей с середины 1919 г. жизнь в городе нормализовалась.

Осенью 1920 г. ситуация вновь изменилась. В результате турецко-армянской войны город и уезд во второй раз были оккупированы турками, установившими в уезде советскую власть и в сотрудничестве с большевиками попытавшимися довести до конца истребление восточных армян. Такова была ситуация в Александрополе до конца апреля 1921 года.

ԱՐՏԱՇԵՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ*

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
ash.haam@gmail.com

ԽԱՂԽԱՂԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Քանալի բառեր¹ Խաղխաղ, Լոփնաս, Աղուէ, Աղստև, Տավուշ, Կուր, Գարդման:

Ներածություն

Հայ պատմագրության մեջ քանիցս հիշատակվող պատմական Խաղխաղը գտնվել է Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհում: Այդ քաղաքն առավելապես հայտնի է իբրև մի բնակավայր, որի մերձակայքում 450 թ. կայացել է 450–451 թթ. ժողովրդա-ագատագրական պատերազմի ժամանակ հայկական և պարսկական զորքերի միջև երկու խոշոր ճակատամարտերից առաջինը¹: Այն, ինչպես քաջ հայտնի է, ավարտվել է սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած հայկական զորքի փայլուն հաղթանակով:

Գլխավորապես այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ Խաղխաղի տեղորոշման հարցը տասնամյակներ շարունակ եղել է հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:

Խաղխաղի տեղադրությունը

Խաղխաղ քաղաքի տեղորոշմամբ զբաղված որոշ ուսումնասիրողներ վստահաբար այն տեղակայել են Ադրբեջանի Հանրապետության Թովուզի շրջանի Յանխի (Խալխալ, Խալխանլը, Խիլխինա) գյուղի տեղում: Նման տեղորոշման հիմքում ընկած է Խաղխաղի մերձակայքով հոսող Լոփնաս գետի հետ Ձագամ գետի նույնացումը²: Ղ. Ալիշանն էլ Լոփնասը նույնացրել է կամ

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.05.21, գրախոսվել է 17.05.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

¹ Տե՛ս Եղիշեի 1957, 75, Ղազարայ Փարպեցույ, 1982, 150, Մովսէս Կաղանկատուացի 1988, 114:

² Տե՛ս Sant-Martin 1818, 88–89, Բարխուտարեանց 1895, 57–58, Եղիշեի 1957, 207, ծան. 94, Հարությունյան 1978, 715, Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 1989, 715, Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան 1991, 475, Կարապետյան 2004, 299:

Խաղխաղի տեղադրության շուրջ

Ձագամի, կամ էլ նրա վտակներից մեկի հետ³: Այսպիսով, ըստ այս հեղինակների, Խաղխաղը գտնվել է Ուտիքի Գարդման գավառում, քանի որ այդտեղով Ձագամի հոսելը կասկածից վեր է:

Սակայն բանն այն է, որ հայկական ու վրացական աղբյուրներում զանազան տարընթերցումներով՝ Ձագամ, Ջական, Ձեգամ, Ջեգամ, Սագիմ և անգամ Բերդուջի անվամբ⁴ հիշատակված Ձագամը երբեք Լոփնաս չի կոչվել: Բացի այդ, որ տվյալ պարագայում շատ կարևոր է, Խաղխաղը Գարդմանում գտնվելու դեպքում այդ գավառը պետք է լիներ արքունապատկան տիրույթ և կառավարվեր թագավորի նշանակած կառավարչի կողմից: Մինչդեռ Գարդմանն առանձին իշխանություն էր և պատկանում էր իր ժառանգական տեր իշխանին:

Խաղխաղի տեղադրությանն անդրադարձողների մի մասն էլ այն տեղակայել է Ուտիքի Աղուէ գավառում՝ Աղստե գետի ափին: Ս. Երեմյանն Աղստեղ նույնացնելով Լոփնասի հետ, սկզբում գրել է, որ այդ քաղաքն ամենայն հավանականությամբ նույնական է դրա ափին գտնվող Լալա (Խիլխիլա, Խիլխինա) կոչված բնակավայրի հետ⁵: Հետագայում նա հպանցիկ կրկին անդրադառնալով Խաղխաղի տեղադրությանը, գրել է, որ այն պետք է փնտրել Ադրբեջանի Հանրապետության Ղազախ քաղաքի մոտերքում⁶:

Վ. Խաչատրյանն այդ բնակավայրը նույնացրել է Ղազախի հետ⁷: Ֆ. Մամեդովան Խաղխաղը տեղադրել է «Ժամանակակից Ղազախի գոտում»⁸, իսկ Ա. Եղիազարյանը՝ Աղստեի աջ ափին⁹: Խաղխաղը սկզբում Ձագամ գետի ափին տեղակայած Բ. Հարությունյանը հետագայում վերանայել է այդ տեսակետը: Նա համերաշխել է Խաղխաղը «ներկայիս Ղազախ քաղաքի տեղում կամ մերձակայքում» տեղադրող ուսումնասիրողների հետ¹⁰ և այն գետեղել Աղստեի աջ՝ արևելյան ափին¹¹:

³ Տե՛ս Ալիշան 1856, 84:

⁴ Տե՛ս Карлис Цховреба 2008, 337:

⁵ Еремян 1939, 85

⁶ Երեմյան 1969, 21: Հեղինակը հողվածին կից քարտեզում Ղազախը նշել է Լալա (Խաղխաղ) ձևով: Տե՛ս նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, Еремян 1951, 55:

⁷ Տե՛ս Хачатрян 1991, 130:

⁸ Мамедова 2005, 353:

⁹ Տե՛ս Եղիազարյան 2010, 99:

¹⁰ Հարությունյան 2007, 98, Арутюнян 1979, 28:

¹¹ Տե՛ս Հայաստանի պատմության ատլաս 2004, 49, 51, Հայաստանի ազգային ատլաս 2008, 34:

Շահնագարյան Ա.

Ընդ որում, Բ. Հարությունյանը, Լուինասի ու Աղստևի նույնացումը պատմական ճշմարտությունից հեռու դիտելով, առավել հավանական է համարել, որ այն նույնական է ոչ թե Աղստևի, այլ դրանից արևելք Կուր հոսող Հախում գետի հետ, տարօրինակ համարելով, որ «Աղստև գետի անունը կարող էր մի ինչ-որ ժամանակ փոխարինվել Լուինասով և այնուհետև վերականգնվել»¹²:

Լուինասն արդեն անվարան Հախումի հետ է նույնացրել Ա. Հակոբյանը: Նա նույնիսկ Խաղխաղի ճակատամարտը Լուինասի ճակատամարտ է կոչել և Խաղխաղը տեղորոշել Կուր գետի աջ ափին¹³: Տ. Գևորգյանն էլ Լուինասի ու Աղստևի նույնացումը բավարար չափով հիմնավորված չի համարել և ենթադրել է, որ Խաղխաղը «պետք է գտնվեր ավելի հարավ»¹⁴: Թե հարավ ասելով հետազոտողն ինչ է հասկացել՝ չի որոշակիացրել:

Ինդրո առարկա Խաղխաղի տեղակայման հարցը վերջինն արծարծել է Ա. Այվազյանը: Նա այդ բնակավայրը Ձագամի ափին գտնվելու տեսակետը մերժելով, գրել է հետևյալը. «Ս. Տ. Երեմյանը ճիշտ է Լուինասը նույնացրել Աղստևի, իսկ Խաղխաղը՝ ժամանակակից Խիլխինա գյուղի հետ»¹⁵: Նկատենք, որ Խիլխինան ընկած է Աղստևի ձախ ափին:

Արգիշտի I-ի (Ք.ա. 786–764) Խորխոռյան տարեգրության մեջ (Ք.ա. 782 թ.) Ալիշտու=Աղստև քաղաքի և XIII դ. Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից նույնանուն բնակավայրի հիշատակումները¹⁶ հիմնավորում են Աղստևը Լուինասի վերանվանվելու անհնարինության շուրջ Բ. Հարությունյանի վերը բերված պնդումը: Ինչ վերաբերում է Խաղխաղի և Խիլխինայի՝ հնչյունական առումով մոտ լինելու հիմամբ նույնացմանը, ապա դա նման մոտեցման համար բավարար հիմք չէ: Ինչպես արդեն տեսանք, Ձագամի ափին ևս նույնանուն բնակավայր կա, ինչը բնավ չի նշանակում, որ այն Խաղխաղի հետ նույնական է: Ընդ որում, Ս. Երեմյանն այդ բնակավայրերը որոշակի վերապահությամբ է նույնացրել, ինչը բնավ պատահական չէ:

Խաղխաղի ճակատամարտը և դրան նախորդած անցքերն առավել ստույգ ներկայացրած Եղիշեի տված տեղեկություններից հետևում է, որ նախքան Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած հայկական զորքի գալն Աղվանքում գտնված պարսկական բանակը Կուրը գետանցել էր ու տեղակայվել «մերձ ի

¹² Հարությունյան 2007, 100:

¹³ Յակոբեան 2009, հավելված քարտեզ, Յակոբեան 2020, 92:

¹⁴ Գևորգյան 2013, 135:

¹⁵ Айвазян 2016, 128–129 և հտ.:

¹⁶ Меликишвили 1960, Ստեփաննոս Օրբելյան 1910, 397:

Խաղխաղի տեղադրության շուրջ

սահմանս Վրաց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի»¹⁷, որպեսզի կանխի նրա մուտքը բուն Աղվանք: Ինչ վերաբերում է հայոց զորքին, ապա այն «ի գեղն, որ կոչի Խաղխաղ երկիրն Աղուանից»¹⁸ էր հասել «ընդ սահման Վրաց»¹⁹, այսինքն Հայաստանի 387 թ. բաժանման հետևանքով Վիրքի կազմում ներառված Գուգարաց բղձխության տարածքից և, անպայման, Աղստևի ստորին հոսանքի հովտով, որտեղով այդ գետի աջ ափով հիմա էլ անցնում է Հայաստանի ներքին շրջանները Կուրի դաշտավայրի հետ կապող, ճիշտ է, այժմ չգործող ուղին²⁰:

Ասել է, թե հայոց զորքը նախքան Խաղխաղի մոտ հասնելը գետանցել էր Աղստևը, որի աջ ափին էր գտնվում այդ քաղաքը: Ճակատամարտի ընթացքում հայոց ուժերը հմուտ մարտավարության ու խիզախության շնորհիվ պարսիկներին հաջողությամբ «փախստական առնէին մինչև յամուր տեղիս մայրեացն առ խորագոյն դարիւքն Լոփնաս գետոյ»²¹: Ընդ որում, Եղիշէի, նրանից բառացիորեն քաղաքած Մովսէս Կաղանկատվացու և Ղազար Փարպեցու հաղորդումների համադրումից հստակ հետևում է, որ պարսիկները խուճապահար նահանջում էին Կուրի ու նրա վտակ Լոփնասի գետախառնուրդի ուղղությամբ, որպեսզի Կուրն անցնելով հետապնդողներից փրկվեն²²: Եվ քանի որ Խաղխաղի՝ Կուրից հարավ գտնվելը վիճարկման ենթակա չէ, իսկ Լոփնասը, որի նույնացումն Աղստևի հետ ապացուցելի չէ, դեպի Կուր է հոսում նրանից արևելք, ապա պարսիկները մարտադաշտից դեպի Կուր են փախել հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ: Հետևաբար, Խաղխաղը պետք է փնտրել ոչ թե Աղստևի ափին, այլ՝ Լոփնաս=Հախումի ստորին հոսանքում, այդ գետի ձախակողմում ու ոչ թե Աղուէ, այլ՝ Տավուշ գավառում:

Եզրակացություն

Խաղխաղ քաղաքի տեղադրության շուրջ հայտնվել են տարբեր կարծիքներ: Ուսումնասիրողների մի մասը Լոփնաս գետը նույնացնելով Ձազամ գետի հետ, այն նույնացրել է Ադրբեջանի Հանրապետության Թովուզի շրջանի Յանխլի գյուղի հետ: Ոմանք էլ Լոփնասն Աղստև գետը համարելով կարծել

¹⁷ Եղիշէի 1957, 75:

¹⁸ Ղազարայ Փարպեցոյ 1982, 150:

¹⁹ Եղիշէի 1957, 74:

²⁰ Հմմտ. Հարությունյան 1974, 92:

²¹ Եղիշէի 1957, 76:

²² Տե՛ս Եղիշէի 1957, 75–76, Մովսէս Կաղանկատուացի 1988, 114–115, Ղազարայ Փարպեցոյ 1982, 152–154:

Շահնագարյան Ա.

են, որ Խաղխաղը գտնվել է դրա ափին: Որոշ հետազոտողներ էլ զգուշորեն կամ անվերապահորեն Լուինասն Աղստևից արևելք Կուր հոսող Հախում գետի հետ նույնացնելով գտել են, որ Խաղխաղը պետք է տեղադրել այդ գետի ափին:

Խաղխաղի ճակատամարտի մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդումների համադիր քննությունից հստակ հետևում է, որ խնդրո առարկա քաղաքը պետք է փնտրել ոչ թե Աղստևի ափին, այլ՝ Լուինաս=Հախումի ստորին հոսանքում, այդ գետի ձախակողմում, ընդ որում, ոչ թե Աղու, այլ՝ Տավուշ գավառում:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղևոնդ 1856, Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 105 էջ:

Բարխուտարեանց Մ. 1895, Արցախ, Բագու, տպարան Արօր, 208 էջ:

Գևորգյան Տ. 2013, Հայոց Արևելից կողմերը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, անտիպ, 157 էջ:

Եղիազարյան Ա. 2010, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Երևան, ԵՊՀ հրատ. 186 էջ:

Եղիշէի 1957, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղրատու-թեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 224 էջ:

Երեմյան Ա.Տ. 1969, Էրեբունի-Երևանը միջազգային առևտրի մայրուղիների վրա, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 12, Երևան, էջ 16–25:

Կարապետյան Ա. 2004, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 583 էջ:

Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1989, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 991 էջ:

Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, ԵՊՀ հրատ., 991 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, հ. II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 691 էջ:

Հայաստանի պատմության ատլաս 2004, Ա մաս, հեղինակ Բ.Հ. Հարությունյան, Մակմիլլան Արմենիա ՀՁ ՓԲԸ, 193 էջ:

Հայաստանի ազգային ատլաս 2008, հ. Բ, Տիգրան Մեծ հրատ., 263 էջ:

Հարությունյան Բ. 1978, Խաղխաղ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆ կոմբինատ, 719 էջ:

Հարությունյան Բ. 2007, Խաղխաղի ճակատամարտը (450 թ.), Հայկական բանակ, թիվ 4, Երևան, էջ 95–103:

Ղազարայ Փարպեցոյ 1982, Պատմություն Հայոց, Թուրթ առ Վահան Մամիկոնեան, Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մախասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 537 էջ:

Խաղխաղի տեղադրության շուրջ

Մովսէս Կաղանկատուացի 1988, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարագ Առաքելյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 242 էջ:

Յակոբեան Ա. 2009, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան հրատարակչատուն, 476 էջ:

Յակոբեան Ա. 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ժԳ դար (պատմա-աղբյուրագիտական քննություն), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., 439 էջ:

Պատմութիւն նահանգին Միսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց **Ստեփաննոսի Օրբէլեան** 1910., Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպ. օր. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:

Айвазян Армен 2016, Армяно-персидская война 450–451 гг. Кампания и сражения, Ереван, изд. «Воскан Ереванци», 516 с.

Арутюнян Б.А. 1979, Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Егише, Кавказ и Византия, I, Ереван, с. 19–35.

Еремян С.Т. 1939, Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Табула Pantingerian, Вестник древней истории, № 1, Москва, с. 79–97.

Еремян С.Т. 1951, Народно-освободительная война армян против персов в 451–450 гг. (К 1500-летию годовщины), Вестник древней истории, № 4, Москва, с. 41–60.

Картлис Цховреба 2008, История Грузии, Тбилиси, изд. «Артануджи», 454 с.

Мамедова Ф. 2005, Кавказская Албания и албаны, Баку, Центр исследований Кавказской Албании, 800 с.

Меликишвили Г.А. 1960, Урартские клинообразные надписи, Москва, изд. АН СССР, 504 с.

Хачатрян В.Н. 1991, Вопросы военного искусства в книге Егише «О Вардане и войне армянской», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 1, Երևան, էջ 126–139:

Saint-Martin M.J. 1818 Memoirres historiques de L'armenie, t. I, «De L'imprimerie royale», Paris, 450 էջ:

О ЛОКАЛИЗАЦИИ ХАЛХАЛА

ШАХНАЗАРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Халхал, Лопнас, Ахум, Агстев, Тавуш, Кура, Гардман.

В окрестностях города Халхал в 450 г. произошло сражение между армянскими и персидскими войсками. Определяемый этим сражением воп-

Շահնազարյան Ա.

рос локализации Халхала оставался в эпицентре внимания исследователей. Часть исследователей, идентифицируя реку Лопнас (у берегов которой произошло вышеназванное сражение) с рекой Дзегам, локализовывали Халхал в окрестностях этой реки. Ряд авторов, отождествляя Лопнас с рекой Агстев, локализовывали Халхал на месте г. Казах, расположенного на берегу р. Агстев, либо в ее окрестностях.

Новые исследования явствуют о том, что правы те исследователи, которые, идентифицируя р. Лопнас с р. Ахум, локализуют Халхал на берегу р. Ахум.

ON THE TOPOGRAPHY OF KHAGHKAGH

SHAHNAZARYAN A.

Summary

Key words: Khaghkagh, Lopnas, Aghue, Aghstev, Tavush, Kur, Gardman.

In 450 a battle took place between the Armenian and Persian armies in the vicinity of Khaghkagh city. It was due to this that the process of locating **Khaghkagh attracted the researchers' attention. Some of them identifying the river Lopnas (on the bank of which the battle took place) with the river Dzegam have located Khaghkagh in the vicinity of that river. While other researchers have identified the river Lopnas with Aghstev, situating Khaghkagh in the place of city Ghazakh (situated on the bank of that river) or in the surrounding area. Researchers have carried out a novel study, which identifies the river Lopnas with river Hakhum, thus introducing an accurate location of Khaghkagh.**

LILIT HOVHANNISYAN*
PhD in History, Associate Professor
Institute of History NAS RA
lilithovannisian@yahoo.com

THE USA POLICY ON THE ARMENIAN QUESTION FROM **THE TREATY OF SÈVRES TO W. WILSON'S ARBITRAL** AWARD

Key words: Major Allies, Armenian Question, Independent and United Armenia, Treaty of Sèvres, Woodrow Wilson, Arbitral Award, delimitation.

Introduction

On August 10, 1920, the Sèvres Peace Treaty was signed between the victorious Allied Powers¹ and the Ottoman Empire defeated in World War I. Thus, the summary of the results of the war and the formation of a new, Versailles system of international relations² completed by Paris International Peace Conference, show that the Sèvres Treaty is most complete and progressive of the

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.05.21, գրախոսվել է 14.07.21, ընդունվել է փախագրության 02.08.21:

¹ The Allied Powers were divided into two groups: the Major Allied Powers and the Allied Powers. The Major Allied Powers were the British Empire, the United States, France, Italy, Japan and the Allied Powers were Portugal, Belgium, Greece, Poland, Romania, the Serbo-Croatian-Slovenian State, Czechoslovakia, Armenia and Hejaz (see **Կիրակոսյան** 1972, 676).

² The Versailles system, as a set of treaties regulating the new legal relations between the victorious and defeated states of the war, was formed as a result of Paris International Peace Conference. It consisted of the peace treaties signed by the Allied Powers with Germany (Treaty of Versailles, June 28, 1919), Austria (the Treaty of Saint-Germain, September 10, 1919), Bulgaria (the Treaty of Ney, November 27, 1919), Hungary (the Treaty of Trianon, June 4, 1920), Ottoman Empire (the Treaty of Sèvres, 10 August, 1920).

The Versailles system was completed and renamed the Versailles-Washington as a result of Washington Conference, 1921-1922, during which the nine maritime powers (the USA, the British Empire, Belgium, Italy, Netherlands, Japan, China, Portugal and France) signed the “Agreement of Four” on the Pacific Islands on December 13, 1921, the “Agreement of Five” on the limitation of naval armaments and the agreement on their “open doors’ ” policy in China on February 6, 1922 (see **Громыко** 1965, 161-164, 213-214, 244, 246-248).

five treaties, which are a part of the aforesaid system, because the full legal toolkit used in the other four peace treaties in the sense of defining the responsibility for war crimes, is taken into account in it³.

The Solution of the Armenian Question According to the Sèvres Treaty and its International Legal Significance

The articles directly and indirectly related to Armenia and the Armenian people in the Sèvres Treaty can be viewed in the following three interrelated aspects:

1. **Armenia's independence** as a new way of fulfilling the international legal obligation of the Great Powers to ensure the physical security of the Armenian people in their Homeland,
2. the financial liability of the Turkish State and the criminal liability of its officials for the alienation of the property of the Armenian population of the Ottoman Empire through committing a genocide,
3. the confirmation of the right of the Armenian people to return to their Homeland.

The Sèvres Treaty confirmed the Turkish State's political responsibility for the Armenian Genocide by secession of some Armenian Vilayets from Turkey (articles 88-91)⁴. Thus, the problem was removed from the sphere of Armenian-Turkish bilateral relations initiated by the Batumi Treaty of June 4, 1918, by transferring it to the international political dimension. Moreover, the Ottoman Empire had to accept the rights of the Armenian State to a larger territory than the territory of Armenia recognized by the Batumi Treaty.

The attitude of the Great Powers to secession of Western Armenia from the Ottoman Empire and recognition of its right to independence had gradually

³ Note, that the fixing of articles on the responsibility for war crimes and imposing sanctions not only in the Sèvres Treaty, but also in the Treaties of Versailles, Saint-Germain, Ney and Trianon that preceded it, was conditioned by the activity of the Commission upon the determination of responsibility and the punishments for unleashing the war, formed on January 25, 1919, at Paris Conference. The Commission consisted of 15 prominent international lawyers representing different countries. The crimes violating the Hague Convention and the extermination of an entire Armenian nation as an individual ethnic group in 1915-1916, were emphasized by the Commission among the crimes committed by the Ottoman Empire during World War I. On this occasion on March 14, 1919, the Greek delegation presented the Armenian note to the Commission through its representative Nicholas Politis (see **Երպերոս** 2005, 256-260).

⁴ See **Կիրակոսյան** 1972, 676.

matured during 42 years prior to the Sèvres Treaty. The obligations on the implementation of the reforms in the Armenian Vilayets, the legal-political evaluation of **the Turkish Government's guarantees of ensuring the physical security of the Western Armenians and prevention of Turkish violence against them** were undertaken by international legal principle of collective intervention and the subsequent international diplomatic documents – the San Stefano Treaty on February 19 / March 3, the Russian-English Agreement on May 18 / 30, Anglo-Turkish Convention on June 4, Berlin Treaty on July 1 / 13, 1878. They were reflected in humanitarian intervention activities such as the Notes of Great Powers on June 11 and September 7, 1880, the Reform Program on May 11, 1895, the Russian-Turkish Act on the reforms for Western Armenia on January 26, 1914. However, these actions not only failed, but also deepened the problem ending in the Armenian Genocide. It is not accidental that during the World War the termination of the Turkish possession over Western Armenia became a new demand of the Great Powers. Its legal basis was laid in 1915–1916 by the Anglo-French-Russian secret agreements related to the division of Asian Turkey. In 1917–1918, the heads of Government and ministers of foreign affairs of the Entente states⁵ also made official statements on reunification of the Eastern and Western parts of Armenia into an independent, united state and recognition of the legal personality and territorial rights of that state⁶. It should be noted that, regardless of the Sèvres Treaty, these were unilateral international acts of states, on which the principle of conscientious fulfillment of international obligations also extended.

Each of the above-mentioned international legal documents on the Armenian Question was a source of law for the signing of the next document. Accordingly, the articles of the Sèvres Treaty, related to Armenia and the Armenians are based on the secret agreements on the Armenian Question signed between the Entente powers during World War I, as well as the unilateral international acts of the states and the decisions adopted within the framework of Paris Conference. In

⁵ The Entente or Triple agreement is a military-political alliance of Great Britain, France and Russia, which was founded in 1891–1893, with the signing of the French-Russian agreement, and its formation was completed in 1904–1907, with the signing of the Anglo-French and Anglo-Russian agreements. During World War I a coalition of Allied Powers was formed on the basis of the Entente.

⁶ See **Եաբցերոս** 2005, 225–226.

particular, according to Article 89 of the treaty, the border between the Ottoman Empire and Armenia was going to cross Vilayets of Trebizond, Erzerum, Bitlis and Van, because the transference of those Armenian territories to Russia was planned by the 1915–1916 Anglo–French–Russian secret agreements. The final demarcation between the Republic of Armenia and Turkey was assigned to the U.S. President. “Turkey and Armenia as well as the other High Contracting **Parties ...**” were agreeing “... **to accept his decision thereupon**, as well as any stipulations he may prescribe as to access for Armenia to the sea, and as to the demilitarization of any portion of Turkish territory adjacent to the said frontier” (Article 89)⁷. The choice of Allies was due to the fact that since 1878, the United States, based on the Monroe Doctrine, had never participated in diplomatic discussions on the Armenian Question, had no international legal obligation associated with that problem and had not fought against the Ottoman Empire during the World War. At the same time, the United States was in relationship with both the Government and the nationalist circles of that state. Moreover, the United States defended the right of oppressed peoples to self-determination, which was included in Woodrow Wilson’s “14 points”⁸. Therefore, the head of that state could make an impartial decision on the final demarcation between Turkey and Armenia.

According to the treaty, territories beyond the Kharberd (Kharput) line, which were geographically and ethnically an **integral part of the Armenians’** Homeland, but would not be handed over to Armenia, were left within the Turkish borders. The sanjaks of Dersim, Kharberd, Arghana and the northern part of Diarbekir sanjak reserved for the future Kurdistan state, were among them. Undoubtedly, the Armenians were interested in creating an independent Kurdistan, because in this way, the Kurdish question was going to receive an international legal settlement. But it was unacceptable for Armenians, that Kurdistan was to be created, as it was planned, on the Armenian territory on the

⁷ **Կիրակոսյան** 1972, 676. See also Treaty of Peace with Turkey, August 10, 1920. Signed at Sevres. <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

⁸ The «14 points» were presented in the session of Congress, on January 8, 1918, as U.S. President W. Wilson’s Message to the Congress on the goals of the United States war, the conditions for peace and principles of post-war settlement.

basis of Anglo–French–Russian secret agreements, according to which Western Armenia was divided exactly along the Kharberd line⁹.

Articles 125, 142, 143 of the Sèvres Treaty are important from the point of view of unifying the Armenians living on the territories seceded from the Ottoman Empire in Armenia, restoring the Christian beliefs of the forcibly Muslimized Armenians and protecting their right to free movement¹⁰. Article 144 envisaging financial liability of the Turkish State and criminal liability of its officials for material deprivation of the Armenian population of the Ottoman Empire through committing a genocide, and Articles 151, 288 supplementing it, are also central to the treaty¹¹. The question of criminal liability for material deprivation is vital in terms of restoring the rights of the Armenian people, as a victim of genocide, to its own property – to native land, to property created and preserved with great difficulty, to national material values. And depriving Turkey of its right to control Armenia, Kurdistan, Syria, Lebanon, Saudi Arabia, Iraq and other non-Turkish territories meant to take political action against Turkey, which has been partially realized over the past century.

Articles 226–230 of the Sèvres Treaty provided preconditions for preventing atrocities against humanity in the territories that formerly belonged to the Ottoman Empire and passed to other states under the mentioned treaty, for prosecuting perpetrators of already committed crimes, as well as war criminals hiding in those territories¹². If these articles were implemented, the Government of Constantinople could not avoid handing over those accused of the massacres of Armenians in the deserts of Mesopotamia under the pretext that those territories no longer belonged to the empire. From a legal point of view, this provision came first from the 1878 treaties of San Stefano and Berlin, then from May 24, 1915, official announcement of the Entente Powers¹³. The Allies also had the right to set up a special international criminal court for the purpose of carrying out trial of accused persons, and the Ottoman Government was obliged to recognize the jurisdiction of that court. This was a new phenomenon in the practice of

⁹ Աղոնց 1989, 19.

¹⁰ Կիրակոսյան 1972, 677–678.

¹¹ See Կիրակոսյան 1972, 678–680; Treaty of Peace with Turkey, August 10, 1920. Signed at Sevres. <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>; Եաբսբոբ 2002, 530.

¹² See Եաբսբոբ 2002, 530–531.

¹³ Ներսիսյան 1991, 727.

international law. Unfortunately, at that time the League of Nations did not establish a competent court to judge the suspects of crimes against humanity. The procrastination and inconsistency of international diplomacy in this matter had tragic consequences for the future of all mankind.

The treaties signed by the Ottoman Empire until August 1, 1914, and later till the entry into force of the Sèvres Treaty, also the conventions and agreements with Russia, as well as with states and Governments which previously existed as a **part of Russia's territory, were annuled**¹⁴.

Armenia was given the right to use the ports of Batumi and Trebizond on a permanent lease basis.

The demarcation of the site to be allocated to Armenia and its connection to the existing railways were to be determined by a commission appointed by Armenia, the Ottoman Empire and the League of Nations. Those terms could be reviewed every ten years¹⁵.

The International Legal Significance of the Sèvres Treaty

The rights of the Armenian people to Western Armenia, the financial liability of the Turkish state for material deprivation of Armenians, the political status of Armenia, as an independent and united state, are recognized in the Sèvres Treaty more clearly and in detail, than in any other international document on the Armenian Question. In this respect, the treaty is the first and only international document, in which an adequate response to the issues of criminal and political responsibility, arising from the crime of genocide is presented on the basis of international law.

***W. Wilson's** Consent on the Arbitration of the Border between Armenia and Turkey*

Still on January 19, 1920, the head of the British Foreign Office George **Nathaniel Curzon predicted, that the de facto recognition of Armenia's Government by the Council of Five**¹⁶ would not oblige the Allied Powers to

¹⁴ See **Կիրակոսյան** 1972, 680.

¹⁵ See **Կիրակոսյան** 1972, 681–682.

¹⁶ The Council of Five was one of the governing bodies of Paris Peace Conference after the Supreme Council, or Council of Ten, consisting of the French, British, U.S., Italian and Japanese heads of Government and foreign ministers, and the Council of Four, consisted only of the

precisely define the principles of demarcation of the state border between Armenia and Turkey¹⁷. It is not accidental, that after the signing of the Sèvres Treaty the issue of defining the Armenian–Turkish state border by the U.S. President was on the agenda. On January 27, 1920, the U.S. Acting Secretary of State Frank Polk telegraphed to the U.S. Ambassador to France and the head of American delegation in the Council of Five Hugh Campbell Wallace and instructed him to report to the Supreme Council of the Allied Powers, that the USA agrees with the latter's decision to recognize the Armenian Government de facto on the condition that it would not predetermine the issue of the future borders of the Armenian State. The telegram emphasizes that the United States was not going to recognize de facto Armenia as long as its state border with Turkey was not finally determined¹⁸. On the same day, the U.S. High Commissioner in Constantinople Mark Lambert Bristol and the Allied High Commissioner for Armenia and the Caucasus, also the head of the Near East Relief, Colonel William Nafew Haskell was given a similar order¹⁹. Nevertheless, presented diplomatic documents show that the solution of the Armenian Question depended on signing a peace treaty between the Allied Powers and Turkey. And finally, the draft of the peace treaty with Turkey was definitively developed at first during London Conference of the **Allied Powers' Ambassadors in February**–March, 1920, then during San Remo Conference of the Supreme Council of the Allies on April 19–26, 1920. On April 23, the Republic of Armenia was de facto recognized by the U.S. Government²⁰. Shortly afterwards, the San Remo Conference approved the creation of a United Armenia continuing to connect the problems of its border with Turkey, in particular the problem of including Erzerum and Trebizond within the borders of United Armenia, with the issues of taking by the USA the mandate for Armenia and the arbitration of the Armenian–Turkish border²¹. It should be noted that the American party did not participate in the discussion of those issues due to its new political position. As mentioned above, on April 26, the Supreme Council

heads of Western Governments. The Council of Five consisted only of the French, British, U.S., Italian and Japanese foreign ministers, dealing with secondary matters.

¹⁷ See Makhmourian 2020, 375.

¹⁸ See Makhmourian 2020, 380–381.

¹⁹ See Makhmourian 2020, 382.

²⁰ See Makhmourian 2020, 389.

²¹ For the details of U.S. policy on Armenia's mandate, see Հովհաննիսյան 2019, 264–293.

addressed this proposal from San Remo to the U.S. Government and W. Wilson, taking into account the interests of his state in the Eastern problems, particularly in Armenia²². It is clear from the telegram addressed on May 17, 1920, to Ambassador H. C. Wallace on behalf of State Secretary B. Colby that W. Wilson had formally agreed to act as arbitrator delimiting the state border between Armenia and Turkey²³.

The Formation and Activity of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia. The Issue of Joining Kharberd Vilayet to the Republic of Armenia

In mid-July, 1920, the State Department began to select a team of experts for the assignment: the Committee for the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia. The Boundary Committee was presided by the Head of the West Asia Division of the U.S. Delegation to Paris Conference, Professor William **Westermann**; his key associates were the geographer of General James Harbord's Mission, Major of the U.S. Army Lawrence Martin and the member of the Division of the Near Eastern Affairs of the State Department Harrison G. Dwight. As the Treaty of Sèvres was signed on August 10, 1920, the Boundary Committee began its operation.

The guidelines adopted by the committee were to draw the southern and western boundaries of Armenia on the basis of a combination of ethnic, religious, economic, geographic, and military factors. The Committee had at its disposal all the papers of the American Peace Delegation and the Harbord Mission, the files of the Department of State, War, and Interior, and the cartological services of the United States Geological Survey. The economic and military-political factors were most important for the Committee in making their decisions.

After the rejection of Armenia's mandate by the U.S. Congress, the Arbitration Mission given to the U.S. President to draw the borders of the independent Armenian State was already the only legal-political tool by which W. Wilson could have contributed to a just solution of the Armenian Question. It is not accidental that in the note written on behalf of the United Armenian Delegation on July 14 and August 10, 1920, Avetis Aharonyan and Poghos Nubar were offering him to include Kharberd Vilayet in the Western Armenian territories

²² See Fuller 1936, 770; Makhmourian 2020, 391–392.

²³ See Makhmourian 2020, 397–398.

which were going to be handed over to the Republic of Armenia, considering the economic and political importance of that Vilayet for an independent Armenian State²⁴. A. Aharonyan was not even excluding the possibility of exchanging Kharberd for Trebizond, the feasibility of which was viewed with skepticism by the third Prime Minister of the Republic of Armenia Hamo Ohandjanyan. In the face of the imminent attack of the Turkish army against the Republic of Armenia, he was considering more realistic to expect financial assistance in the form of loans from the United States, being willing to hand over to the latter the Armenian railways, mines and a possible port under a peace treaty in return²⁵. It should be noted that both the Governments of the Allied Powers and the members of the Committee, upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia, were skeptical that Turkey would voluntarily withdraw its troops from the Western Armenian territories and hand them over to Armenia. In this sense, the U.S. **President's Arbitral Award was considered the only legal basis** and tool to influence the Turkish Government in this matter. At the same time, of practical significance was the note in the Arbitral Award, regarding the protection of the small Armenian population, having survived the genocide, from the threat of a new Turkish attack²⁶. In these circumstances, it was unrealistic to expect that in the Arbitral Award the Western Armenian territories to be handed over to Armenia could be larger than stipulated in the International Sèvres Treaty of the Peace.

On August 6, 1920, a few days before signing the Sèvres Treaty, the British Government through its Ambassador to the USA Auckland Geddes inquired of the **U.S. Secretary of State Bainbridge Colby whether the President's decision as to** the boundaries of Armenia could be expected in the near future. On August 13, the Secretary of State gave a polite answer that the collection of pertinent data on this subject, and the examination and verification of various records, historical and cartographical, was a preliminary to the consideration of the main issue which required ample time. Then, as Article 89, Section VI, of the Treaty of Peace with Turkey provided that "Turkey and Armenia as well as the other High Contracting parties, agree to submit to the arbitration of the president of the United States, the issue of the frontier to be fixed between Turkey and Armenia," the decision of

²⁴ See Makhmourian 2020, 403–404; Papian 2011, 213–215.

²⁵ See **Махмуриян** 2018, 476.

²⁶ See **Махмуриян** 2018, 478, 480.

the President would only follow the notification to him of the signed agreement of the interested parties²⁷. The U.S. President continued to work on the demarcation of the boundary between Turkey and Armenia with a calm and unhurried consistency, despite the activity of Armenian lobbying organizations operating in the United States, also the anxiety emphasized in the official documents addressed to W. Wilson about the frosty winter beginning in the Armenian Highlands early and its inevitable devastating consequences for the return of the Western Armenian refugees to their Homeland, especially in the absence of physical security guarantees for the Armenian population in the Western Armenian territories to be given to the Republic of Armenia²⁸.

The Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia was submitted to the Department of State on September 28, 1920, five months after the Allied Supreme Council's invitation to President Wilson. It consisted of 10 chapters (89 pages), 7 appendices (152 pages) and 5 maps. On October 18, 1920, the U.S. Embassy in Paris received a note from the Secretary General of the Peace Conference who forwarded herewith to the United States Embassy an authenticated copy of the treaty signed in Sèvres on August 10, 1920 between the Allied Powers and Turkey, and also drew the Embassy's attention to Article 89 of this treaty which confirmed that the determination of the frontier line between Turkey and Armenia would be submitted to the arbitration of the President of the United States of America who would also prescribe all expedient stipulations with regard to Armenia's access to sea and with regard to the demilitarization of the Ottoman territory adjacent to the said frontier. The U.S. Ambassador in France H. C. Wallace had transmitted the note to Washington for the Secretary of State B. Colby on the same day²⁹. The final stage of the work of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia – the editing of the Report, its completion and full compliance with the Sèvres Treaty, began.

At the same time, in October–November, 1920, the U.S. President and Government were closely following the Turkish–Armenian war, the defeats of the Armenian army, the territorial losses of the Republic of Armenia, the weakening of the Armenian statehood, the advancement of the Bolsheviks towards Armenia.

²⁷ See Makhmourian 2020, 412.

²⁸ See Махмурян 2018, 475, 477–478.

²⁹ See Makhmourian 2020, 413–414.

They also regularly received the requests from H. Ohandjanyan, RA Ambassador to the USA Garegin Bastrmadjyan (Armen Garo), Catholicos of All Armenians Gevorg V Tphghisetsi to provide financial and food assistance to Armenia. The Armenian party couldn't expect more from the U.S. Government, as the latter didn't miss the opportunity to remind about the non-military, humanitarian nature of its policy towards Armenia³⁰. **Moreover, Armenia's international reputation was damaged** as a result of each request to the U.S. Government, because they were testifying the incompetence of Armenian leaders and their frivolous approach to maintaining independence of the state. It was not accidental that on November 11, 1920, the member of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia H. Dwight presented such a comprehensive report on "The Question of Kharput", that put an end to discussions on handing over Kharberd Vilayet to the Republic of Armenia. The report was based on the comparison of the advantages and disadvantages of including Kharberd within the borders of Armenia. The predominant ethnic, economic and political ties of the Vilayet with the Mediterranean countries were grounded in it. Also the inelligibility of the U.S. President to make a decision going beyond the borders of the four Armenian Vilayets mentioned in the Sèvres Treaty without the consent of the Allied Powers was emphasized in the report³¹. It should be noted that the consideration of the U.S. humanitarian policy in the Armenian Question as a **reason for Armenia's military defeat** in the 1920 Turkish–Armenian war, is unfair, for the responsibility for that defeat falls on the RA Government with its short-sighted and careless policy.

W. Wilson's Arbitral Award

It was only on November 12, 1920, that **the Committee's Report** was finally delivered to the White House. Ten days later, on November 22, 1920, W. Wilson signed the final Report, as his arbitration award, titled: Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarization of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier, attaching to it two maps of the Armenian–Turkish border and his confidential letter to the President of the

³⁰ See NAA, fund 200, register 1, file 249, folio 663–664, 688; **Махмуриян** 2018, 484–485.

³¹ See **Махмуриян** 2018, 486.

Supreme Council of the Allied Powers Jules Martin Cambon³². W. Wilson noted that demarcating the Turkish–Armenian boundary was based on the King–Crane and Harbord Missions’ arguments, according to which the territory of Armenia should have been enough to develop, but not too big. It was also mentioned that not the national and religious principles of local population distribution, but exclusively the economic factor has been adopted for the issue of including the territory of Trebizond, Erzerum, Bitlis and Van Vilayets within the borders of United and Independent Armenia³³. In this sense, the Arbitral Award reflected the bitter reality – the Armenians had no ethnic-religious advantage in the four Western Armenian Vilayets to be given to the Republic of Armenia. Moreover, this document on the solution of the Armenian Question favorable for Armenians was signed, when the Republic of Armenia was losing the Turkish–Armenian war, and was going to accept the Bolshevik rule. By the peace treaty of Alexandropol, signed on December 2, 1920, as a result of the war, Turkey occupied Surmalu, Sharur–Daralagyaz, Nakhijevan and Shakhtakhti; refused to compensate for the property, which the Armenians had lost as a result of extermination and deportation occurred during both that war and World War I; and forced Armenia to repudiate the Treaty Sèvres. Thus, Kemalist Turkey solved the Armenian Question in its own favorable way³⁴. Under these conditions, the Armenian State would not be able to independently ensure the economic and geographical unity of its territory, the protection of its border with Turkey. It is not accidental that on December 18, 1920, with the permission of the State Department the Arbitral Award was published in the American press.

Nevertheless, W. Wilson’s Arbitral Award is a fundamental international legal document on the solution of the Armenian Question. According to Article 81 of the 1907 Hague Agreement wherewith status is summarized and fixed, the Arbitral Award of the President of the USA upon the Boundary between Turkey and Armenia is an independent and permanent international legal document not related to the ratification of the Sèvres Treaty. It is also definitive, binding for the implementation of the countries that are part of the Arbitral Award, and their

³² Content of the letter see Papian 2011, 40–89; Makhmourian 2020, 416–422.

³³ See Makhmourian 2020, 416–418.

³⁴ For the details, see **Ջոհրաբյան** 1997; **Ջոհրաբյան** 2002; **Խուրշուդյան** 2002; **Սիմոնյան** 1991.

legal successors³⁵. The Arbitral Award of the President of the USA upon the Boundary between Turkey and Armenia is related to the Treaty of Sèvres only by Article 89 of the latter, according to which Belgium, Greece, Hejaz, Poland, Portugal, Roumania, The Serbo–Croatian–Slovenian State, Czechoslovakia and the countries party to the dispute – Armenia and Turkey, as ten new countries, have joined Great Britain, France, Italy and Japan – **the four Powers of the Allies'** Supreme Council. In this sense, the Treaty of Sèvres is merely an additional legal basis for an Arbitral Award of the President of the USA upon the Boundary between Turkey and Armenia, regardless of its ratification and implementation. The Arbitral Award is a final, binding, valid, inviolable international legal document for Turkey and Armenia, which not only reflects the developments taking place in the region at the time of the Award, but is relevant today and has a decisive practical significance for the solution of the Armenian Question³⁶.

Conclusion

In 1917, entering world politics by demanding the autonomy of Western Armenia, and then defending the right of the Armenian people to self-determination, also the idea of the unity and independence of the eastern and western parts of Armenia, the United States was in no hurry to take concrete practical steps or commit any international legal obligation in that direction. This was explained not only by the inevitable financial, economic and military-political difficulties, arising from Constantinople–Anatolia–Western Armenia–Transcaucasia, the sharp contradictions between the United States and its European allies, but also by disagreement between W. Wilson and U.S. Congress in the context of aforesaid realities. In those conditions, W. Wilson and the officials supporting him, were simply powerless to fulfil his promises to resolve the Armenian Question, guided solely by the lofty ideas of humanity. Still, the rejection of the mandate for Armenia by the U.S. Senate on June 1, 1920, and then, the signing of the Arbitral Award of the US President upon the Boundary between Turkey and Armenia on November 22, 1920, meant that the settlement of the Armenian Question under the Sèvres Treaty was just a plan for the United States. The latter had neither a practical obligation, nor a desire to participate in **the implementation of that matter. Moreover, if the Sèvres Treaty and W. Wilson's**

³⁵ See Պապյան 2012, 30–31.

³⁶ See Մարության 2014, 115, 118–119; Պապյան 2012, 23.

Arbitral Award weren't enforced during the past century due to the imperfection of the current international legal system and the irreconcilable contradictions of influential states, then after the devastating war imposed on the Republic of Armenia and Artsakh Republic in September–November, 2020, one more problem was added to them: the most important factor of Armenian influential, active economic, military–political and ethnic force is missing.

BIBLIOGRAPHY

- Ադոնց Ն.** 1989, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 113 էջ:
- Ջոհրաբյան Է.** 1997, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 366 էջ:
- Ջոհրաբյան Է.** 2002, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր–1920 թ. ապրիլ), Երևան, ա.հ., 266 էջ:
- Խուրշուդյան Լ.** 2002 (լրացվել և վերահրատարակվել է 2017 թ.), Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 315 էջ:
- Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). 1972, խմբ. **Ջ.Ս. Կիրակոսյան**, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 809 էջ:
- Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 249, թ. 663–664, 688:
- Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում 1991: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. և նախար. **Մ.Գ. Ներսիսյան**, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 758 էջ:
- Հովհաննիսյան Լ.Հ.** 2019, Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարի արտացոլումը ԱՄՆ պետդեպարտամենտի 1917–1920 թթ. փաստաթղթերում, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, թիվ 3, Երևան, էջ 264–293:
- Մարուքյան Ա.Ց.** 2014, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հարթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 332 էջ:
- Պապյան Ա.** 2012, Հայկական հարցի լուծման իրավական հիմքերն ու ուղիները: Տե՛ս Հայրենատիրություն: Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, էջ 21–35:
- Սիմոնյան Հ.Ռ.** 1991, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 630 էջ:
- Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества 2002, документы и комментарий. Сост., отв. редактор, автор предисловия и комментария д. и. н., профессор **Ю.Г. Барсегов**, т. 1, Москва, изд-во «Гардарики», 814 с.
- Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества 2005, документы и комментарий. Сост., отв. редактор, автор предисловия и комментария д. и. н., профессор **Ю.Г. Барсегов**, т. 2, ч. 2, Москва, изд-во «Гардарики», 608 с.

История дипломатии 1965, т. 3, ред. **А.А. Громыко**, Москва, изд-во «Госполитиздат», 831 с.

Махмурян Г.Г. 2018, Армения в политике США 1917-1923 гг., Ереван, Ин-т истории НАН Армении, 608 с.

Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson 2011. Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia. Washington, November 22nd, 1920. Prepared with an introduction by Ara Papian. Yerevan, «Asoghik» publishing house, 332 p.

Armenia in documents of the U.S. Department of State 1917-1920. 2020. Compiled and translated by G.G Makhmourian. Ed. V.R. Aglyan. Yerevan: Institute of History NAS of Armenia, 560 p.

Papers relating to the foreign relations of the United States 1936. In 3 vols., vol. III: 1920. Editor Joseph V. Fuller, Washington, D. C.: U.S. Government Printing Office, 809 p.

Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920. <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ Վ. ՎԻԼՍՈՆԻ ԻՐԱՎԱՐԱՐ ՎՃԻՌԸ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Լ.

Ամփոփում

Քանալի բաներ¹ Գլխավոր դաշնակից տերություններ, Հայկական հարց, Անկախ և Միացյալ Հայաստան, Սևրի պայմանագիր, Վուդրո Վիլսոն, իրավարար վճիռ, սահմանագծում:

1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրով ճանաչվեցին հայ ժողովրդի իրավունքները Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ, սակայն Անկախ և Միացյալ Հայաստանի ստեղծումը կախման մեջ դրվեց ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատի ընդունումից ու հայ-թուրքական պետական սահմանագծման իրավարարությունից: Չնայած նախագահ Վուդրո Վիլսոնի ջանքերին, այդ հարցերում ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը սահմանափակվում էր մարդասիրության գաղափարների վրա հիմնված խոստումներով:

1920 թ. հունիսի 1-ին Սենատը մերժեց ԱՄՆ-ի նախագահի առաջարկն ու «թաղեց» Հայաստանի մանդատի հարցը: Իսկ Հայաստանի ու Թուրքիայի

միջև պետական սահմանագծման վերաբերյալ իրավարար վճիռը Վ. Վիլսոնը ստորագրեց նոյեմբերի 22-ին, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը, որևէ աջակցություն չստանալով գլխավոր դաշնակից տերություններից, պարտություն կրեց 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում և հարկադրված էր ստորագրել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որով հրաժարվեց Սևրի պայմանագրից:

ПОЛИТИКА США В АРМЯНСКОМ ВОПРОСЕ ОТ СЕВРСКОГО ДОГОВОРА ДО АРБИТРАЖНОГО РЕШЕНИЯ В. ВИЛЬСОНА

ОГАНИСЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: главные союзные державы, Армянский вопрос, Независимая и Объединённая Армения, Севрский договор, Вудро Вильсон, арбитражное решение, разграничение.

По Севрскому договору от 10 августа 1920 г. были признаны права армянского народа на Западную Армению, но создание Независимой и Объединённой Армении обуславливалось принятием США мандата на Армению и арбитражем армяно-турецкого разграничения. Несмотря на усилия президента Вудро Вильсона, политика США в этих вопросах ограничивалась обещаниями, основанными на идеях гуманизма.

1 июня 1920 г. Сенат отклонил предложение президента, тем самым закрыв вопрос о мандате на Армению. А арбитражное решение В. Вильсона относительно определения границ между Арменией и Турцией было представлено 22 ноября, когда Республика Армения, не получившая какой-либо помощи от главных союзных держав, потерпела поражение в турецко-армянской войне 1920 г. и была вынуждена подписать Александропольский договор, согласно которому отказалась от Севрского договора.

ARPINE BABLUMYAN*
PhD in History
Institute of History of NAS RA
arpinebablumyan@rambler.ru

THE ARMENIAN POPULATION OF ARGHANA MADEN SANJAK¹ OF PROVINCE DIARBEEKIR (TIGRANAKERT) AT THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES

Key words: Western Armenia, Diarbekir, Arghana Maden, Balu, Tsopk, immigration, Hamidian massacres.

Introduction

Arghana Maden was one of three sanjaks of Diarbekir province of Western Armenia. The process of external border formation of Diarbekir province was terminated in 1885 when Arghana-Maden sanjak with its Arghni and Balu regions was ceded from Kharberd to Diarbekir province. According to historian G. Badalyan the area of the province was 47250 sq. km² in 1914 and according to armenologist and geographer R. Hewsen it covered 42000 sq. km³. The article refers to the historical and demographic situation of Arghana Maden sanjak at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries, outcomes of hamidian massacres and their impact on the Armenian population. In particular it considers the issues, relating to the number of Armenian population in the mentioned region in 1914, before the Armenian genocide.

The area of Arghana Maden comprised mainly the territories of Great Tsopk, Balahovid, Paghnatun districts of historic Tsopk (Fourth Armenia) province. At the end of the XIX century, according to the administrative division of the Ottoman

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.05.21, գրախոսվել է 01.06.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

¹ One of the administrative divisions of the Ottoman Empire, smaller than villayets (provinces). The other smaller division than sanjak was kaza.

² Բաղայան 2020, 154: In the “Haykakan harc” (Armenian Question) encyclopedia the author mentions 47220, according to other data – 49609 sq.km. See «Հայկական հարց» 1996, 114:

³ Hewsen 2006, 66.

Empire, Arghana Maden was itself divided into Balu, Maden, Jermuk kazas. S. Parsamyan, who was the author of the book about Jermuk settlement, wrote that Arghana sanjak had 18150 Armenians in the 1890s⁴. The data match another one published by French orientalist V. Cuinet, who had taken it from the Ottoman official sources. According to S. Tsotsikyan, there were 1083 settlements in the above-mentioned district with 35000 population, 20000 of which were Armenians⁵. Based on Constantinople patriarchate data which had been prepared for publication by French-Armenian historians R. Gevorgyan and P. Paboudjyan there were 38460⁶ Armenians living in Arghana Maden in the 1913–1914s⁷. One can also find information about Armenian population of the province in the yearbook “*Amenun tarecuyc*” edited by an Armenian intellectual, publicist Teodik. This publication stated that before the war there had been 20000 Armenians in Balu, 12000 in Arghana and 13000 in Chnqush⁸, in total there had been 45000 Armenian population in Arghana Maden sanjak. These data referred to the year of 1912 and had been compiled by the commission due to reopening of the Armenian Question. The statistical data introduced by Byuzand Yeghiayan were based on information provided by the Armenian Patriarchate in Constantinople, archival materials introduced by Cilicia Catholicosate and diocesan bulletins according to which, there had been 25875 Armenians in Balu, 11500 in Arghana, 6900 in Chnqush⁹, in total there had been 44275 Armenian population. In fact, summarising data from all the above-mentioned sources, we can conclude that there had been up to 45000 Armenians in Arghana Maden sanjak in 1914. In this research an attempt is made to summarize the data both from this and other sources kaza by kaza.

Balu kaza

At first let's consider the population and demographic issues of settlements of Balu kaza¹⁰. Balu as well as central sanjak of Kharberd province had been the districts in Western Armenia with most fertile soil and densely populated with

⁴ Պարսամեան 1969, 135:

⁵ Ծոցիկեան 1947, 126:

⁶ In the table of this publication the number of Armenians in Arghana Maden is 38,730.

⁷ Ke'vorkian, Paboudjian 1992, 403. See also Kevorkian 2006, 277.

⁸ Ամենուն տարեցոյց 1921, 261:

⁹ Եղիայան 1975, 892:

¹⁰ See also-Քարլուճյան 2019, 91–101:

Armenians. Many of the settlements in Balu kaza were purely Armenian up to 1914. The central settlement of the province was town Balu, which according to protestant preacher G. Filian had 15000 inhabitants in the 1890s, among which 5000 were Armenians and 10000 were Muslims. The author also mentioned that “**Paloo is one of the oldest cities in Armenia**”¹¹. British traveller H. Lynch pictured Balu as a prospering settlement with 2000 houses and 10–12000 population. According to him, 600 houses of the population were Armenians the others being Kurds¹². We think that the data refer to the end of the 1870s. The book of memoirs by priest Harutyun Sargsyan devoted to Balu comes to prove the fact that in 1878 there were 600 Armenian families in Balu¹³. Lynch also quoted the statistics of Balu sanjak in his work, which had been provided by the British vice consul Tomas Boyajyan. According to the statistics, 45580 people of the population of Balu were Muslims: 15150 were Armenians and in total there were 60730 people living in Balu region¹⁴. V. Cuinet wrote about 9800 Armenians living in Balu sanjak, but his information was taken from Turkish official sources, referring to 1890¹⁵ **and it is obvious that they can't reflect the real number of Armenians** living there.

As for the number of Armenians in Balu in 1914, R. Gevorgyan wrote that there had been 15753 Armenian inhabitants in 37 villages of Balu kaza, and particularly Balu had 5250 Armenians, in total there were 9850 inhabitants in Balu city¹⁶. According to the statistical data of Constantinople patriarchate published by Teodik, in 1913-1914 Balu had 15200 Armenian population in all its settlements, 14500 of which belonged to Apostholic church, 700 belonged to Protestant church¹⁷. The comparative analysis of data shows that the number of Armenian population of Balu in the 1870–1880s and in 1914 remained almost the same. Those demographic trends had several reasons, some of which will be considered in this work.

The number of Armenian population underwent some changes as in other regions of Western Armenia also in Diarbekir province. It must be mentioned that

¹¹ Filian 1896, 266.

¹² Lynch 1901, 391.

¹³ **Կռայեան** 1965, 190:

¹⁴ Lynch 1901, 413.

¹⁵ **Ղազարեան** 2010, 263–264:

¹⁶ Kevorkian 2006, 278–280. See also - Ke'vorkian, Paboudjian 1992, 407.

¹⁷ **Թեոդիկ** 2014, 395:

serious demographic changes like islamization, transmigration of Kurds, emigration had already resulted in a decrease of Armenian population in the middle of the XIX century in the regions which had been once densely or purely populated by Armenians and Balu had not been an exception. Priest H. Sargsyan mentioned that only one Armenian family remained in village Norshnak of Balu kaza, and no Armenians remained in Ghamparshekh, Tilimli, Krpo, Qurdiqan, Temyrchi, Khaghari Mrza villages, they all had left their settlements¹⁸. It was probable that the Armenians migrated from the settlements less populated by Armenians to the settlements which could be safer for them.

The mass massacres of the Armenians in 1894–1896 in almost all Armenian settlements of Western Armenia and other parts of the Ottoman Empire led to serious demographic changes. There were tremendous losses among the Armenian population of Diarbekir province and first of all among Armenians of Balu kaza during the years of massacres. These facts have been proved and assured both by the **Armenian and foreign sources**. The American “New York Times” journal wrote that “one of the most difficult problems which we had was Palu, with its forty-three villages, many of them large. They have had the most **awful treatment from Turks and Kurds...**”¹⁹. Up to 2000 men were killed in Balu within several days. The adjacent settlements had also been attacked, hundreds of houses had been burnt and a great number of people killed²⁰. Unfortunately, the losses of the Armenian population were not limited only to the number of people killed in those days: after the hamidian massacres severe epidemics and famine spread over nearly all settlements, resulting in more and more human losses. Numerous houses and settlements had been robbed and destroyed, cultural centers had been damaged, in some of the settlements women and girls had been subjected to Islamization and there had been a feeling of fear and distrust almost everywhere. A long time was required until the Armenian population could recover from it, could restore its houses and rebuild its settlements. It is natural that a vast amount of people migrated to other settlements in search for safer life conditions. A great number of people left for the USA in that period, and it may

¹⁸ **Կոպեան** 1965, 190:

¹⁹ The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press, The New York Times 2018, 452.

²⁰ For more information on the hamidian massacres in Diarbekir province see also – **Բաբլունյան** 2020, 45–64:

be strange but the number of immigrants from Balu was originally less compared with the number of Armenians from Kharberd. According to M. Krayan, “Before and after the Hamidian massacres in the 1895–1896s the Armenian population of Balu had immigrated to different cities of Turkey – Kharberd, Tigranakert, Urfa, Ayntap, Halep, Adana, Constantinople, etc”²¹. In fact, the Armenians from Balu immigrated not to foreign countries but to different large cities in the Ottoman Empire. After 1908 the number of people migrating from Balu to the USA increased, and it resulted in the formation of “Usumnasirac Miutyun” (Studies Union) in New York by a few Armenians from Balu. New York became the center of the Union and in due course of time several branches were opened in other cities²². Even though the number of people migrating to the USA from Balu was not so great, the migration had its negative impact on the number of the Armenian population. The fact that at first mainly men were migrating and later their families tended to have serious demographic impact on the future existence of the Armenians. The table given below reflects the compiled data about the number of the Armenian population of Balu kaza both at the end of the XIX century and in 1914.

Settlement	P. Natanyan ²³	G. Srvandztyants ²⁴	M. Krayan ²⁵	Teodik ²⁶	R. Gevorgyan ²⁷
Balu		550 families		250 families/ 1600 souls	5250 souls
Mrjuman Mezre	44 families /265 souls	27	30 families	30 families	20 families / 180 souls
Khamshly	11 / 70	11	15	9	9/82
Artkhan	31 / 263	34	40	33	33/274
Havav	180 / 1436	160	210	207/1700	207/1648
Kharabovq	23 / 103	23	25	21	21/195
Krpo	8 / 74	8	1	6	
Okhu	27 / 205	27	40	-	25/250
Tepe	48 / 444	40	50	61	61/337
Tilimli	4 / 36	4	4	4	
Qurtiq	4 / 33	4	4		6/51
Gumpet	23 / 167	20	25	32	32/196
Ghamper	15 / 85	3	3	4	

²¹ Կոայեան 1965, 426:

²² Կոայեան 1965, 427:

²³ Նաթանեան [աշխատանքն անթվակիր է], 66–89:

²⁴ Սրուանձտեանց 1885, 166–167:

²⁵ Կոայեան 1965, 190–191:

²⁶ Թեոդիկ 2014, 805–806:

²⁷ Ke'vorkian, Paboudjian 1992, 408:

The Armenian Population of Arghana Maden Sanjak of Province Diarbekir...

Sheykh					
Janik	25 / 75			20	
Karndzor	5 / 55			5	
Isnisi	3 / 24				
Temirchi	6 / 56	2	2		17/130
Gharaghaya	4 / 35	1			
Teveji	5 / 105	15	15	4	
Isabek	30 / 240	30	35	25	25/209
Khoshmat	100/ 1027- 1207	82	90	114	114/853
Npshi	20 / 163	20	25	36	36/287
Nrkhi	31 / 263	28	60	62	62/440
Apranq	20 / 165	20	25	23	23/133
Shnaz	53 / 420	45	50	54	54/374
Sgham	42 / 216	35	45	51	51/372
Sagrat	44 / 656	55	65	75	75/650
Dzet	62 / 754	70	100	87	87/454
Uzun Ova	45 / 360	25	30		178 ₂
Uzun Ova Mezre	10 / 73	6	10	12	95
Kachar	35 / 283	15	20	7	7/56
Alvalu	15 / 123		30	5	19/130
Qenkerli		20		28	28/169
Pasharat	20 / 160	10	15		12/104
Halalgom	20 / 164	20	20	8	8/48
Kharagelik	10 / 82	12	20	12	12/94
Kyulishker	40 / 320	20	35	37	27/143
Armchan	50 / 425	47	55	30	30/296
Norgegh		18	25	30	21/98
Norgeghi Mezre	28 / 144	20	30		
Davti	22 / 176	24	25	10	10/98
Norshinak	8 / 48	5	6		
Srin	21 / 166	17	25	32	32/296
Paghin	52 / 674	170	120	102	102/617
Nacharan	24 / 207	15	30	25	25/187
Trkhe	33 / 225	44	60	32	32/167
Til	21 / 212	25	35	24	24/155
Tchayiri Mezre		13		13	13/126
Ashngegh				6	
Aghbunar				3	
	1322 / 11277 -11457	1840	1550 ²⁸	1629	15422 ²⁹

²⁸ There is no data on the city of Balu in general calculation of Natanyan's and Krayan's data.

²⁹ While mentioning the total number of Armenians in this kaza, R. Gevorgyan mentions a slightly different number – 15753.

We highly value the data about the number of Armenian population in every settlement but it must be emphasized that the data provided by the Patriarchate are more complete for the latter includes almost all the settlements of different **kazas and sanjaks. At the same time, we must admit that they don't reflect the real number of Armenians**, because the comparative analyses of data from several settlements show that they are less than the real numbers. For example, the collection published by Armenian National Archive included interesting evidence about the village Nrkhi of Balu kaza. The survivor of the Armenian genocide Z. Fntkhyan, speaking about his village, stated that it was a settlement purely inhabited by the Armenians with 60 families and 2000 people³⁰. It is interesting that according to the data of the Patriarchate, the above mentioned settlement had 62 families with only 440 Armenians. The previous source states that the number of Armenians in Nrkhi was 4–5 times larger. We can summarize that the **total number of Armenians was underestimated in R. Gevorgyan's publications**. More obvious are the data introduced by Teodik according to which Balu town had 250 houses with 1600 Armenians, and it was about three times less than the real number of Armenian population. At the same time the total number of the **Armenian's houses in Balu villages was about 1300 at the end of the XIX century** and this number seemed to be constant compared with the data introduced by the patriarchate in 1913–1914s. Meanwhile according to M. Krayan, the villages of Balu had 1550 families of Armenians in 1914. The comparative analyses show that in about 50 villages of Balu kaza there had been about 1500 Armenian houses (families) with 12000 population, the town of Balu had 5000 Armenians and in total Balu kaza had 17000 Armenian population.

Maden kaza

The next kaza of Arghana Maden province was Maden. According to S. Tsotsikyan, **Maden kaza comprised of 480 villages. He wrote that “Armenians living here speak Turkish in general, especially the old population”, they were envolved in mining, trade, crafts, agriculture, silk weaving and “were in good economic condition”**³¹. The settlements of Arghni and Maden were larger than other settlements in this kaza. Arghni was rich in nuts, vineyards, vegetables and

³⁰ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու 2012, 358:

³¹ **Օղիկեան** 1947, 394:

was suitable for cultivation of cotton. The population both in Arghni and Maden was involved in working in gold and copper mines. Priest and folklorist G. Srvandztyants, whose writings referred to the 1878–80s mentioned that Maden had 163 houses of Armenians, St. Astvatsatsin Church and a school with 50 pupils. Arghni had two Armenian churches – St. Sargis and St. Savior, two colleges, which were closed in that period, and 252 Armenian homes³². He also wrote that “the town which had an old and strong fortress had been gradually destroyed, several old and famous Kurdish and Turkish families were still living there, but mainly they were illiterate and uncivilised. The Armenians were also illiterate and had no solidarity”³³.

Based on data taken from state census in 1880s published in the journal “Araqs”, the Armenian population in Maden and Arghni constituted 1500 and 2500 people respectively³⁴. This information matches with the data introduced by V. Cuinet, who had taken it from official sources. He stated that in 1890 there were 1000 Armenians living in Maden and 2525 in Arghni³⁵. Unfortunately, the official sources generally underestimated the number of Armenians. The same data were introduced in S. Parsamyan’s works³⁶. It should be mentioned that in the Armenian sources the number of Armenians in Arghana Maden in the 1900s is counted at 7000 of the 48500 population³⁷.

Tsotsikyan wrote that the number of Armenians in Maden was 1000 and the total population was 5000, including Turks, Armenians and Greeks³⁸. Maden was comparatively a new town and was also called Arghana Maden. It was founded at the end of the XVII century by the Armenian immigrants from old Arghni. They succeeded in the development of copper mining and agriculture in the new settlement. According to R. Gevorgyan, Maden had 3300 Armenian population and there were 3100 Armenians of 7150 population³⁹ in Arghni in 1913–1914.

The group of villages Akil (Ekil) was also located in Maden kaza and according to G. Srvandztyants, its center had 200 families of Armenians and a church called

³² Սրուանձտեանց 1884, 180–181:

³³ Սրուանձտեանց 1884, 180:

³⁴ Արաքս 1888, 30:

³⁵ Ղազարեան 2010, 263-264:

³⁶ Պարսամեան 1969, 135:

³⁷ Գէորգեան 1965, 23:

³⁸ Ծոցիկեան 1947, 394:

³⁹ Kevorkian 2006, 277.

St. Nshan. G. Srvandztyants also mentioned the villages of Piran, Hreghan, Payamli and Hopik in this kaza.

R. Gevorgyan wrote about six more settlements from Maden kaza but **provided information only about Akil's Armenian population**. Teodik introduced more detailed information about the settlements of kaza and we included it in the table below. Besides the settlements mentioned by G. Srvandztyants, Teodik also wrote about the villages Tpne, Til Bagh, Chnqush and Atish. The latter two settlements were included in the list of Jermuk kaza according to the administrative allotment.

Settlement	G. Srvandztyants ⁴⁰	Teodik ⁴¹	R. Gevorgyan
Akil / Ekil	200 families	150 families	800 souls
Payamli	30	40	-
Piran	40	69	-
Hreghan	42	40	-
Arghni	252	300	3100
Maden	163	250	3300
Hopik	15	15	-
Tpne		100	
Til Baghdad	45	1	-
	787	965	7200

As Teodik presented, **the number of Armenians' houses in this kaza was 965**. The average number of family members is considered to be 8 in villages and 6 in towns, which is quite a small number for these settlements with large families. However, the above mentioned settlements could hardly be considered towns, these were more townlike villages and that is why it should be more precise to count 8 members in each family instead of six. In total about 8000 people were accounted. Unfortunately, R. Gevorgyan did not provide data for a number of settlements in this kaza, but gave general data, according to which there were 10559 Armenians in this kaza⁴². The point is that because of confused or incomplete information the group of villages called Akil was sometimes not included in the total number of population of kaza. Referring to the total number of Armenians in Arghni in the 1914-1915s, we can state that the data introduced by B. Yeghiayan and "Amenayn Tarecuyc" were nearly the same and accounted

⁴⁰ Սրուանձտեանց 1884, 181-183:

⁴¹ Թեոդիկ 2014, 804:

⁴² Kevorkian 2006, 27.

11500⁴³ and 12000⁴⁴ respectively. Summarizing the above-mentioned data, we can assume that there were about 10000 Armenians living in this kaza in 1914.

Jermuk kaza

The third kaza of Arghana Maden was Jermuk and it was included in historic Tsopk province. Jermuk and Chnqush settlements of the kaza were densely populated by Armenians. Both agriculture and some branches of crafts were developed here. Chnqush and Jermuk had fertile soils, **that's why people grew** wheat, barley, flax, rice, cotton, fruits, almonds, pomegranate and grapes. There were also many gardens with famous types of grapes, which were like no other grapes in other provinces. Armenians were also predominant in trade, they were involved in government positions like judges, treasurers, translators and so on. Craftsmen in Jermuk and Chnqush were mainly Armenians and, as Srvandztyants wrote, "**Armenians were craftsmen** for everyday needs and were speaking purely **Armenian**"⁴⁵. For many centuries people in Chnqush were involved in leather making and the masters of this branch of craft as well as others were mainly Armenians. In the XIX century immigrants from Chnqush contributed to the development of this craft in Malatia, Severeke, Diarbekir, Kharberd. However, Chnqush had not lost its reputation of an important center which was definitely accepted in the area of Urfa, in the settlements of Kharberd, Diarbekir provinces. Until the beginning of the XX century, people of Chnqush imported leather for brogue from India, China and other countries, produced them and were considered to be monopolists in this sphere⁴⁶.

The number of Armenian population both in this kaza and in other settlements of Western Armenia had decreased in due course of time because of migrations, movement of population, islamization and other demographic changes. G. Srvandztyants mentioned some villages which at the moment of his visits were populated by Kurds, but they had Armenian churches either standing or destroyed. Those villages were Habarman, Hasut, Akhorner, Halbat, S. Toros, Hilar, Malan, Balakhu, Tikhdzor, Bakur, Varigegh, S. Yeghia, Hersni, Karmir Qar, Agrak, Mantiqan, Tlghati, Tikhum, Eniqyoy, Laghary, Khangegh, Toghan, Almatin,

⁴³ Եղիայան 1975, 892:

⁴⁴ Ամենուն տարեցոյց 1921, 261:

⁴⁵ Սրուանձտեանց 1884, 186–187:

⁴⁶ Գէորգեան 1965, 19:

Qartil, Kavur qyoy, Aylu, Ghulfakhir and so on. This fact is an eloquent proof that many of the settlements which had been purely populated by Armenians had no Armenian population. At the end of the XIX century there were only few settlements populated by Armenians in Jermuk kaza. The authorities of Ottoman Empire as well as local authorities, rich Turks and average muslim population had adopted the policy of persecution and discrimination of the Armenians, and it led to the decrease of Armenians in all settlements. The media and contemporaries testified to persecutions and atrocities. One of the authors wrote: **“It has become very common for an average Turk to order some work from an Armenian craftsman then to quarrel about the price, pay the half and leave shouting at him”**⁴⁷. S. Parsamyan mentioned a fact referring to religious atrocities and discrimination. He assured that the Apostholic church of Jermuk was restored only at the end of the 1870s, because before that muslims had hindered its restoration⁴⁸.

The Armenian population of Chnqush was subjected to more severe atrocities. Still in the XIX century the 500 houses of Armenians of Chnqush being unable to bear the maltreatment and looting of Kurds and Turks had migrated to the cities Severeke, Jermuk, Maden, Malatia, Kharberd and to villages of Shiro and Karkar kazas. According to G. Gevorgyan, men of those families had worked in those settlements for 8 months, returned to Chnqush and stayed there until Easter⁴⁹. The priest of Armenian Apostholic church S. Naggashyan testified to the discrimination and atrocities of Armenians in Chnqush. He wrote about Turk **aghas’ oppression** of Armenians, harassment of Christians and those complaints always remained unheeded. S. Naggashyan described cases when for example **a muslim stayed in an Armenian’s house who had migrated, but the taxes and tolls were charged from Armenians**. There were many cases when Armenians had to **pay off their debts to Turk aghas with their houses and gardens but were still forced to pay taxes**⁵⁰. In 1880 an article was published in the **“Masis” daily about the atrocities of several beys**⁵¹ in Chnqush. The deputy Primate of the Diocese,

⁴⁷ Պարսամեան 1969, 45:

⁴⁸ Պարսամեան 1969, 37:

⁴⁹ Գէորգեան 1970, 84:

⁵⁰ Աւետարեի 1879:

⁵¹ Title among Turkish people given to members of ruling families, and to important officials.

Protestant and Catholic national activists wrote a letter of complaint to the governor and the patriarchate and sent it through American missionary H. Barnum⁵². All those cases of discrimination and atrocities contributed to permanent resettlements and movements of Armenians both inside the province and to other far away settlements.

As for the number of Armenians, according to G. Srvandztyants, there were 278 Armenian families in Jermuk and 500 families in Chnqush. Jermuk was rich in gardens, had a **large supply of water, but the buildings were “tasteless” and “dirty”**⁵³.

G. Gevorgyan, the author of a book of memoirs about Chnqush, mentioned that the ancestors of this settlement had settled down there in the XI century immigrating from Ani. The analyses of the dialect spoken in Chnqush comes to confirm the above-mentioned fact. The author testified the settlement to be founded during that period⁵⁴. We suppose that information about two central settlements of this kaza mentioned by Srvandztyants is incomplete, and they are closer to the information stated by the official Turkish sources. In 1888 the monthly **“Araqs” published a material about Kharberd province, which introduced** some data, referring to the number of population as well as data about Armenian population from adjacent settlements. According to that publication, Chnqush had 4200 and Jermuk had 2400 Armenian population. Those numbers had been taken from the notebook of government census⁵⁵. It goes without saying that **official sources of information wouldn’t reflect the real picture**. The number of Christians and particularly Armenians was underestimated, there were incomplete data about the settlements, and the census was not conducted properly. The information on the number of Armenian population from other sources proves the incompleteness of the official sources. According to the article published in **“The New York Times”** on March 6, 1896, Chnqush had 1000 houses of Christians⁵⁶. According to E. Bliss who was the author of an important work on the Hamidian massacres in the 1894–1896s, Chnqush had 6000 Armenian

⁵² Գէորգեան 1970, 48:

⁵³ Սրուանձտեանց 1884, 184–190:

⁵⁴ Գէորգեան 1970, 29–30:

⁵⁵ Արաքս 1888, 30:

⁵⁶ The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press, The New York Times 2018, 452.

population in 1896⁵⁷. What refers to Jermuk, S. Parsamyan, the author of the book of memoirs about Jermuk, wrote that it had 600 houses of Armenians before 1895. Some part of Armenians of Jermuk had migrated from Chnqush, another part had settled down here two centuries prior from Habarman village, the other part were people who had lived there for ages⁵⁸. Srvandztyants stated that in the **1880s Habarman wasn't populated by Armenians any more. Probably Armenians** had migrated to large cities and settlements like Jermuk.

Unfortunately, after the massacres of 1895 the Armenian population of Jermuk and Chnqush decreased and that was because of horrors of massacres **and killings. The article published in "The New York Times" on 23rd** of January in 1896 introduced a table which had been published in the **"Independent" showing** data about the massacres in the settlements of Kharberd and Diarbekir. It also stated the approximate number of houses in the settlements each of them consisting of 8–10 members. Thus, according to the author, Chnqush had had 1000 houses of Armenians and 480 houses of Turks. During the massacres 680 Armenians had been killed and 103 houses had been burnt. The same source mentioned about 400 houses of Armenians and 700 houses of Turks in Jermuk⁵⁹. Armenians had been killed from almost all houses, and this fact allows us to depict the demographic changes after the massacres. The Hamidian massacres and persecutions towards Armenians forced people to migrate. About 400 families of Armenians had migrated from Chnqush. Atish village which was once populated only by Armenians and had 400 houses of prospering Armenians, had become desolated, Armenians had migrated leaving their fields, gardens and properties to Turks⁶⁰. Those Armenians who stayed had to share their earnings with Turks and Kurds in order to get their protection. People were forced to migrate as it was considered to be the only way out, they were migrating to safer and more prosperous settlements.

During the Cilician massacres in 1909 people in Jermuk got some rumours that Sultan Hamid had ordered to slaughter also Armenians in Diarbekir, Severak, Chnqush, Arghni and Maden. Thousands of Kurds came to surround those set-

⁵⁷ Bliss 1982, 483.

⁵⁸ **Պարսամեան** 1969, 36–37:

⁵⁹ The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press, The New York Time 2018, 382–383.

⁶⁰ **Գէորգեան** 1970, 76:

tlements as well as Jermuk, waiting for a command. But kaymakam⁶¹ announced that local Turks would be in charge of a riot and the attacks were prevented⁶². Hearing about the massacres, the Turks and Kurds of Chnqush decided to organize the same slaughter in their settlement. Fortunately, people who were to migrate for work were still in Chnqush and they prepared for defence. Chnqush was surrounded by 2000 Kurds. At that time myudir⁶³ of Chnqush joined Armenians with some of his policemen. People found shelter in the church. The blockade lasted 21 days, on the 10th day of the blockade a centurion arrived at Chnqush from Jermuk escorted with 12 soldiers. He pretended to order and force Armenians and Kurds to return to their daily life routine. Armenians kept their promise **to return to their daily life but didn't weaken the defence. Soon a sheikh came to Chnqush, gathered all muslims in the mosque and started to punish and slay the Armenians. But Armenians took up their defence without panic and addressed letters to Maden and Diarbekir asking for help. This time those letters were helpful and the tyrants were sent away. But they were not punished even though people from Chnqush had written letters to the governor**⁶⁴.

Consequently, migration was supposed to be one more reason for the decrease of Armenian population. During that period the Armenians were migrating particularly to the USA. In 1911-1914 more than 30 young people migrated from Jermuk city to the USA. The reason was that Armenians from Chnqush and Jermuk had relatives among those who had migrated from Kharberd to the USA earlier. Those immigrants settled down mainly in the city of Lorence, where Jermuk's "Usumnasirats ynkerutyun" (Studies Union) was founded in 1913⁶⁵.

Now let's consider the number of Armenians in the mentioned two settlements in 1914. According to the data introduced by S. Parsamyan, the town Jermuk had 3000 families, 350 of which were Armenians, 30 were Jews with their separate district and a synagogue. Starting from 1908, Jews of Chnqush began to migrate to Jerusalem, not more than 10 families remained⁶⁶. The remaining

⁶¹ The title used for the governor of a provincial district in the Ottoman Empire.

⁶² **Գէորգեան** 1970, 74:

⁶³ The senior administrative officer in the Ottoman Empire.

⁶⁴ **Գէորգեան** 1970, 88–90:

⁶⁵ **Պարսամեան** 1969, 107,110:

⁶⁶ **Պարսամեան** 1969, 34–35:

population consisted of mainly Turks and some Kurds. In another part of his book S. Parsamyan mentioned 3896 Armenians, living in Jermuk in 1915⁶⁷. According to the data taken from the same book of memoirs, the population of Chnqush consisted of 1500 families with 8000 people, 1200 of which were Armenians with 6700 people, and 300 families were Turks with 1300 people⁶⁸.

The author of the memoir book about Chnqush G. Gevorgyan wrote that after the massacres in 1895 up to 1915 Chnqush had 1200 families of Armenians and 300 families of muslims □ according to the data published in the “Byuzandion”)⁶⁹. Tsotsikyan mentioned 13000 population in Chnqush, in 1914. He wrote that there were 10000 Armenians in Chnqush in the words of a well-informed Armenian, living there⁷⁰. R. Gevorgyan cited some data, referring to 1895, according to which Jermuk had 1948 and Chnqush 10200 Armenians and the total population was 12650 people⁷¹. According to the data of the patriarchate published by Teodik, Jermuk had 180 and Chnqush had 600 Armenian families⁷². We suppose that the number of Armenian families stated by Teodik diverges from the reality, moreover, information provided by various sources completely differ from those mentioned by Teodik. According to the statistics from the yearbook “Amenun taretsuyts” published by Teodik, Chnqush comprised 13000 Armenian population⁷³. The comparative analysis of both Armenian and foreign sources shows that about 1200 houses of Armenians lived in Chnqush and 350-400 houses in Jermuk.

Atish was one of the villages of Chnqush. G. Srvandztyants mentioned about its Armenian population: “Almost all of them earn their living by migrating to Constantinople looking for a job, **most of them are bakers**”. **The village had a church named St. Karapet, a college with 100 learners and 300 houses of Armenians**⁷⁴. Tsotsikyan wrote that Atish had 360 houses of Armenians and was surrounded with pomegranate trees. According to the author, the old inhabitants

⁶⁷ Պարսամեան 1969, 135:

⁶⁸ Պարսամեան 1969, 61:

⁶⁹ Գէորգեան 1970, 84:

⁷⁰ Ծոցիկեան 1947, 507:

⁷¹ Kevorkian 2006, 280.

⁷² Թեոդիկ 2014, 803–804:

⁷³ Ամենուն տարեցոյց 1921, 261:

⁷⁴ Սրուանձտեանց 1884, 190:

of Atish had migrated from Ani and founded the village of Veri Atish⁷⁵. Teodik mentioned only 40 houses of Armenians, living in Atish village⁷⁶, and R. Gevorgyan wrote that the population of Atish was mainly involved in trade and crafts and only 280 Armenians were engaged in agriculture⁷⁷.

Settlement	G. Srvandztyants	Memoir books	Teodik	R. Gevorgyan
Jermuk	278 houses	350 houses / 3896 souls	180 houses	1948 souls
Chnkush	500	1200	600	10200
Atish	300	360	40	280
	1078	1910	820	12428 ⁷⁸

Unfortunately, there was no information about other Armenian settlements in Jermuk kaza in 1914 except the above stated three settlements. So we can conclude that before the Armenian Genocide there had been 14.000 Armenians living in this kaza, 10.000 of them were in Chnkush and 4.000 in Jermuk and Atish.

Conclusion

According to the administrative division of the Ottoman Empire, Arghana Maden was one of the three sanjaks of Diarbekir province. The area of Arghana Maden comprised mainly the territories of Great Tsopk, Balahovid, Pagnatun districts of historic Tsopk (Fourth Armenia) province.

It must be stated that at the end of the XIX and beginning of the XX centuries the Armenian population of Arghana Maden was subjected to severe persecution and as a result of the Hamidian massacres thousands of Armenians were killed, tens of thousands became homeless. Because of both economic persecutions and slaughter numerous Armenians migrated to larger settlements, some of them to the USA, though the number of migrants and the rate of migrations were less compared with that from Kharberd.

The Armenian population in Jermuk and Maden was mainly concentrated in large, townlike settlements like Arghana, Maden, Akil, Jermuk and Chnkush. These settlements were considered to be safer and provided greater opportunities

⁷⁵ Մոսկովսկի 1947, 760:

⁷⁶ Թեոդիկ 2014, 804:

⁷⁷ Kevorkian 2006, 281:

⁷⁸ While mentioning the total number of Armenians in this kaza, R. Gevorgyan mentions a slightly different number – 12.650.

for living. As for Balu we conclude that a great number of Armenians lived both in the town of Balu and in 50 villages of kaza and in 1914 many of them were populated merely by Armenians. Based on the above-mentioned facts and sources we can conclude that there were about 41.000 Armenians, living in three kazas of Arghana Maden sanjak in 1914: about 17.000 Armenians lived in Balu, 10.000 in Maden and 14.000 in Jermuk kazas.

BIBLIOGRAPHY

Ամենուն տարեցոյց 1921, Կ. Պոլիս, Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, Մ. Յովակիմեան հրատ., 452 էջ:

Աւետաբեր 1879, յունիս 10, Կոստանդնուպոլիս:

Արաքս 1888, № 2, մայիս, Ս. Պետերբուրգ:

Բարլումյան Ա. 2019, Դիարբեքիի (Տիգրանակերտ) նահանգի Բալու գավառակի հայ բնակչությունը 1878–1895 թթ., «Հայագիտության հարցեր», 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 91–101:

Բարլումյան Ա. 2020, Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիի նահանգի հայ բնակչությունը համիդյան կոտորածների տարիներին, «Ցեղասպանագիտական հանդես», 1, Երևան, էջ 45–64:

Բաղայան Գ. 2020, Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրեին, մաս 9: Դիարբեքիի վիլայեթի Դիարբեքիի սանջակը և Մարդինի ու Ջեզիրեի գավառները,

Գէորգեան Գ. 1965, Արդևի եւ Մատէն, «Բազմավէպ», հ. 1–3, Վենետիկ, Ս. Ղազար:

Գէորգեան Գ. 1970, Չնգուչապատում: Քննական պատմութիւն հայոց Չնգուչի, Ա հ., Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 625 էջ:

Եղիայան Բ. 1975, Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ. 1914–1972, Անթիլիաս, 946 էջ:

Թէոդիկ 2014, Գողգոթայ հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, Թէհրան, 842 էջ:

Մոցիկեան Ս. 1947, Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, տպ. Ա.Յ. Լէյլէկեան, 816 էջ:

Կոսայեան Մ. 1965, Բալու, Անթիլիաս, 768 էջ:

Հայկական հարց հանրագիտարան 1996, Երևան, Հայկ. հանր. հրատ., 528 էջ:

Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ. Փաստաթղթերի ժողովածու, 2012, կազմողներ՝ Ա. Վիրաբյան և Գ. Ավագյան, հ. III, Երևան, 536 էջ:

Ղազարեան Հ. 2010, Ցեղասպան թուրքը, Բ հրատ., Անթիլիաս, 580 էջ:

Նաթանեան Պ. [անթվակիր], Արտօսր Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Ճապաղ Ջուրի եւ Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 202 էջ:

Պարսամեան Ս. 1969, Յուշարձան Ջերմուկի, Պոսթըն, տպ. Հայրենիք, 143 էջ:

Սրուանձուեան Գ. 1885, Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամփորդ, մաս Բ, 488 էջ:

- Bliss Rev. Ed. 1982, Turkey and the Armenian Atrocities, Fresno, Ca., Meshag publishing, 574 p.
- Filian Rev. G. 1896, Armenia and Her People or the Story of Armenia by an Armenian, Hartford, 376 p.
- Hewsen R. 2006, Armenia on the Tigris, in Armenian Tigranakert / Diarbekir and Edessa/ Urfa, edited by R. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 586 p.
- Ke'vorkian R., Paboudjian P. 1992, Les Arme'niens dans l'empire Ottoman. A la veille du Ge'nocide, Paris, Les Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 603 p.
- Kevorkian R. 2006, Demographic Changes in the Armenian Population of Diarbekir, 1895–1914, in Armenian Tigranakert / Diarbekir and Edessa/ Urfa, edited by R. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 586 p.
- Lynch H. 1901, Armenia. Travels and Studies, vol. 2. The Turkish Provinces, London, 512 p.
- The Armenian Genocide: Prelude and Aftermath. As Reported in the U.S. Press, 2018, vol. 1, The New York Times: 1890–1914, compiled and edited by Rev. V. Ohanian and A. Ketibian, Mekhitarist Publication, 1056 p.

ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ (ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ) ՆԱՀԱՆԳԻ ԱՐՂԱՆԱ ՄԱՊԵՆ ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանայի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիր, Արղանա Մադեն, Բալու, Ծոփք, արտագաղթ, համիդյան կոտորածներ:

Դիարբեքիրի նահանգի Արղանա Մադեն գավառի տարածքը ընդգրկում էր հիմնականում պատմական Չորրորդ Հայք նահանգի Պաղնատուն, Բալահովիտ գավառների տարածքը: XIX դարի վերջերին, համաձայն Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման, Արղանա Մադեն գավառը իր հերթին բաժանված էր Բալու, Մադեն, Ջերմուկ գավառակների: XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Արղանա Մադեն գավառում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս գավառներում, հայ բնակչությունը ենթարկվեց հալածանքների, համիդյան կոտորածների ընթացքում սպանվեցին հազարավոր հայեր, անօթևան մնացին տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Ինչպես տնտեսական ճնշումների, այնպես էլ կոտորածների պատճառով բազմաթիվ հայեր ապաստանեցին Արևմտյան Հայաստանում:

տան գտան և հիմնավորվեցին այլ, ավելի խոշոր բնակավայրերում, ոմանք արտագաղթեցին ԱՄՆ, թեև արտագաղթի թափն ու արտագաղթողների թվաքանակն ավելի փոքր էին Խարբերդի նահանգից արտագաղթողների համեմատությամբ: Հոդվածում անդրադարձ է արվում Արղանա Մադեն գավառի բնակչության պատմաժողովրդագրական պատկերին, XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբների համիդյան կոտորածների հետևանքներին և ազդեցությանը հայ բնակչության թվաքանակի վրա և հատկապես՝ 1914 թ. դրությամբ հայ բնակչության թվաքանակի խնդիրներին:

1914 թ. Արղանա Մադեն գավառի երեք գավառակներում, համաձայն մեր հաշվարկների, ապրում էին շուրջ 41.000 հայեր, որոնք Ջերմուկի և Մադենի գավառակներում հիմնականում կենտրոնացված էին խոշոր, քաղաքատիպ բնակավայրերում՝ Արղանա, Մադեն, Ակիլ, Ջերմուկ, Չնքուշ: Այս փաստը կապված էր տվյալ բնակավայրերի՝ համեմատաբար ապահովություն և կենսագործունեության ավելի մեծ հնարավորություններ ունենալու հետ: Ինչ վերաբերում է Բալուի գավառակին, ապա այստեղ հայերը մեծաթիվ էին ինչպես Բալու քաղաքում, այնպես էլ շուրջ 50 գյուղական բնակավայրերում, որոնցից շատերը զուտ հայաբնակ էին:

АРМЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ САНДЖАКА АРГАНА МАДЕН ПРОВИНЦИИ ДИАРБЕКИР (ТИГРАНАКЕРТ) В КОНЦЕ XIX- НАЧАЛЕ XX В.

БАБЛУМЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Западная Армения, Диарбекир, Аргана Маден, Балу, Цопк, эмиграция, гамидовские погромы.

Территория санджака Аргана Маден провинции Диарбекир (Тигранакерт) в основном охватывала области Пагнатун и Балаовит исторической провинции Цопк. В конце XIX века, согласно административному делению Османской империи, область (санджак) Аргана Маден, в свою очередь, была разделена на казы Балу, Маден и Джермук. В конце XIX – начале XX в. в санджаке Аргана Маден, как и в других областях Западной Армении,

армянское население подвергалось гонениям, тысячи армян были убиты во время гамидовской резни, а десятки тысяч остались без крова. В силу экономического гнета и массовых убийств многие армяне нашли убежище в других, более крупных поселениях, незначительное число армян эмигрировало в США, хотя поток эмигрантов из Аргана Маден в численном соотношении был меньше, чем из Харберда.

По нашим оценкам, около 41.000 армян проживало в трех казах санджака Аргана Маден – в основном они были сосредоточены в крупных городских поселениях – Аргана Маден, Акил, Джермук, Чнкуш. Последнее было обусловлено тем, что эти города были относительно безопасны. Что же касается казы Балу, то армянское население здесь было многочисленным, причем как в самом Балу, так и примерно в 50 сельских поселениях, во многих из них к 1914 г. население было исключительно армянским.

ARTSVI BAKHCHINYAN*

PhD in Philology

Institute of History of NAS RA

artsvi@yahoo.com

VARTAN MATIOSSIAN

PhD in History

Eastern Prelacy of the Armenian Apostolic Church

varny1@yahoo.com

ELEONORA DUSE AND THE ARMENIANS

Key words: Eleonora Duse, Vahram Papazian, memoirs, Duzian family, Mekhitarists, Kostan Zarian, Avetik Isahakian.

Eleonora Duse (1857–1923), considered the queen of Italian classical theater, had occasional contacts with Armenians during her lifetime, although there were quite few in comparison with those of her famous contemporary and competitor, the legendary French actress Sarah Bernhardt¹. **Yet, the “Armenian” connections** of the Divine Duse – as Victor Hugo called her – are significant, even if some of them may have been fictional in their nature.

In Vahram Papazian’s Memoirs

The tragic actor Vahram Papazian (1888–1968), one of the most outstanding figures of the Armenian stage, received his theatrical education in Italy (1908–1911) and studied with two eminent actors, Ermete Novelli and Ermete Zacconi.

Papazian worked in Eleonora Duse’s theater company for a short while and wrote about the great actress in his memoirs, *On the Theaters of the World* (in Russian)² and *A Retrospective Glance* (in Armenian). The relevant passages of the latter are presented below in English translation, given their interest for European

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.05.21, գրախոսվել է 21.05.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

¹ On Sarah Bernhardt’s connection with the Armenians see **Բախչինյան** 2007.

² **Папазян** 1937, 55–61.

and, particularly, Italian theater historians. The same information had previously appeared in the Russian memoirs.

In the second semester, along with other six students, I studied with Eleonora Duse, whose art was the contrast of what I had seen hitherto and which no one would ever repeat! It was an art absolutely and literally devoid of any kind of artificiality, which ruled over and straightened the spectator without the need for means of expression. It was a warm, inner fire, which was endlessly convincing as it made you happy; a lantern that burned and irradiated without any oil or wicker. A creation of sublime feelings, horrible in its natural simplicity: it was impossible to follow or understand it; you could only be subjected to it! It was an art that reached the most delicate of all, without reaching the end of the ends. The ignorant eye, as it watched her, doubted whether it was art or total hypnosis.

*Yes, it was art, art deprived of any artificiality, art in its sublime sense, which was expressed by endless tonalities of the recited word. A word was everything on **Duse's lips: she** turned the scenic word at once into a spiritual inner irradiation, an invisible flow of electrons, as it filled the intellect of the spectator, neutralizing his personality and enchanting him in a way that made the ordinary means of expression vain and useless.*

*Her personal life – did that poor woman have a personal life? – has been subjected to the concept of her art so much and she has watched the suffering and thinking human soul so much, that she has become a lake of tears, a torch smoking in front of **the altar of art until it was extinguished...***

She was the most emotional and delicate among women, but, for the sake of her art, she came to terms with living the Golgotha of love and remaining totally inseparable from love.

*This is not a legend. Her relationship with **d'Annunzio attested what I say.***

Such life could not have a normal end, and Duse passed away because of mental illness³.

I was following her all the time, trying to penetrate the soul of that exceptional actress and explain her creative process. I understood that all masters I had seen so far sought and found their creative matter and the means of transferring it to others outside of themselves, in their surroundings, while Duse found and took out all that from her inside.

³ This is indeed inaccurate. In fact, Duse died of pneumonia.

In the balcony of the hotel where she lived or in the lonely corner of the theater coulisses where she sat silently on a bended chair, with half-open eyes, her hands on her knees, mashing up her black-edged handkerchief of sorrowful person with her nervous fingers. Exhaling the words of her role she was going to perform, through her delicate lips, which gradually became bloodless, her ivory-like pale forehead was covered with heavy drops of sweat, and she stayed in that position for a long, long time.

*I have approached her many times with yearning and cherishment at those tense moments and asked her whether she is sick. I have always received the same **distressed and tolerant answer: “I am not sick, my son, and I am not alone either... I am speaking with my role.”***

She was always with her role, and the role was with her, that is why she was not from the world, although she was in the world.

She loved that we called her mama, and she called us son. Our exceptional Siranush⁴ also loved, even demanded to call her mama; Siranush, who resembled Duse in many ways . . .

Since Duse’s art was like this, she became a totally different person on stage, even though remained the same physically. She remained the same outside, while becoming a totally different creature inside, according to the role. For that reason, Duse never used or needed any makeup, and there were neither makeup nor wigs in her modest dressing room. Whatever role she played – the Egyptian Cleopatra or d’Annunzio’s Gioconda – she wore just the necessary clothes as she relived the inner world of that role, according to her creative ideas.

She was like that on stage and off stage, from Ibsen’s Nora to Shakespeare’s Cleopatra, from d’Annunzio’s Gioconda to Dumas’ La Dame aux Camélias.

It was impossible to hand over such art to anybody and no one could learn that. Duse had no followers and did not leave students.

Duse was the crossing point of unrepeatable spiritual abilities and various essences; she was that unknown quantity of creation for which human algebra does not have a solution.

All these led me to the conclusion that there is something in the depth of every art that is impossible either to learn or to explain. Thus, I owed the development of my own creative instinct to the fact of being under Duse’s

⁴ Siranush (Merope Kantarjan, 1857–1932) was a celebrated Armenian actress.

influence and subjected to her creative charm for six months. True, I have not forgotten what I have seen and studied, mostly about the craft of the art, and I have enriched my means of expression. But the spiritual nurturing I received from Duse taught me to subject that art to what gradually grew in my inner self, to use that expression only to explain and communicate my art, and to be extremely afraid from being an artless craftsman or even a virtuoso one deprived of any content. My impression from my previous teachers was so big and I was so inclined to offer an emotion or feeling coming from sources external to me that I could have gotten lost in the realm of a bloodless, empty, and lightless art, if I had not met Duse while taking my first steps.

I was so enraptured by her and loved her so much that I crisscrossed Austria and Germany, as well as various cities of Central Italy without seeing anything. I did not go away from her, like a puppy, always warming up from her life, trying and learning to see my inner world like she did, hearing and understanding my inner voice, speaking to my soul all the time like she did.

You will surely agree with me, reader, that everything in life, even happiness, should end in time. I broke away from my worship of Duse's person and art, and thus I saved my own creative instinct from that unavoidable mysticism to which the irresistible charm of her acting used to push me.

It is true, Duse was magnificent and exceptional, but the spectator sees in her acting a strong personality struggling with a certain feeling. Yes, it is most beautiful and great, but it is not the core of the art of an actor.

Acting should identify with a certain feeling of the spectator's collective struggle, and only this is the core of the art of an actor.

Duse was an exception, and the exception does not form the rule. Yet, there are exceptions, proving the existence of the rule, and Duse was one of them.

If I had not seen Duse's exceptional art, perhaps I would have never understood proper art; likewise, I would not understand light without seeing darkness.

It is impossible to forget her while reading Armand Duval's letter in the fifth act of "La Dame aux Camélias," reading the fatal old manuscript with Paolo in "Francesca da Rimini," inquiring of her maids about Antonio in "Cleopatra." Her hands, her all-embracing and very expressive hands in d'Annunzio's Dead City are especially unforgettable.

*Reader, I remained one of those few living persons who have seen, felt, and loved that marvelous actress. I would like to do a lot to transmit that impression to my contemporary actors*⁵.

As it is the case of any memoir, the pages quoted from Papazian are not entirely reliable – we have already noted an inaccuracy in Duse’s biography, regarding her death – yet his writing adds to the creative portrait of the great actress.

*Armenian Origin?*⁶

At one time, rumors about Duse’s putative Armenian origins circulated in the press and literature. Besides obvious goals of enhancing national feelings, the evidence for such origin is flimsy and often contradictory. We discuss the available data below in the hope of bringing the matter to a definite conclusion.

Official sources and Italian encyclopedias have never mentioned the hypothesis of Duse’s Armenian origin, which has been the subject of repeated speculation and mentioned time and again in articles devoted to Duse and written by Armenian and non-Armenian authors alike⁷. Duse’s name and biography, with some exceptions, have been also included in several books dedicated to the Armenians and dictionaries of prominent Armenian figures⁸.

The first references about the Armenian roots of the actress appeared after her death on April 21, 1924. The French Havas news agency released information about Duse’s death and mentioned her Armenian descent. The Armenian daily *Hairenik of Boston* credited Havas in May 1924: “The Havas agency was informed from Pittsburgh about the death of the tragic actress Duse, who is known to the world as Italian but has Armenian origins and descends from the Duzian Armenian Catholic family of Constantinople”⁹. Unfortunately, the source used by the agency to disclose Duse’s Armenian ancestry is unknown. This report was repeated both by the Armenian and foreign press. The Swiss newspaper *Feuille*

⁵ Փափազյան 1979, 136–140.

⁶ See the discussion in Բախչինյան 2004, 599–604.

⁷ See «Արարատ», 1944, հոկտեմբեր-նոյեմբեր, 146–147. According to this article, allegedly Napoleon’s general Joachim Murat, playwright Edmond Rostand, and Eleonora Duse “were proud of their Armenian origin” (147).

⁸ See, for example, Totomianz 1938, 55; Hagop-Krikor 1976, 73; Boghossian 1987, 331; Hermet, Cogni Ratti di Desio 1993, 64.

⁹ «Հայրենիք», 18.05.1924:

d'Avis de Lausanne ran the actress's obituary in its issue of June 14, 1924, mentioning that she was a descendant of the Duzian family. It added that the Duzians managed the Ottoman mint house and had made great contributions to the development of Armenian literature and fine arts. This last piece of information is also confirmed by historian Jacques de Morgan's *History of the Armenian people*¹⁰.

The Trieste-based newspaper *Il Piccolo della Sera* also mentioned Duse's Armenian origin in its August 1, 1924, issue, but its references were a newspaper in Constantinople and an Armenian intellectual, both anonymously sourced. On August 22, the French translation of the *Il Piccolo della Sera* report appeared in the *Le Gaulois* newspaper of Paris, as quoted in one of Duse's biographies:

"According to a journal in Constantinople, Eleonora Duse was... an Armenian!

(...) A prominent Armenian figure, writes our Constantinopolitan colleague, has especially traveled to Italy to place flowers on the grave of his compatriot, the illustrious tragedian Eleonora Duse. On his way to Trieste, this Armenian told reporters that the famous actress was an authentic descendant of the Duse-Duzian family, whose members had settled in Venice under the Republic (Venetian, from 697-1797 - A.B.) and acquired citizenship. One of Eleonora's great-uncles had even been director general of the customs of the Ottoman Empire.

*To better convince the Italian journalists, this Armenian has quoted the passage of the History of the Peoples of the Orient, of Georges Morgan (sic), where this author mentioned the Armenian origin of Eleonora Duse"*¹¹.

¹⁰ See Թէրղիկ 1926, 183.

¹¹ "...secondo un giornale di Constantinopoli, Eleonora Duse sarebbe... armena!

Leggesi, in fatti, nel Gaulois del 22 agosto 1924 : Eleonora Duse était Arménienne d'origine, du moins un journal de Constantinople l'affirme, et il donne de curieux détails a l'appui de cette affirmation.

Un éminent personnage arménien - écrit notre confrère constantinopolitain - s'est rendu expressément en Italie pour déposer des fleurs sur la tombe de sa compatriote, l'illustre tragédienne Eleonora Duse. A son passage a Trieste, cet Arménien a expliqué aux journalistes que la célèbre artiste était une descendante authentique de la famille Duse-Duzian, dont les membres s'étaient établis a Venise sous le République et avaient obtenu leurs lettres de naturalisation. Un des arrière-oncles d'Eleonora avait même été directeur général des douanes de l'empire ottoman.

The reference to the book and its author were inaccurate. Jacques de Morgan's book, *History of the Armenian People*, mentions the Duzian family¹², but not Duse.

Who could be this “prominent Armenian figure” who had reported about Duse's Armenian origin?

According to Vigen Isahakian's memoirs, his father, the famous Armenian poet Avetik Isahakian, who lived in Germany, Switzerland, and Italy from 1912 to 1923, was personally acquainted with Duse. In 1924, Isahakian was in Italy with his family. His son wrote that the family visited Eleonora Duse's grave in Asolo and added: “*Eleonora was a daughter of an Armenian shoemaker¹³ living in Vigevano, and her grandfather was an actor of Italian itinerant theaters. Before dying, Duse expressed a desire to be buried in the Armenian land, that is, in the lands belonging to the Mekhitarists. Along with my father and mother, we went to kneel before her tomb. My father had seen her on the stage and was personally acquainted with her*”¹⁴. The Mekhitarists are a famous Armenian congregation founded in 1701 and established in San Lazzaro degli Armeni island of the Venetian Lagoon in 1717. Vigen Isahakian then recalled how once they were hosted by an Italian duke of Armenian descent, who offered his father to stay and work in Italy, and in the future, “*when the day comes, you will be buried in the ‘Armenian land,’ in the Mekhitarists’ country seat, next to Eleonora Duse*”¹⁵.

The possibility of Duse's Armenian origin was also mentioned in the literature about the actress. Thus, French theatrical writer Eduard Schneider wrote in a monograph published in 1927: “*Recently, I read that Duse came from the Armenian Duzian family, which settled in Veneto during Venice Republic. Hypothesis or truth: on her luminous face, does not one see the long suffering of many generations, and does not the pure nobility of her hands reveal the rare nobility of her family?*”¹⁶ In 1931 another biographer, Austrian writer Emil Alphons

Pour mieux convaincre les journalistes italiens, cet Arménien a cité le passage de l'Histoire des Peuples d'Orient, de Georges Morgan, où cet auteur mentionnait l'origine arménienne d'Eleonora Duse” (Antona-Traversi 1926, 9).

¹² “...les Duz, qui ont été les directeurs de la Monnaie impériale ottomane, et ont accordé une puissante assistance aux lettres et aux arts chez les Arméniens” (Morgan 1919, 263).

¹³ This information is inaccurate; Duse's father was an actor too.

¹⁴ Իսահակյան 2000, 173–174:

¹⁵ Իսահակյան 2000, 195.

¹⁶ Schneider 1927, 212.

Rheinhardt, mentioned Duse street (Calle Duse) in Chioggia and added: “*What a strange name! Some say they are of Armenian origin*”¹⁷. Biographers still remembered the hypothesis decades later: “*It is legitimate to think of the supposed Byzantine origin of the Duse family, according to the assertion of a newspaper (‘Il Piccolo di Trieste della sera’... intended to attribute the Armenian descent of the Duse family, from the Duzians, landed in Veneto at the time of the Serenissima Republic)*”¹⁸.

A later source attested that the members of the Mekhitarist congregation of Venice had researched their archives and proven that the Duse family was a branch of the famous Duzian family of Constantinople¹⁹. However, the literature on the Duzians contains no testimony about any such branch. Philologist Arsen Ghazikian, a prominent member of the same congregation, rejected the claims about Duse’s Armenian origin, reporting that the actress was Italian, since her grandfather and father were already born in Chioggia, near Venice²⁰. In an extensive article about Duse, another Armenian researcher, Khoren Kapigian, wrote: “*It was written that this world-famous Italian actress has an Armenian origin. It highlights our patriotic feelings, but it goes against reality. Her grandfather, Lodovico Duse, was a sailor from Chioggia, born in 1792*”²¹. Kapigian also mentioned that more than half of Chioggia’s inhabitants bear the family name Duse²².

¹⁷ “*Una delle molte viuzze tortuose fra le case del borgo tutte ammassate quasi a difendersi, si chiama Calle Duse. Che nome strano! Taluni affermano sia di origine armena*” (Rheinhardt 1931, 15).

¹⁸ “*Vien lecito pensare alla supposta origine bizantina della stirpe dei Duse, secondo l’asserzione di un giornale (‘Il Piccolo di Trieste della sera’... inteso ad attribuire la discendenza armena della famiglia Duse, dai Duzian, sbarcati nel Veneto al tempo della Serenissima Repubblica*” (Setti 1978, 17).

¹⁹ Clipping from an English language newspaper in the personal files of director Rouben Mamoulian, Library of Congress, Washington, DC.

²⁰ See Թէրոյիկ 1926, 406.

²¹ Թէրոյիկ 1926, 407.

²² Թէրոյիկ 1926, 407.

On the other hand, Vahram Papazian, who, as we have seen, worked in Duse's troupe for six months, did not give any hint on the Armenian origin of the actress²³.

Thirteen years after Duse's death, a French journalist, Marie-Edith de Bonneuil, visited Chioggia and wrote the following in her article "In Duse's Land": "*The Diva's origin is less known. I found this on the spot. As they say, her family has come from Armenia and lived for a long time on Chioggia island of the Venetian Lagoon*"²⁴. As we see, there is no reference to the Duzians. If we recall Kapigian's observation that most residents of Chioggia carry the surname Duse, it is quite possible that the information about their ancestors was still available among them.

Nevertheless, by 1951 it was possible to find the phrase "Eleonora Duse, actress of Armenian origin" in the title of articles published in the Armenian press of the Diaspora²⁵. Three years later, writing on the thirtieth anniversary of Duse's death, a columnist of the American-Armenian newspaper *Hairenik Weekly* who used the pen-name **Bostonian** reported: "*The Bostonian recalls a conversation some years ago with Alice Stone Blackwell, who volunteered the information that during Eleonora's final trip to the United States, she had told Miss Blackwell about her Armenian ancestors*"²⁶. This information, which also comes from an indirect source, was written down after the death of Alice Stone Blackwell (1857–1950), a prominent American Armenophile and translator of Armenian poetry, which gives room to question its authenticity.

Still in 1968, Nshan Beshigtashlian (1898–1972), a well-known satirist, novelist, and theater scholar, wrote that Duse "was the last offspring of the

²³ Writer Aram Bedrossian wrote that Ruben Zarian, a historian of Armenian theater, suggested that he should undertake the Italian translation of Papazian's Russian memoirs, dealing with Duse through Giorgio Nurigiani, an Italian scholar of Slavonic studies. The latter refused, as he was not willing to hurt Italian national feelings by exposing Duse's Armenian origin (see «Աշխարհ», 22.06.1986). The argument is quite groundless; as we have seen, Papazian's memoirs have nothing about Duse's assumed Armenian origin. Yet, in 1971 it was reported that Papazian's memoirs on Duse would soon be published in the Italian press by the same Professor Nurigiani («Պայքար», 22.06.1971).

²⁴ Bonneuil 1937, 337.

²⁵ See, for example, «Հայրենիք», 5.10.1951.

²⁶ "Hairenik Weekly," 8.08.1954.

Duzian *amira family*²⁷. This claim was devoid of any factual basis. Father Gabriel Menevishian, a philologist from the Mekhitarist Congregation in Vienna, had accomplished a study of the genealogy of the Duzian family, where he noted that Mihran Bey Duz(ian) (1817–1891) had six children, including four sons, of which two at least were married²⁸.

A summary of available testimonies shows that the data on the Armenian origin of Duse appeared posthumously through mediated sources (Armenian writers and an American Armenophile who knew her, Armenian monks who studied some archives), which appear to be doubtful. On the other hand, those sources are mainly based on the version about the descendance from the Duzians.

The Havas agency and the French journalist are non-Armenian sources, yet their references are also rather vague.

The version of Eleonora Duse's possible Armenian origin could be corroborated if the Mekhitarist archives yield actual evidence about the establishment of a Duzian family branch in Italy.

It cannot be excluded that Duse might have an Armenian origin, since there are not valid reasons to reject Marie-Edith de Bonneuil's reference *prima facie*, but it is out of the question that she was a Duzian offspring. Duse was rather removed from her possible Armenian ancestry, which does not give any right to call her "an actress of Armenian origin" even if this was proven. For this reason, it is surprising that Aram Bedrossian called Duse both Armenian and "our daughter,"²⁹ claiming that her volcanic soul identified her with Armenians³⁰. Armenians have the right to be proud of the eminent actress Siranush, who had an equal high standing with Duse, her contemporary, according to the sources of the time.

Eleonora Duse and Kostan Zarian

Kostan Zarian (1885–1969), another famous Armenian writer, lived between 1911 and 1912 in Venice, 1915–1916 in Rome, and 1916–1921 in Florence. He told the recently deceased philologist Armen Ter-Stepanyan that he was personally acquainted with Duse, who had disclosed her Armenian extraction to him at a

²⁷ «Հայրենիք», 28.06.1968.

²⁸ Մէնէվիշեան 1890, 49–50:

²⁹ Պետրոսեան 1972, 10:

³⁰ «Աշխարհ», 22.06.1986:

Venetian restaurant³¹. In such a case, Zarian could be another potential candidate, along with Avetik Isahakian, to identify the “*prominent Armenian figure*” who reported to the Italian press on Duse’s Armenian origin after her death.

According to Zarian’s middle son Armen (1914–1994), a noted architect, his sister Nevarte Zarian-Cimara (1917–2005), later a famous sculptress in Italy, was born on August 6, 1917, in “Eleonora Duse’s home” in Florence³². We have two letters addressed by the writer to his French Armenian colleague Archag Tchobanian from the address Villa della Robbia 54 or Via Robbia 54 respectively on June 28 and November 29, 1917³³. Therefore, Nevarte Zarian was born in that address, where the Zarians lived until mid-1918 at least³⁴.

Eleonora Duse corresponded extensively with her England-based daughter Henriette Marchetti-Duse, who kept copies of many of those letters. Via Robbia 54 appears as address in two letters written by the actress in July 1911 and January 1915³⁵. She returned in January 1917 from Rome to Florence, living until April first on Via Lorenzo il Magnifico 38 and then at Hotel Italie³⁶. After being on the road (Rome-Viareggio-Milan-Viareggio) in April-May 1917, she went back to Florence for two days in June 1917, again on Via Robbia 54, and then returned to Milan³⁷. She was again on the road (Milan-Bergamo-Udine-Milan) between June and September, and spent two days to Florence, writing on October 2 from Via della Robbia 54 before departing to Milan³⁸. Her absence from the city was shorter this time. She returned on October 24 and remained in Florence for two months until December 24³⁹. **Duse’s and, indeed, Zarian’s full address, Via Luca della Robbia 54**, bears the name of fifteenth century sculptor Luca della Robbia (1400–1482). The street should not be confused with another street called Via dei della Robbia, linked to the della Robbia family in general.

³¹ Armen Ter-Stepanyan, personal communication to Artsvi Bakhchinyan, Yerevan, May 2007.

³² See «Գրական թերթ», 8.02.1991:

³³ **Մատթեոսեան** 2007, 378, 380.

³⁴ See Zarian’s letters to Tchobanian, February 8 and May 11, 1918 (**Մատթեոսեան** 2007, 382, 384).

³⁵ Duse 2010, 17, 35.

³⁶ Duse 2010, 150, 158.

³⁷ Duse 2010, 199–20.

³⁸ Duse 2010, 215.

³⁹ Duse 2010, 219–237.

The details about the movements of Eleonora Duse in 1917 allows making two important inferences

a) **Duse was not in Florence at the time of Nevarte Zarian's birth (August 1917).**

b) She wrote from Via della Robbia 54 in 1911 and 1915, from other addresses in January-April 1917, and returned to the old address in June and October 1917, perhaps also later on. Therefore, this was not a stable residence.

This conclusion is fully supported by Maria Ida Biggi, publisher of the **actress's letters, who has written, in reference to Duse's wandering life during World War I, that she lived in Caterina Consigli's pension on Via della Robbia 54, while her apartment was rented or subletted⁴⁰.**

Armen Zarian was not totally wrong, indeed. Their family lived in the same **place where the actress did, but that was not "Duse's home."** Otherwise, she would have made any minimal reference to her guests in the correspondence with her daughter. Like Duse, they rented some quarters in the same pension. This is all we know about their relationship.

Literary scholar Artsrun Avagyan has written that **Kostan Zarian's family "lived for a short while in the residence of famous actress Eleonora Duse, who the writer had gotten acquainted with in Venice, enjoyed the pleasure of forbidden and dangerous love, and had days of ecstasy"⁴¹.** This claim combines Armen Zarian's **passing** reference with an inaccurate identification of Eleonora Duse and a young woman of aristocratic origins named Eleonora, with whom Zarian had a brief relationship in Venice around 1911–1912. She appears briefly in his memoir *West*, published serially for the first time in the monthly *Hairenik* of Boston in 1928–1929. The description of the initial encounter of Zarian with Eleonora is key to clarify the issue and avoid future misunderstandings:

"I had met her for the first time in the Benedetto Marcello Hall during a symphonic concert. My friends pointed at her, who carried the name of a noble family, who despite her advanced age, was still wonderfully beautiful and the subject of conversation in all of Europe due to her royal links. Eleonora was sitting beside her, with the natural arrogance that characterizes families, bearing a

⁴⁰ Duse 2010, XXI.

⁴¹ Ավագյան 1998, 33:

historical name. At the same time, she had those simple, humble, and forthcoming manners to talk that caused sympathy and attraction.

I was looking at her from a distance. The mother's blue, deep, and devouring eyes scrutinized the faces (...). Eleonora was sitting almost immobile, minding her own business, used to living under her mother's shadow, totally carried away by the music. For me, she was prettier than her mother, because she was spiritually deeper"⁴².

Conclusion

This present article comes to show that:

a) It was not Eleonora, but her unnamed mother “of advanced age” who could have been a potential age match for Duse, who was fifty-three in 1911, but had lost her mother, Angelica Cappeletto, in 1906.

b) Eleonora belonged to a noble family with royal connections, while Duse did not have any connection with nobility.

c) Between 1900 and 1911, Duse did not live in Venice. She had rented a modest villa named La Porziuncola in Settignano, on a hillside located to the northeast of Florence⁴³.

Of course, it is tempting to suggest that Kostan Zarian could have created a fictional episode out of a potential relationship with Eleonora Duse, but for the time being, his connections with the actress should remain within the realm of legend.

BIBLIOGRAPHY

Ավագյան Ա. 1998, Կոստան Զարյան: Կյանքը և գործը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 296 էջ:

Բախչինյան Ա. 2004, Հայերը համաշխարհային կինոյում, Երևան, ԳԱԹ հրատարակչություն, 688 էջ:

Բախչինեան Ա. 2007, Սառա Բեռնարը եւ հայերը / Sarah Bernhardt et les Arméniens, Երևան-Yerevan, ԳԱԹ հրատարակչություն, 46+54 էջ:

Զարեան Կ. 1928, Արեւուտք, «Հայրենիք», Պոսթըն, Դեկտեմբեր:

Զարեան Կ. 1975, Երկեր, Անթրիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Թէոդիկ 1926, Ամենուն տարեցոյցը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, տպ. Մխիթարեան, 640 էջ:

Իսահակյան Վ. 2000, Հայրս, Երևան, Գասպրինտ, 516 էջ:

⁴² **Զարեան** 1928, 32–33. See also idem, 1975, 456.

⁴³ Bordeaux 1925, 137.

- Մատթեոսեան Վ.** 2007, Կոստան Զարեանի եւ Արշակ Զոպանեանի նամակներէն, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», Պէրոյթ, հտ. ԻԷ:
- Մէնէլիշեան Գ.** 1890, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 50 էջ:
- Պետրոսեան Ա.** 1972, Բաց նամակ, «Քուլիս», Իսթանպուլ, 1972, Յուլիսի 15:
- Փափազյան Վ.**, 1979, Երկեր հինգ հատորով, հ. 1, Երևան, «Սովետական գրող», 460 էջ:
- «Աշխարհ», Փարիզ, 1986, յունիսի 22:
- «Արարատ», Պուենոս Այրես, 1944, հոկտեմբեր-նոյեմբեր:
- «Գրական թերթ», Երևան, 1991, փետրվարի 8:
- «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, մայիսի 18, 1951, հոկտեմբերի 5, 1968, յունիսի 28:
- «Պայքար», Ութըրթաուն, 1971, յունիսի 22:
- Папазян В.** 1937, По театрам мира, Ленинград, «Искусство», 391 с.
- Antona-Traversi C. 1926, Eleonora Duse: sua vita, sua gloria, suo martirio, Pisa, Nistri, 483 p.
- Boghossian S. 1987, Iconographie Arménienne, Paris, [S. Boghossian], 525 p.
- Bonneuil M.-E. de 1937, Au pays de Duse, «Revue de deux mondes», Paris, septembre 15.
- Bordeux J. 1925, Eleonora Duse: The Story of Her Life, London, Hutchinson & Co., 308 p.
- Duse 2010. Ma pupa, Henriette. Le lettere di Eleonora Duse alla figlia, a cura di Maria Ida Biggi, Venezia, Marsilio, 359 p.
- Hagop-Krikor 1976, Les Arméniens connus et inconnus, Paris, La pensée universelle, 152 p.
- “Hairenik Weekly,” Boston, 1954, August 8.
- Hermet A., Cogni Ratti di Desio P. 1993, Gli Venezia degli Armeni, Venezia, Mursia, 174 p.
- Morgan J. de 1919, Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours, Paris, Berger-Revault, 410 p.
- Rheinhardt E.A. 1931, Eleonora Duse, Verona, A. Mondadori, 322 p.
- Schneider E. 1927, Eleonora Duse, Paris, Bernard Grasset, 268 p.
- Setti D. 1978, La Duse com'era, Milan, Pan, 233 p.
- Totomianz V. 1938, Le rôle des Arméniens dans la civilisation mondiale, Belgrade, Svetlost, 114 p.

ԷԼԵՆՈՐԱ ԴՈՒՋԵՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

ԲԱԽԶԻՆՅԱՆ Ա., ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ Վ.

Ամփոփում

Քանայի բաներ¹ էլեոնորա Դուզե, Վահրամ Փափազյան, հուշագրություն, Տյուզյան ընտանիք, Մխիթարյաններ, Կոստան Զարյան, Ավետիք Իսահակյան:

Հողվածում երեք դրվագով ներկայացված են իտալացի հռչակավոր դերասանուհի Էլեոնորա Դուզեի (1857–1923) հետ կապվող հայկական առնչությունները:

Առաջին դրվագում անգլերեն թարգմանությամբ ներկայացված է հայ մեծանուն դերասան Վահրամ Փափազյանի հուշագրության՝ Դուզեին վերաբերող հատվածը: Հայտնի է, որ 1908–1911 թթ. Փափազյանը թատերական ուսման է հետևել Իտալիայում և կարճ ժամանակ հանդես է եկել Դուզեի թատերախմբում:

Երկրորդ դրվագում ի մի են բերված 1920–1950-ական թթ. իտալական, ֆրանսիական, շվեյցարական, ամերիկյան մամուլում Էլեոնորա Դուզեի՝ հայ ընտանիքից սերված լինելու վերաբերյալ վկայությունները: Այդ մասին առաջին անգամ հիշատակել է ֆրանսիական «Հավաս» գործակալությունը 1924-ին, իսկ նույն թվականին իտալական «Իլ պիկոլո դելա սեռա» թերթը Դուզեին համարել է պոլսահայ Տյուզյան գերդաստանից սերած՝ հիմնվելով անանուն հայ մտավորականի վկայության վրա: 1937-ին ֆրանսիացի լրագրող Մարի-Էդիտ դը Բոննոն եղել է Դուզեի նախնիների ծննդավայրում (Քիոջա) և վկայել, որ տեղում պարզել է դերասանուհու ընտանիքի հայասերունդ լինելը:

Հեղինակները ձեռնպահ են մնում Դուզեի հայկական ծագման վարկածի հարցում, սակայն մտացածին են համարում դերասանուհու՝ Տյուզյաններից սերված լինելու վկայությունը:

Երրորդ դրվագում ճշտվում են իտալացի դերասանուհու և հայ գրող Կոստան Զարյանի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ վկայությունները:

ЭЛЕОНОРА ДУЗЕ И АРМЯНЕ

БАХЧИНЯН А., МАТЕОСЯН В.

Резюме

Ключевые слова: Элеонора Дузе, Ваграм Папазян, мемуары, семейство Дюзян, мхитаристы, Костан Зарян, Аветик Исаакян.

В статье представлен вопрос связей известной итальянской актрисы Элеоноры Дузе (1857–1923) с армянами.

В мемуарах выдающегося армянского актера Ваграма Папазяна имеются отрывки, касающиеся Э. Дузе. Известно, что в 1908–1911 гг. В. Папазян учился в Италии и играл в труппе Дузе.

В воспоминаниях В. Папазяна приводятся свидетельства из итальянской, французской, швейцарской и американской прессы 1920–1950-х гг. относительно, якобы, армянского происхождения Элеоноры Дузе. Об этом впервые упомянуло французское агентство «Гавас» в 1924 году. В том же году на страницах итальянской газеты «Ил пикколо дела сера» Дузе была названа потомком константинопольской семьи Дюзян. В 1937 году французская журналистка Мари-Эдит де Бонно, побывав на родине предков Дузе (Киоджа), написала об армянском происхождении актрисы.

Оставляя в стороне вопрос об армянском происхождении актрисы, авторы статьи отвергают домыслы о том, что Э. Дузе является потомком семьи Дюзян.

Что же касается отношений между итальянской актрисой и армянским писателем Костаном Заряном, то авторы опровергают слухи об их любовной связи и ложной информации о том, что в 1917 году семья Зарянов проживала в доме Э. Дузе.

ANI FISHENKJIAN*
PhD in History
Institute of History NAS
fishenkjianani@hotmail.com

THE SYRIAN-**ARMENIANS’ ASSISTANCE** TO THE IRAQI- ARMENIANS SHELTERED IN SYRIA AS A RESULT OF THE 2003 IRAQ WAR

Key words: Syria, the Armenian Diocese of Perio, the Trustee Committee of the Iraqi-Armenian Refugees, the union of the Orthodox churches, “Barnabas” humanitarian fund, Syrian Armenian Red Cross, Near East Council of Churches.

Introduction

The Iraqi-Armenian community is one of the prosperous and traditional communities of the Middle East. The community life was formed by the refugees who survived the Armenian Genocide¹. According to the existing statistics up until 2003 the number of Iraqi-Armenians made 20000 people² i.e. 250 families lived in Basra and Mosul, 140 families in Zakho³, 110 families resided in Kirkuk while 60 families in Alzruk⁴.

According to other sources, the number of Iraqi-Armenians approximated 22000–25000⁵ of whom 15000–17000 resided in Baghdad, while the rest lived in

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.06.21, գրախոսվել է 11.06.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

¹ Հայոց պատմություն, հ. Գ., գիրք երկրորդ, 332:

² http://www.noravank.am/arm/seminar/detail.php?ELEMENT_ID=3827

³ In V. Minasian's opinion, according to the 2012 statistics there were 127 families in Zakho. See <http://asbarez.com/arm/146717/>, Նոյեմբեր 16, 2012, Տոքթ. Մինասեան Վեհունի, «Յատուկ ներդիր նուիրում իրաքահայ գաղութի պատմութեան».

⁴ «Յառաջ», 2004, Հոկտեմբեր 1:

⁵ <http://asbarez.com/arm/119900/>, «Իրաքի մէջ ապրող հայերու թիւը գրեթէ կիսում է», 10 Յունուար 2012: Տե՛ս http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5038:

Basra, Mosul, Kirkuk and in the northern bordering city of Zakho⁶. Before the 2003 war 21 Armenian families had settled in the city of Duhok⁷.

After Iraq's conquest by the Allied forces in 2003, the country descended into lawlessness as a result, not only the local community but also Armenian community suffered. The existing political, economic and social crises along with total absence of security forced the Iraqi-Armenians to leave the country, settling in the USA, Europe, Armenia, Middle East specifically in the Lebanon, Jordan and Syria⁸. The head of the Iraqi-Armenian eparchy, Archbishop Avag Asaturean states: **"In the aftermath of the 2003 War, Iraq experienced emigration on all levels i.e. especially outflux of brain was noticeable. Iraqi-Armenians as citizens of Iraq were forced to live in the same conditions, experiencing the horrors of insecurity, terrorism and disentanglement of the country's infrastructure. These factors drove the Iraqi-Armenians to migrate to Syria, Jordan and Western countries."**⁹

According to the official data of the Syrian government, in 2003–2009 about 1200000 Iraqi refugees found shelter in Syria¹⁰. Not only the Syrian-Armenian community but also the Syrian government willingly admitted the Iraqi refugees to schools and hospitals, providing them with free medicine and treatment.

In 2003-2009 the number of Iraqi-Armenians settled in Armenia made up about 1000 Armenians. Nevertheless, according to the 2009 data, only 600 Iraqi-Armenians still live in their homeland, the rest having migrated to foreign

⁶ Փաշայան Արաքս, Իրաքահայ համայնքը գոյապահպանման խնդրի առաջ, «Գլոբուս», Ազգային անվտանգություն, N6 (16), 2010, էջ 36: Տե՛ս նաեւ http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5038:

⁷ <http://asbarez.com/arm/146717/>, Նոյեմբեր 16, 2012, Տոքթ. Վեհունի Մինասեան, «Յատուկ ներդիր նուիրում իրաքահայ գաղութի պատմութեան»:

⁸ Իրաքահայ համայնքը 1915-1990 թվականներին (ըստ արխիվային փաստաթղթերի), 2018, 4:

⁹ <http://ara-ashjian.blogspot.com/2008/10/blog-post.html>. Հարցազրոյց Իրաքահայ Թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Աազ Արք. Ասատուրեանի հետ, 7 Հոկտեմբեր 2008.

¹⁰ <https://almadapaper.net/view.php?cat=25399>. However, according to the data introduced by the United Nations High Commissioner for refugees, the number of the Iraqi refugees was about 2600000. This was accounted for by the fact that the majority of the refugees were not registered. See also <https://almadapaper.net/view.php?cat=25399>.

countries¹¹. According to the 2015 data, 4000 Iraqi-Armenians settled in Canada too¹².

According to the data of January 10, 2012 introduced by Reverend. Masis **Shaninian pastor of the Armenian church in Duhok** “15000-16000 Armenians still live in Iraq.¹³” **Some of them have settled in Syria**, others consider moving to Armenia, but the difficulties of finding accommodation and job deter them.¹⁴”

According to the data of the Ministry of Diaspora of RA, the number of Iraqi-Armenians having moved to Armenia also constitutes 600–700 Armenians¹⁵.

Syrian-Armenians’ Assistance to their Iraqi-Armenian Compatriots Sheltered in Syria as a Result of Iraq War

In 2003 the Iraqi-Armenian refugees started to flood into Aleppo, Damascus, Qamishli, and other Syrian regions¹⁶. In 2005 thousands of Iraqi refugees, including the Iraqi-Armenians found shelter in Syria¹⁷. **“Along with the Iraqis** the Iraqi-Armenians found shelter on the safe Syrian soil.¹⁸ At the beginning the community leaders and the Middle East Council of Churches provided humanitarian aid (educational, charity). **“However**, all the aid was dependent on the circumstances and thus, insufficient¹⁹.” **Subsequently driven** by the necessity to help their compatriots in a more organized way, each community formed commissions responsible for providing refugee aid.

The National Authority and the Armenian Diocese of Perio under the auspice of Bishop (subsequently Archbishop) Shahan Sarkisian in cooperation with the Aleppo-Armenian charity and educational institutions provided aid to the Iraqi-Armenians. Nonetheless, the charity provided could not be sufficient to help the refugees in need. Consequently, the head of the Armenian Diocese of Perio and

¹¹ «Գանձասար», 2013, Փետրուար Գ.:

¹² <http://ragmamoul.net/hy/diaspora-news/2015/09/23>:

¹³ <http://asbarez.com/arm/119900/>, «Իրաքի մէջ ապրող հայերու թիւը գրեթէ կիսուած է»:

¹⁴ «Յառաջ», 2004, Հոկտեմբեր 1:

¹⁵ <http://asbarez.com/arm/119900/>, ibid.

¹⁶ «Գանձասար», 2012, Մայիս Դ.:

¹⁷ Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի Արխիւ /յետայսու՝ ԲՀԹ ԱԱԱ/, Իրաքահայ գաղթականներու խնամատարութեան 25. Օգոստոս. 2009 թուականի նամակը ուղղուած Բերիոյ հայոց թեմի Առաջնորդ Տ. Շահան Ս. եպս. Սարգիսեանին: Տե՛ս նաեւ «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.:

¹⁸ ԲՀԹ ԱԱԱ, ibid.

¹⁹ «Գանձասար», 2012, Մայիս Դ.:

National Authority decided to found the Trustee Committee of the Iraqi-Armenian Refugees. The Committee consisted of Reverend Datev Mikayelian (senior priest at the Perio Diocese) and George Tufenkjian²⁰ and Iraqi-Armenian representatives from National, Administrative, Religious and Political Councils at the Diocese of Perio as well as Reverend Vazken Azizian and Parsegh Parseghian²¹. The Iraqi-Armenian youth joined the committee to help make the list of the Iraqi-Armenians, who had settled in Aleppo. Their number approximately constituted 300²² families. The committee contacted with the responsible bodies in Jazira and Latakia, recording the names and the data²³ of the Iraqi-Armenian families who had found shelter in those regions.

In 2006 the activities aimed at providing aid to the Iraqi-Armenian families sheltered in Syria acquired a larger scale. The Diocese and the Trustee Committee of the Iraqi-Armenian Refugees provided a friendly support in the form of medication, financial, educational and psychological aid to the **Iraqi-Armenians, settled in Aleppo and other regions**. “Each month supplies, medical equipment, household appliances and other necessary items were sent to the Iraqi-Armenian refugees²⁴”. According to the head of the central administrative body of the Iraqi-Armenian community Baruyr Hagopian, from 2003 up to the beginning of 2007 the number of **Iraqi-Armenian refugees didn't surpass 3000**. “**Not more than 1000 (the more accurate number will be 750) Iraqi-Armenians** have settled in Armenia. The number of Iraqi-Armenians, having settled in Syria (Aleppo, Damascus) is more considerable (1000–1500)²⁵”.

The charity, the medical centre at the Syrian-Armenian Red Cross (head quartered in Aleppo) offered medical assistance to the Iraqi-Armenians in need of

²⁰ «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.:

²¹ The board of the committee changed later, consisting of the following members: Rev. Datev (senior priest at the Perio Diocese) Mikayelian (chairman), George Tufenkjian (city council), Raffi Garabedian, Vache Haroutionian, Boghos Gedigian, Vartan Changulian, Parsegh Parseghian all of whom came from Iraq. ԲՀԹ ԱԱԱ, «Իրաքահայ գաղթականներու ընդհանուր վիճակի տեղեկագիր», անթուակիր:

²² «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.:

²³ ԲՀԹ ԱԱԱ, իրաքահայ գաղթականներու խնամատարական յանձնախումբի 25 Օգոստոս 2009 թուակիր նամակը:

²⁴ «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.:

²⁵ http://www.noravank.am/arm/seminar/detail.php?ELEMENT_ID=3827. «Իրաքահայ հաճայնքը՝ մարտահրավերներին ընդառաջ:

help: "...financial aid was provided to those who need to take expensive medications or undergo constant medical check-ups²⁶". The Trustee Committee of the center offered food and furniture, as well as jobs to the unemployed²⁷.

National and private Armenian schools and colleges admitted the Iraqi-Armenian children by a special decree. As of 2008 110 Iraqi-Armenian students continued their education at the Armenian colleges of Aleppo. The Iraqi-Armenian students received scholarships by World Orthodox Council of Churches²⁸ in which Armenian Church had membership²⁹. The regional board of the Syrian-Armenian Red Cross granted aid to a large number of underprivileged Iraqi-Armenian students, studying at Syrian colleges, nursery schools, elementary schools and Karen Jeppe college not only in the form of scholarships, but also school uniforms stationery and so on³⁰.

In May, 2007 the Iraqi-Armenian priest Reverend Vazken Azizian left³¹.

In October, 2008 the Iraqi-Armenian Ladies' Charity Institution was formed. The institution aided by the Refugee Trustee Committee on weekly basis³² offered free meals to the people present at the gatherings. The Trustee Committee visited the needy families on various occasions, "trying to offer them help"³³. The Trustee Committee of the Iraqi-Armenian Refugees along with the Iraqi-Armenian Ladies' Charity Institution organized monthly supplies distribution provided by the English humanitarian foundation "Barnabas"³⁴. According to the lists of the Committee, from the beginning of the war up to August 2009 about 200 Iraqi-Armenian families (about 550 people)³⁵ settled in Aleppo. While as of October

²⁶ Սուրիահայ Օգնութեան Իսաչի Շրջանային Վարչութեան արխիւ /յետայսու՝ ՍՕԻ ՇՎԱ/, Տեղեկագիր՝ «Իրաքահայերու օժանդակութիւն», թերթ 1:

²⁷ ՍՕԻ ՇՎԱ, ibid.

²⁸ ԲՀԹ ԱԱԱ, Տեղեկագիր «Իրաքահայ գաղթականներու ընդհանուր վիճակի մասին», անթուակիր:

²⁹ «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.: Տե՛ս նաեւ ԲՀԹ ԱԱԱ, 4 Օգոստոս 2009 թուակիր նամակը:

³⁰ ՍՕԻ ՇՎԱ, ibid.

³¹ ԲՀԹ ԱԱԱ, իրաքահայ գաղթականներու խնամատարական յանձնախումբի 25 Օգոստոս 2009 թուակիր նամակը:

³² The Trustee Committee of the Iraqi-Armenian Refugees had weekly meeting with the Iraqi-Armenian families, seeing them every Wednesday.

³³ ԲՀԹ ԱԱԱ, 4 Օգոստոս 2009 թուակիր նամակը:

³⁴ ԲՀԹ ԱԱԱ, ibid.

³⁵ ԲՀԹ ԱԱԱ, ibid.

2009 there were 180 families (about 500 individuals)³⁶. According to the data of 2010, the number of refugees made up 150 families (about 400 people³⁷). According to the “**Kantsasar**” weekly³⁸ there were 140 Iraqi-Armenian families in Aleppo approximately, constituting 400 people. These families lived in straitened circumstances. The Trustee Committee of the Refugees continued its activities of humanitarian aid, providing the Iraqi-Armenians with food supplies³⁹ on monthly basis.

But for the Iraqi-Armenian refugees, the chaldean community also settled in **Aleppo**. “**After the** Chaldean the Iraqi-Armenians make up the second largest refugee community, having settled in Aleppo.⁴⁰”

In 2009–2010 120 students continued their education at Armenian colleges of Aleppo and neighboring regions. The Council of Orthodox Churches⁴¹ again granted scholarships, while from 2005 until 2010 only 75 students⁴² studied.

The Iraqi-Armenian refugees started going back to normal life, however they were sure to encounter difficulties, especially due to the insufficient command of the Armenian language. The majority of the Iraqi-Armenian children did not know the Armenian language well enough. Driven by the necessity, a special day was assigned to teach the Iraqi-Armenian children the Armenian language with a special program⁴³.

It should be noted that all the Iraqi-Armenian refugees settled in Aleppo turned to the UN Refugee Agency, requesting to get a permission to move to another country. According to the archival data, from 2005 up until 2010 about

³⁶ ԲՀԹ ԱԱԱ, իրաքահայ գաղթականներու խնամատարական յանձնախումբի 22 Հոկտեմբեր 2009 թուակիր նամակը:

³⁷ ԲՀԹ ԱԱԱ, 8 Նոյեմբեր 2010 թուակիր նամակը:

³⁸ «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.:

³⁹ ԲՀԹ ԱԱԱ, 8 Նոյեմբեր 2009 թուակիր նամակը:

⁴⁰ ԲՀԹ ԱԱԱ, 25 Օգոստոս 2009 թուակիր նամակը:

⁴¹ ԲՀԹ ԱԱԱ, 22 Հոկտեմբեր 2009 թուակիր նամակը:

⁴² «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.:

⁴³ Each Saturday the board of the administrators of Karen Jeppe national college together with several dedicated and patriotic teachers taught one-hour classes of the Armenian language to the Iraqi-Armenian students of different age groups. The classes were designed to improve their knowledge of Armenian. The author of the present article also participated in those classes.

1000 Iraqi-Armenian families migrated to Aleppo, “who moved to Western countries through the UN mediation, being given the refugee status⁴⁴”.

After 2003 many Iraqi-Armenians turned to Khachig Djanoian – the head of the Iraqi-Armenian Family Union in Los Angeles, asking him to give them an opportunity to move to the USA from 2005 up until 2007 the Iraqi-Armenian Family Union of Los Angeles succeeded in moving 135 Armenians from Iraq to Armenia through Aleppo⁴⁵. “With the financial aid of the Iraqi-Armenian Family Union the Iraqi-Armenians were taken to Aleppo, where in a week’s time they got an entrance visa to Armenia and soon landed in Yerevan⁴⁶”.

The number of Iraqi-Armenians having left Aleppo was covered by new refugees who reached Aleppo in 2011. The number of registered students in the academic year 2011–2012 was 80, while at the end of the year this figure was reduced to 55⁴⁷. This testifies to the fact that many Iraqi-Armenian families left Syria.

In 2011–2012 the number of the Iraqi-Armenian refugees in Aleppo made up about 100 families, while the number of the Iraqi-Armenians studying at Armenian colleges of Aleppo made 35 students⁴⁸.

As a result of the raging war in Syria in 2011 and especially after 2012 when the horrors of the war reached Aleppo, the number of the Iraqi-Armenians gradually decreased.

In 2016 all the Iraqi-Armenians sheltered in Aleppo already migrated⁴⁹.

The Trustee Committee of the Iraqi-Armenian Refugees of Aleppo existed up to 2016⁵⁰. After 2016 the Committee was renamed Relief Committee⁵¹ functioning under the auspices of the Armenian Apostolic Church, this time helping the needy Aleppo-Armenians.

⁴⁴ «Գանձասար», 2011, Յունուար Ա.:

⁴⁵ «Նոր Օր», 2017, Օգոստոս 10:

⁴⁶ <http://archive3.ankakh.com/article/75061/nyergaghthi-myets-ashkhatanqe-pvoqrgagha-parnyerye-yev-ashkhatanqnyerye-krna-tsnund-arrnyel-yev-ptughnyer-tal>

⁴⁷ ԲՀԹ ԱԱԱ, 13 Յունիս 2011 թուականի նամակը:

⁴⁸ ԲՀԹ ԱԱԱ, 20 Դեկտեմբեր 2011 թուականի նամակ:

⁴⁹ We discussed the issue with Reverend Datev Mikayelian (senior priest at the Perio Diocese). The meeting took place on January 22, 2019 at the Church of Holy Mother in Aleppo.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

Conclusion

After Iraq's conquest by the Allied forces in 2003, the country experienced instability and insecurity which made both local and Christian communities face a new imperative. In order to avoid horrors of terrorism and devastated, shattered infrastructures some of the community members settled in the north of the country, while others preferred to migrate to Syria, Jordan and Western countries.

Christian community leaders, the Council of Churches in the Middle East and the Syrian state provided humanitarian aid to the Iraqis and Iraqi-Armenians. At the Armenian diocese of Perio the Trustee Committee of the Iraqi-Armenian Refugees was formed by the representatives of the Aleppo-Armenian and Iraqi-Armenian communities. The main objective of the Committee consisted in assisting the refugees in their medical, educational and economic struggles.

BIBLIOGRAPHY

Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի Արխիւ, Իրաքահայ գաղթականներու խնամատարութեան յանձնախումբի նամակները ուղղուած Բերիոյ հայոց թեմի Առաջնորդ Տ. Շահան Ա. եպս. Սարգիսեանին: 4 Օգոստոս, 2009: 25 Օգոստոս, 2009: 22 Հոկտեմբեր, 2009: 8 Նոյեմբեր, 2010: 13 Յունիս, 2011: 20 Դեկտեմբեր, 2011:

«Գանձասար», Հալէպ, 2011, Յունուար Ա.:

«Գանձասար», Հալէպ, 2012, Մայիս Դ.:

«Գանձասար», Հալէպ, 2013, Փետրուար Գ.:

Իրաքահայ համայնքը 1915-1990 թվականներին /ըստ արխիվային փաստաթղթերի/, 2018, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիվ, 420 էջ:

Հայոց պատմություն, 2015, հ. Գ., գիրք երկրորդ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 329–332:

«Յառաջ», Փարիզ, 2004, Հոկտեմբեր 1:

«Նոր Օր», Լոս Անճելըս, 2017, Օգոստոս 10:

Սորիահայ Օգնութեան Խաչի Շրջանային Վարչութեան արխիւ, Տեղեկագիր՝ «Իրաքահայերու օժանդակութիւն», 1 թերթ:

Փաշայան Ա. 2010, Իրաքահայ համայնքը գոյապահպանման խնդրի առաջ, «Գլորոս», Ազգային անվտանգություն, N6 (16), Երևան, էջ 36: Տե՛ս նաեւ http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5038:

<http://archive3.ankakh.com/article/75061/nyergaghthi-myets-ashkhatanqe-pvoqr-gaghaparnyerye-yev-ashkhatanqnyerye-krna-tsnund-arrnyel-yev-ptughnyer-tal>

<http://asbarez.com/arm/119900/>, «Իրաքի մէջ ապրող հայերու թիւը գրեթէ կիսուած է», 10 Յունուար 2012:

Տղթթ. Վեհունի Մինասեան 2012, «Յատուկ ներդիր նուիրում իրաքահայ գաղութի պատմութեան», նոյեմբեր 16, <http://asbarez.com/arm/146717/>,
http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5038:
<http://ara-ashjian.blogspot.com/2008/10/blog-post.html>. Հարցագրոյց իրաքահայ Թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Աագ Արք. Ասատուրեանի հետ, 7 Հոկտեմբեր 2008.
<https://almadapaper.net/view.php?cat=25399>:
<http://ragmamoul.net/hy/diaspora-news/2015/09/23>:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ 2003 Թ.-Ի ԻՐԱՔԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԵՏԵԱՆՔՈՎ ՍՈՒՐԻԱ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾ ԻՐԱՔԱՀԱՅԵՐՈՒՆ

ՖԻՇԵՆԿՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանայի քաներ¹ Սուրիա, Բերիոյ հայոց թեմ, Իրաքահայ Գաղթականներու Խնամատարական յանձնախումբ, Ուղղափառ /Օրթոտոքս/ եկեղեցիներու միութիւն, «Պարնապաս» Մարդասիրական հիմնադրամ, Սուրիահայ Օգնութեան Խաչ, Միջին Արեւելքի եկեղեցիներու Խորհուրդ:

2003 թ.-ին միջպետական զօրքերու կողմէ Իրաքի գրաւումով երկիրէն ներս տիրեց անկայունութիւնն ու անապահովութիւնը, որոնք նոր հրամայականի առջեւ պիտի կանգնեցնէր ոչ միայն տեղացին, այլ եւ քրիստոնեայ համայնքները: Ահաբեկչութեան եւ ենթակառոյցներու ահաւոր փճացման արիւնքներէն խուսափելու համար համայնքի զաւակներէն ոմանք բնակութիւն հաստատեցին երկրի հիւսիսը, ոմանք ալ դիմեցին արտագաղթի դէպի Սուրիա, Յորդանան եւ Արեւմուտք:

Սուրիա ապաստանած իրաքցիներուն եւ իրաքահայերուն մարդասիրական օգնութիւն ցուցաբերեցին քրիստոնեայ համայնքապետերը, Միջին Արեւելքի եկեղեցիներու Խորհուրդն ու Սուրիոյ պետութիւնը: Բերիոյ հայոց թեմէն ներս յառաջացաւ **Իրաքահայ Գաղթականներու Խնամատարական Յանձնախումբ**² հալէպահայ ազգայիններու եւ իրաքահայ համայնքի ներկայացուցիչներու նշանակումով, որոնց հիմնական նպատակը եղաւ աջակցիլ եւ կարգաւորել գաղթականներու առողջական, կրթական եւ տնտեսական կարիքները:

ПОДДЕРЖКА СИРИЙСКИМИ АРМЯНАМИ ИРАКСКИХ АРМЯН, НАШЕДШИХ УБЕЖИЩЕ В СИРИИ В РЕЗУЛЬТАТЕ ИРАКСКОЙ ВОЙНЫ 2003 ГОДА

ФИШЕНКЧЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Сирия, армянская епархия Берии, Попечительский совет иракских армянских иммигрантов, Союз православных церквей, Гуманитарный фонд Парнапас, Сирийско-армянский крест помощи, Совет церквей Востока.

Оккупация Ирака межгосударственными силами в 2003 году привела к нестабильности, став угрозой для безопасности страны. Последнее выдвинуло ряд жизненно важных задач как перед местными, так и христианскими общинами. Лидеры христианской общины, Совет церквей Ближнего Востока и правительство Сирии оказали гуманитарную помощь иракцам и иракским армянам, нашедшим убежище в Сирии. В армянской епархии Берии был создан Попечительский совет армянских граждан Алеппо и представителей иракской армянской общины, основной целью которого было оказание помощи и удовлетворение медицинских, образовательных и экономических нужд беженцев.

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ*

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Երևանի պետական համալսարան
hovhaykaz@gmail.com

ԳԵՆԵՐԱԼ ՎԱՍԻԼ ԲԵՀՐՈՒԹՈՎ

Քանալի բառեր՝ գեներալ Բեհրոթով, հայ զորավար, ռուսական բանակ, պատերազմ, հաղթանակ, տարեգրություն, ներդրում:

Ներածություն

Վասիլ Օսիպովիչ Բեհրոթովը (Բարսեղ Հովսեփի Բեհրոթյանը) ծնվել է 1791 թ. Թիֆլիսում՝ Բեհրոթովների նշանավոր ընտանիքում: Պապը՝ Բարսեղ Բեհրոթովը, վրաց թագավոր Հերակլ 2-րդի հետ մասնակցել էր Նադիր-Շահի հնդկական արշավանքներին, վարել էր Թիֆլիսի մելիքի պաշտոնը: Վասիլ Բեհրոթովի հայրը՝ Հովսեփ Բեհրոթովը, վրացական բանակի կազմում տարիներ շարունակ կռվել է պարսիկների դեմ, 1804 թ. մասնակցել է Պավել Ցիցիանովի երևանյան արշավանքին, ստացել է գնդապետի աստիճան և պարգևատրվել Սբ. Աննայի 2-րդ աստիճանի ադամանդակուտ շքանշանով:

Վասիլը երեք եղբայրների մեջ թեպետ կրտսերն էր, սակայն ամենից ուշիմն էր: 1802 թ., երբ Թիֆլիսում բացվեց ազնվականական դպրոց, Վասիլ Բեհրոթովը դարձավ այդ դպրոցի սովորողներից մեկը: Դպրոցն ավարտելուց հետո նրան ուղարկում են Պետերբուրգ՝ զինվորական կրթություն ստանալու, ինչն այդքան գրավում էր երիտասարդ Վասիլին:

1807–1809 թթ. Բեհրոթովը հաջողությամբ ուսանում է Պետերբուրգի կադետական կորպուսում և ավարտելուց հետո ստանում է ենթասպայի աստիճան: Ի դեպ, դպրոցում ավանդույթ է եղել լավագույն սովորողների նկարները փակցնել կորպուսի ընթերցասրահում. ընդամենը տասը ընտրյալների շարքում տեղադրվում է նաև կովկասցու արտաքինով Բեհրոթովի դիմանկարը:

Ռազմական առաջին մկրտությունը և առաջին հաղթանակները:

Վերադառնալով հայրենիք՝ Բեհրոթովը գործուղվում է Խերսոնյան գրե-նադերական գունդ՝ որպես գումարտակի համհարզ: Ռազմական ուսուցիչնե-

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.02.21, գրախոսվել է 07.05.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

Գեներալ Վասիլ Բեհրուֆով

րի հարցում Վ.Բեհրուֆովի բախտը մշտապես բերել է: Սկզբում նա նշանավոր գեներալ Տորմասովի համհարզն էր: 1810 թ., երբ դեռ չէր բոլորել Բեհրուֆովի քսանամյակը, նա մասնակցություն է ունենում Ախալցխայի բերդի պաշարմանը, որն էլ դառնում է իր առաջին ռազմական մկրտությունը: 1811 թ. գեներալ Տորմասովին Կովկասում փոխարինելու է գալիս գեներալ-լեյտենանտ մարկիզ Պաուլուչին: Շուտով սկսվում է 1812 թ. հայրենական պատերազմը և Պաուլուչին նշանակվում է ռուսական Առաջին բանակի շտաբի պետ: Վասիլ Բեհրուֆովը որպես վերջինիս համհարզ, մեկնում է գործող բանակ: Այսպիսով, տակավին երիտասարդ Բեհրուֆովին վիճակվում է դառնալ 1812 թ. հայրենական պատերազմի մասնակիցը՝ մարտերով Ռիգայի մատույցներից հասնելով մինչև Մեմել: Ավելին, այդ պատերազմում նա հասցնում է վաստակել իր առաջին լուրջ պարգևը և կոչումները: 1813 թ. սկզբին Բեհրուֆովը պարգևատրվում է Սբ. Աննայի 3-րդ աստիճանի շքանշանով, տեղափոխվում է լեյբ-գվարդիական Սեմյոնովյան գունդ և ստանում պորուչիկի աստիճան:

Ճիշտ է, համհարզի կարգավիճակն այնքան էլ չէր հրապուրում Բեհրուֆովին. նրա տարերքը ռազմի դաշտն էր, սակայն նշանավոր գեներալների, այն էլ կառավարչապետների համհարզ լինելը լավագույն հնարավորությունն էր տարածաշրջանում խմորվող իրադարձություններին անմիջական մասնակցություն ունենալու համար: 1816 թ. նա արդեն Կովկասի նոր կառավարչապետ, նշանավոր գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովի համհարզն էր, որի հետ էլ մասնակցում է հանրահայտ պարսկական դեսպանությանը: Կովկասի կառավարչապետին հատկապես զարմացնում է երիտասարդ զորականի պարսկերենի և հայերենի գերազանց իմացությունը: Բեհրուֆովը վարժ տիրապետում էր նաև ռուսերենին, վրացերենին և թուրքերենին, մասնակիորեն նաև ֆրանսերենին և գերմաներենին: Ի դեպ, Պարսկաստանում նրան շնորհում են Առյուծի և Արևի 2-րդ աստիճանի շքանշան, իսկ վերադարձից հետո ստանում է կապիտանի աստիճան:

1819–1820 թթ. Բեհրուֆովը Երմոլովի հետ միասին մասնակցություն է ունենում Կովկասի լեռնականների դեմ սկսված կռիվներին, վաստակելով քաջ ու հմուտ հրամանատարի համբավ: Երմոլովին այստեղ արդեն հաճելիորեն զարմացրեցին երիտասարդ սպայի ռազմական խորը գիտելիքները և մարտ վարելու նրա արտասովոր ունակությունները: Բեհրուֆովը պարգևատրվում է Սբ. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանով: Այստեղ էլ մարտերից մեկի ժամանակ, Խոզրեկի մոտ կայանում է նրա հանդիպումը իր մեծահամբավ հայրենակցի՝ գեներալ Մադարովի հետ: Սակայն եթե վերջինս

Հովհաննիսյան Հ.

արդեն ճանաչված անուն էր Ռուսաստանում, ապա Բեհբուքովի համար դեռևս նոր էր սկսվելու ռազմական տարեգրությունը, որը պետք է նրան՝ իր հայրենակցի նման, բարձրացներ փառքի աստիճաններով: 1821 թ. Վասիլ Բեհբուքովը տեղափոխվում է լեյբ-գվարդիական Մոսկովյան գունդ, որտեղ էլ ստանում է գնդապետի նոր ուսադիրները: 1821 թ. հուլիսին Բեհբուքովը նշանակվում է Մինգրեթյան գնդի հրամանատար: Չորս տարի անց, 1825 թ. Բեհբուքովը նշանակվում է Իմերեթիայում գործող 22-րդ դիվիզիայի հրամանատար և մարզի կառավարիչ, իսկ 1828 թ. սկզբներին, երբ դեռ նոր էր բոլորելու երեսույթթամյակը, Վ. Բեհբուքովն արժանանում է գեներալ-մայորի աստիճանի:

Ծառայությունը Կովկասում: Ախալցխայի պաշտպանությունը:

1828 թ., երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, գլխավոր հրամանատար Իվան Պասկևիչը Բեհբուքովին հրավիրեց գործող բանակ և նրան վստահեց ջրկատներից մեկի հրամանատարությունը: Բեհբուքովի առաջին ակնառու հաջողությունն այս պատերազմում Ախալցխայի բերդի գրավումն էր: Վերջինս թուրքական կարևորագույն ամրություններից մեկն էր Անդրկովկասում և ուներ բնական ու պաշտպանական հզոր պատնեշներ: Թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Քյոսա-Մահմեդ փաշան կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս: Ավելին, երբ օգոստոսի 12-ին Պասկևիչը հայազգի շտաբ-կապիտան Ղորղանյանի միջոցով փորձեց թուրք փաշային անձնատուր լինելու առաջարկ անել, փաշան պատասխանում է՝ «Մեզ միայն թուրն է բաժանում»¹:

Օգոստոսի 15-ին սկսվում է Ախալցխայի բերդի գլխավոր գրոհը: Գեներալ Բեհբուքովը գտնվում էր առաջին գծում և անձնական օրինակով ոգևորում էր զինվորներին: Բերդը շուտով գրավվում է, նրա հետ միասին նաև Ախալցխան: Այս փայլուն հաղթանակի համար Վ. Բեհբուքովը պարգևատրվում է ադամանդակուռ ոսկյա սրով՝ «Քաջության համար» մակագրությամբ:

Բերդի գրավումից հետո Վ. Բեհբուքովը նշանակվում է Ախալցխայի կառավարիչ: Մի ամբողջ տարի՝ մինչև 1829 թ. օգոստոսի 22-ը, Բեհբուքովը վարում է Ախալցխայի մարզային վարչության պետի պաշտոնը: Թե որքան արդյունավետ է եղել Բեհբուքովի կառավարչությունը Ախալցխայում, այդ մասին իր գրքում պատմում է ռուս պատմաբան Վ.Պոտտոն. «Իշխան Բեհբուքովը, որը դեռ նոր էր ստացել գեներալի ուսադիրներ, հայկական արմատներ ուներ

¹ Ушаков 1836, 319.

Գեներալ Վասիլ Բեհրուֆով

և գերազանց գիտեր ոչ միայն արևելյան սովորույթները, այլև տեղի ժողովուրդների լեզուն: Կարճ ժամանակում նա կարողացավ այնպիսի վստահություն վայելել բնակիչների շրջանում, որ նույնիսկ Ախալցխայի ըմբոստ ու ռազմատենչ բնակիչները, որոնք անսահմանորեն նվիրված էին թուրքերին, երբեք անկարգությունների չդիմեցին մեր հանդեպ: Անգամ տեղի բեկերը, որոնք նախկինում հայտնի էին իրենց ավազակություններով, մեկ անգամ չէ, որ Բեհրուֆովի մոտ էին գալիս հավատարմության երդումներով և մեծարում էին նրան փաշայի պես: Երկրամասում նրա ժողովրդականությունը օր-օրի աճում էր: Ամեն օր բնակիչները նրա մոտ էին գալիս բազում խնդրանքներով և զարմանում էին, երբ կառավարչի հետ հաղորդակցվում էին առանց թարգմանիչների, որոնց այստեղ չէին սիրում թարգմանչական մեքենայությունների համար»²:

Դրանով չէ, սակայն, որ իր անունը հավերժացրեց հայազգի զորավարն այդ պատերազմում: Ռուս-թուրքական 1828–1829 թթ. պատերազմի տարեգրության մեջ կա փառավոր մի էջ, որը պատկանում է բացառապես Վասիլ Բեհրուֆովին: Դա Ախալցխայի 1829 թ. փետրվարի հերոսական պաշտպանությունն է: Ահմեդ բեյի գլխավորությամբ թուրքական քսան հազարանոց մի զորաբանակ, պատերազմում բեկում մտցնելու նպատակով շարժվում է Ախալցխա: Բեհրուֆովին հրամայված էր ամեն գնով պահել բերդը, թեպետ իր տրամադրության տակ ուներ թուրքականին մի քանի անգամ զիջող ուժեր (ընդամենը երկու գումարտակ): Թուրքերը բոլոր կողմերից պաշարում են բերդը՝ ակնկալելով հեշտությամբ գրավել այն: Բեհրուֆովն այստեղ կարողանում է դրսևորել ոչ միայն դիվանագիտական ունակություններ՝ ամեն անգամ Ահմեդ բեյի սպառնալիքներին արձագանքելով ժամանակ շահելուն միտված պատասխաններով, այլև ցուցաբերում է ռազմավարական բարձր գիտելիքներ, որի շնորհիվ Ախալցխան տասներկու օր շարունակ դիմադրում է թուրքական բանակի հարձակումներին. «Գեներալ-մայոր իշխան Բեհրուֆովն իր անձնական օրինակով և ներկայությամբ ոգևորում էր յուրաքանչյուրին: Տեսնելով նրան պարիսպների վրա՝ զինվորները միահամուռ գերադասում էին զենքը ձեռքներին մեռնել, քան բերդը հանձնել թշնամուն: Այդ ընդհանուր անվեհերությունը փոխադարձաբար քաջալերում էր նաև հրամանատարին, նոր ուժ

² Потто 1889, 112–113.

Հովհաննիսյան Հ.

ու եռանդ էր տալիս նրան»³ - ասվում էր այդ պատերազմի պատմությանը նվիրված ռուսական հրատարակություններից մեկում:

Ախալցխայի պաշարումը շարունակվում է մինչև գնդապետ Բուրցովի ջոկատի ժամանումը, որի լուրը ստանալուն պես, թուրքերը թողնում են պաշարումը և հապճեպ փախչում բերդի մատուցներից: Արդյունքը եղավ մի քանի հարյուրի հասնող թուրք գերիներ, գրավված թնդանոթներ ու ռազմավար և այդ ամենի դիմաց՝ ընդամենը 24 սպանված և 52 վիրավոր: «Ախալցխայի պաշտպանությունը անվիճելիորեն դասվում է ռուսական բանակի ռազմական մեծ սխրանքների թվին,- գրում է Պոտտոն: - Կովկասում շատերն այդ ժամանակ զարմացան, որ իշխան Բեհբուջովը չստացավ իրեն արժանի Գեորգիևյան խաչը, այլ պարգևատրվեց միայն Սբ. Աննայի ժապավենով... Այդ ժամանակից արդեն անցել է վաթսուն տարի, սակայն Կովկասում դեռևս չեն մոռացել Ախալցխայի հերոսական պաշտպանությունը, որը մի նոր փառավոր էջ գրեց շիրվանցիների ռազմական տարեգրության մեջ: Չի մոռացվել նաև իշխան Վասիլ Բեհբուջովի հերոսական անունը, որը հետագայում իրեն հավերժացրեց Բաշ-Քադաքլարի և Քյուրուկդարայի ճակատամարտերում»⁴: Բեհբուջովի հանդեպ իր հիացմունքը չի թաքցնում նաև գլխավոր հրամանատար Իվան Պասկևիչը և իր շնորհակալագիրն է ուղարկում բերդի պաշպաններին. «Անկեղծորեն շնորհապարտ եմ Ձեզ, քաջարի մարտիկներ: Ձեր սխրանքներն արժանի են Ձեզ: Դուք ապացուցեցիք, որ կարող եք հաղթել ռազմի դաշտում, կարող եք գրավել ամրոցներ և պաշտպանել դրանք...»⁵: Ախալցխայի պաշտպանության համար Վ. Բեհբուջովն արժանանում է նաև ոսկյա սրի և Սբ. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանի:

Հմուտ կառավարիչ:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո՝ 1830 թ. Բեհբուջովը նշանակվում է Հայկական մարզի կառավարիչ: Այդ պաշտոնը նա վարում է մինչև 1838 թ., այնուհետև որոշ ժամանակով թողնում է Կովկասը և նշանակվում լեհական Չամոստիե ամրոցի պարետ: Այստեղ էլ 1843 թ. հոկտեմբերի 10-ին Բեհբուջովը ստանում է գեներալ-լեյտենանտի նոր ուսադիրներ: 1844-ի սկզբներին Բեհբուջովի կարիքը Կովկասում կրկին զգացվում է: Նա վերադառնում է Կովկաս և նշանակվում Դաղստանի զորքերի հրամանատար: Դա

³ Ушаков 1836, 30.

⁴ Ушаков 1836, 137-138.

⁵ Ушаков 1836, 138.

Գեներալ Վասիլ Բեհրուֆով

Կովկասի լեռնականների դեմ մղվող պատերազմի ամենից եռուն շրջանն էր, որին անմասն չմնաց հայազգի զորապետը: 1845 թ. Բեհրուֆովը պարգևատրվում է Սբ. Վլադիմիրի 2-րդ աստիճանի շքանշանով: 1846 թ. Բեհրուֆովը գրոհով վերցնում է Այմյակի առվը, իսկ երկու օր անց՝ գլխովին ջարդում է Շամիլի ջոկատներից մեկը՝ Կուտիշիխի գյուղի մոտ: Ռազմական այդ հաջողությունների համար Բեհրուֆովը պարգևատրվում է Գեորգիևյան 3-րդ աստիճանի շքանշանով, որին նա վաղուց էր արժանի: Բեհրուֆովի ջոկատն այնուհետև գրավում է Գերգեբի անառիկ առվը, որի համար պարգևատրվում է Սպիտակ Արծիվ շքանշանով:

1847 թ. վերջերին Բեհրուֆովը նշանակվում է Անդրկովկասի քաղաքացիական վարչության պետ և գլխավոր վարչության խորհրդի նախագահ: 1849 թ. Անդրկովկասում կատարած արդյունավետ աշխատանքի համար ռուսական արքունիքը Բեհրուֆովին պարգևատրում է Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով, իսկ 1851 թ. նույն շքանշանի ադամանոյա շրջանակով, որը ռուսական պատմության մեջ բացառիկ դեպքերից էր:

Վ. Բեհրուֆովը Ղրիմի պատերազմում

1853 թ. սեպտեմբերի 19-ին Վասիլ Բեհրուֆովը նշանակվում է Կովկասյան կորպուսի և Ալեքսանդրապոլյան ջոկատի հրամանատար: Ականատեսները վկայում են, որ Բեհրուֆովի թեկնածությունն անձամբ առաջադրել է Նիկոլայ Առաջինը: Նույն թվականին սկսված Ղրիմի պատերազմը գեներալ-ադյուտանտ Վ. Բեհրուֆովի կենսագրականում նոր փառավոր էջեր պիտի գրեր:

Բեհրուֆովի տված առաջին նշանավոր մարտը Բաշ-Քադաքլարում էր: Նոյեմբերի 14-ին, իր տրամադրության տակ ունենալով ընդամենը 10 հազար զինվոր, Բեհրուֆովը շարժվում է թուրքական 36-հազարանոց բանակի վրա: Ստանալով այդ լուրը, Ահմեդ փաշան շտապում է Բեհրուֆովին դիմավորել Բաշ-Քադաքլարում, մանավանդ որ տեղեկացված էր վերջինիս զորքի թվաքանակի մասին: Երդվելով, որ բոլորին պիտի ջարդի, նա նույնիսկ հրամայել էր թոկեր պատրաստել՝ գերված զինվորներին և սպաներին սուլթանին որպես նվեր ուղարկելու համար: Սակայն նրա հաշվարկները շոտով ի դերև ելան: Բեհրուֆովը, որն անձամբ էր մշակել մարտի պլանը, ուժերի մի մասն ուղղում է դեպի Օղուզլիի բարձրունքները՝ թուրքերին նահանջի հնարավորությունից զրկելու համար: Ճակատամարտը սկսվում է երկկողմանի կատաղի գրոհներով: Մի պահ ռուսական բանակի դրությունը ծանրանում է. թուրքերն օգտվելով թվական գերակշռությունից, շրջապատման սպառնալիք են

Հովհաննիսյան Հ.

ստեղծում ռուսական բանակի համար: Այդ ծանր պահին, ինչպես վայել է քաջ հրամանատարին, Բեհբոթովը վերցնում է Երևանյան կարաբիներների երկու վաշտ և անձամբ գրոհի է տանում նրանց: Այս ձեռնարկն էլ փաստորեն վճռում է ճակատամարտի ելքը. չդիմանալով Բեհբոթովի սրընթաց գրոհին, նախ՝ տեղի է տալիս թուրքերի աջ թևը, ապա նաև կենտրոնը: Քիչ անց, թուրքական բանակը Ահմեդ փաշայի հետ միասին իր փրկությունը գտնում է համընդհանուր փախուստի մեջ՝ մարտի դաշտում թողնելով 24 հրանոթ, որոշ ճամբարն ու գումակը: Թուրքական զինուժի կորուստը կազմում է 6 հազար սպանված, այն դեպքում, երբ Բեհբոթովը տվել էր ընդամենը 300 զինվորի կորուստ և 900 վիրավոր⁶:

Այս ճակատամարտի մասին ուշագրավ հուշեր է պատմում գեներալ-լեյտենանտ Պավել Ռուդակովը: Հուշերը բավական ծավալուն և ընդարձակ են, ուստի մենք կներկայացնենք այն հատվածները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են Վասիլ Բեհբոթովին. «Թուրքերը ռազմական զգալի ուժեր կուտակեցին Կարսի ուղղությամբ՝ Ալեքսանդրապոլից 70 վերստ հեռավորության վրա, ավերեցին ու թալանեցին սահմանային մեր մի քանի գյուղեր: Ստանալով այդ մասին տեղեկությունը, իշխան Վորոնցովը շտապ կարգով հրամայեց հավաքել մոտ 14 հազարի հասնող Ալեքսանդրապոլյան ջոկատը՝ գեներալ-լեյտենանտ, Կովկասի ավագ սերնդի վետերան, քաջի ու օրինակելի զորապետի համբավ վայելող իշխան Վ. Բեհբոթովի հրամանատարությամբ... Նոյեմբերի 19-ին իշխանը շարժվեց Բաշ-Քադաքլար... Հապաղել այլևս չէր կարելի. իշխանը հրավիրեց ռազմական խորհուրդ և որոշում կայացրեց անմիջապես հարձակման անցնել թուրքերի դեմ, չնայած թշնամու թվական ահռելի գերազանցությանը: ... Այս սարսափելի ճակատամարտը հիրավի կարող է դասվել ռուսական բանակի նշանավոր ու հերոսական ճակատամարտերի թվին, որի հաղթանակի պատիվն առանց բացառության և հավասարապես պատկանում էր կռվի բոլոր մասնակիցներին՝ հրամանատար Բեհբոթովից սկսած մինչև վերջին զինվորը: Իշխան Բեհբոթովն այստեղ ցույց տվեց, որ տիրապետում է անձնական նախանձելի քաջության, երևում էր մարտի ամենավտանգավոր հատվածներում և ոգևորում էր զորքերին այնտեղ, ուր դրա հարկը կար...»⁷.- գրում է ռուս գեներալը:

⁶ Богданович 1876, 252.

⁷ Русская старина 1883, 526–528.

Գեներալ Վասիլ Բեհրուֆով

Ռազմագետները բարձր են գնահատել գեներալ Բեհրուֆովի ռազմավարական տաղանդի դրսևորումը այդ ճակատամարտում. «Բաշ-Քադաքլարի ճակատամարտի արդյունքները Անդրկովկասյան երկրամասի համար հսկայական էին... Բեհրուֆովի ջոկատի վերադարձը Ալեքսանդրապոլ՝ հանդիսավոր էր... Քադաքի բնակիչները մեծից փոքր, դրոշակներով և սրբապատկերներով դուրս էին եկել դիմավորելու հաղթողներին և Արփաչայի առջևի բարձրունքները պատելով, բարձրաձայն բացականչություններով ողջունում էին ջոկատի մուտքը... Հազիվ էր իշխան Բեհրուֆովը անցել կամուրջը, երբ նրան շրջապատեց ժողովրդի հոծ բազմությունը... հավելյով Բեհրուֆովի ձիու ասպանդակներին, համբուրում էին նրա ձեռքերն ու ոտքերը»⁸, - գրում է ռուս ռազմական պատմաբան Մ. Բոգդանովիչը, որն, ի դեպ, Ղրիմի պատերազմի մասին չորս հատորանոց աշխատության հեղինակ է:

Բաշ-Քադաքլարի հաղթական ճակատամարտից հետո շատերն էին սպասում, որ Բեհրուֆովը կգարգացնի հարձակումը Կարսի ուղղությամբ և կպաշարի այն: Սակայն, հակառակ դրան, նա իր զորքերը հետ է քաշում Ալեքսանդրապոլ՝ ձմեռելու համար: Բնականաբար, ռազմակայանում գտնվեցին մարդիկ, որոնք մեղադրեցին Բեհրուֆովին՝ հարձակումը չգարգացնելու և Կարսի բերդը չգրավելու համար: Այդ մարդկանց թվում էր նաև հարազատ եղբայրը՝ գեներալ-լեյտենանտ Դավիթ Բեհրուֆովը: 1854 թ. հոկտեմբերի 17-ին Ալեքսանդրապոլից եղբորը գրած նամակում Վասիլ Բեհրուֆովը հայտնելով, որ թագավորը տեղեկանալով իր տրամադրության տակ եղած զինուժի մասին, ոչ միայն չի դատապարտել իրեն, այլև պարգևատրել է Գեորգիևյան շքանշանով, այնուհետև գրում է. «Այժմ, դիմելով դատավորներին, որոնք գեներալների գործողությունները քննում են ռազմական գործի խիստ կանոններով, ասեմ, որ հաղթանակը ձեռք է բերված և խնդիրն իրագործված է, քանի որ թշնամին մեր սահմաններից հեռու է շարտված ու նրա մոռված ջարդված է: Ես թագավորի ողորմածությամբ կրում եմ Գեորգիևյան երկրորդ աստիճանը, զորքերը տեղավորված են ձմեռանոցներում հենց սահմանի մոտ, իսկ դուք, հարգարժան անողոք դատավորներ, ցանկանում էիք, որ ես, օգտվելով հաղթանակից, գրավեի Կարսը և մնայի այնտեղ ձմեռելու՝: Լավ և համեղ ճաշից հետո, տաք սենյակում նստած, սիգարը բերանին, ձեզ համար շատ հեշտ է այդպես դատել...»⁹:

⁸ Богданович 1876, 252, 256.

⁹ Кавказский сборник 1902, 128.

Հովհաննիսյան Հ.

Բեհբուքովի ամենից տպավորիչ ռազմական հաղթանակն, իհարկե, Քյուրուկդարայի նշանավոր ճակատամարտում էր 1854 թ. հուլիսի 24-ին: Թուրքերը, որոնք ոչ մի կերպ չէին ուզում հաշտվել Կովկասյան ճակատում կրած իրենց պարտությունների հետո, փորձում էին բեկում մտցնել պատերազմի մեջ: Այդ «առաքելությունն» իր վրա է վերցնում Մուստաֆա-Չարիֆ փաշան, նպատակ ունենալով ջախջախել Ալեքսանդրապոլյան ջոկատը: Բեհբուքովի դեմ հաղթական մարտ վարելու համար նա նույնիսկ «մշակել» էր հատուկ պլան, որի հեղինակը ֆրանսիացի գեներալ Գյոմոնն էր: Թուրքերը խնդիր էին դրել օգտվել ուժերի իրենց եռակի գերակշռությունից՝ մոտ 60 հազար ասկյար, հարձակվել ռուսական ջոկատի վրա, շրջապատել նրան և դրանով ավարտել ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում: Հարձակումը նախատեսվում էր սկսել 1854 թ. հուլիսի վերջերին:

Հետախուզությունից տեղեկանալով, որ թուրքական գոմակը բռնել է Կարսի ճանապարհը, Բեհբուքովը որոշում է օգտվել այդ հանգամանքից և հարձակվել թուրքական բանակի վրա՝ թեպետ իր տրամադրության տակ ուներ ընդամենը 18 հազար զինվոր: Այս ճակատամարտում էլ Բեհբուքովն աջի ընկավ անձնական սխրանքով. ճակատամարտի թեժ պահին, երբ ռուսներին արդեն հաջողվել էր կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը, Բեհբուքովը, ջոկատի գլուխն անցած, իր զինվորներին տարավ հաղթական գրոհի: Նրա աջ և ձախ թևում կռվում էին նրա երկու հայրենակիցները՝ աջում Լորիս-Մելիքովն էր, իսկ ձախում՝ Նովորոսիյսկյան դրագունյան չորրորդ գնդի հրամանատար, հայազգի գեներալ-մայոր Տինատուրովը: Ճակատամարտի մասնակիցների թվում էր Սկոբելևը, որը հետագայում դարձավ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Բալկանյան ճակատի հերոս գեներալներից մեկը: Հենց այս հարձակումն էլ վճռորոշ դարձավ ճակատամարտի ելքի հարցում և միայն ռուս զինվորների հոգնածությունը թուրքերին փրկեց վերջնական ջախջախումից: Եվ այդուհանդերձ, Լորիս-Մելիքովի «որսորդները» շարունակեցին թուրքերին հետապնդել մինչև իրենց ճամբար:

Թուրքական բանակի մնացորդները պատսպարվեցին Կարսում: Գնահատելով այս ճակատամարտը, գեներալ Պ. Ռուդակովը գրում է. «Եկավ հուլիսի 24-ը: Օր, որը մի նոր էջ պիտի գրեր ռուսական զենքի հաղթական տարեգրությունում: Այստեղ իր վերջնական հաստատումը գտավ նաև իշխան Բեհբուքովի ռազմական փառքը... Մուստաֆա-Չարիֆ փաշան մեր նկատմամբ ունենալով թվական զգալի առավելություն, գրեթե երկու անգամ, խայ-

Գեներալ Վասիլ Բեհրուֆով

տառակ պարտություն կրեց և գերվեց...»¹⁰: Իսկ այս գրառումն իսկապես ուշագրավ է. «Բեհրուֆովի հետ միասին ճակատամարտում հրամաններ էին տալիս նաև իշխան Բարյատինսկին, հրետանային մասի պետ Բրիմները, հեծելազորային գնդի հրամանատար Բոգովուտը և էլի ուրիշներ... Բոլոր այս հրամանատարների հաջողության փառքն ավելի մեծ էր, քան Բաշ-Քադաքլարում: Սակայն Բյուրուկդարայի փառքը միանձնյա պատկանում էր միմիայն իշխան Բեհրուֆովին»¹¹:

Գլխավոր գնահատանքն, իհարկե, կայսր Նիկոլայ Առաջինի պարգևն էր: Ստանալով Բյուրուկդարայի հաղթական լուրը, կայսրն իշխանին ուղարկեց Անդրեյ Պերվոզվաննի շքանշանը, որի պատվին ի դեպ, Ռուսաստանում դեռ ոչ ոք գեներալ-լեյտենանտի աստիճանում չէր արժանացել: Իսկ ընդհանրապես, Պետրոս Առաջինի կողմից սահմանած այս պարգևին Ռուսաստանում արժանացել են ընդամենը մի քանի բարձրաստիճան զինվորականներ: Այստեղ էր, որ կայսր Նիկոլայը Բեհրուֆովին էր ուղղել իր նշանավոր խոսքերը՝ «Իշխան Բեհրուֆովն ինձ ուզում է զարմացնել իր հաղթանակով, իսկ ես նրան կզարմացնեմ իմ պարգևով»¹²: Ռուս սպաներից մեկը իր հուշերում պատմում է, որ երբ տեղի է ունենում Բեհրուֆովին շքանշանի հանձնման հանդիսավոր արարողությունը, «սիրված հրամանատարի պատվին հնչում են բուռն բացականչություններ... Ոգևորությունն ու ուրախությունը համընդհանուր էր: Նույն պահին իշխանի վրա անցկացրին շքանշանի հետ ստացված նոր ժապավենը: Ողջունելով բանակին, իշխան Բեհրուֆովը նրանց դիմեց հետևյալ խոսքերով. «Տիրակալի բարեհաճության համար ես առաջին հերթին պարտական եմ Ձեզ, պարոնայք սպաներ, և Ձեզ, իմ սիրելի զինվորներ: Ձեզ համարում եմ իմ անվամբ պարգևատրվածներ: - Պատրաստ ենք ծառայելու,- գեներալին ողջունեցին զինվորները և այդ ողջույնն անկեղծ էր... Իշխան Բեհրուֆովի հանդեպ մեր՝ սպաներիս ջերմ զգացումներն արտահայտվեցին նրա խրճիթում, իր բացած աղ ու հացի շուրջ... »¹³:

Ռուս գեներալ Պ. Ռուդակովի հուշերում առավել հետաքրքրականը Բեհրուֆովի անձի բնութագրությունն է. «Իշխան Բեհրուֆովի հետ ես ծանոթացա արշավանքի նախօրյակին,- գրում է նա,- այնուհետև նրա հետ եղա բոլոր ճակատամարտերում և վերջապես՝ ձմռան մի քանի ամիսները միասին անցկաց-

¹⁰ Русская старина 1883, 529.

¹¹ Русская старина 1883, 529.

¹² Русская старина 1883, 529.

¹³ Военный сборник 1860, 166-167.

Հովհաննիսյան Հ.

րեցինք Ալեքսանդրապոլում... Բեհբուջովը ծագում էր հայկական նշանավոր տոհմից, պատանեկությունն անց էր կացրել Պետերբուրգում՝ ստանալով աշխարհիկ լավագույն կրթություն: Ծառայել է սկզբում գվարդիայում, այնուհետև ուղարկվել է Կովկաս: Ականատեսը լինելով բազում փորձությունների ու դժվարությունների, Բեհբուջովն այս պատերազմում իրեն դրսևորեց բացառապես գերազանց կողմերով և իսկական հերոսի հոչակ ձեռք բերեց... Կառուցվածքով տիպիկ հայկական բնութագիր ուներ. բավական մեծ քթի հետ միասին ուներ փոքր, սակայն շարժուն, խորաթափանց ու իմաստություն արտահայտող աչքեր: Մազերը, որ զգացվում էին, որ երբևէ սև են եղել, այժմ արդեն բավականին ճերմակել էին: Դեմքը ժպիտ էր արտահայտում, հասակը միջինից փոքր-ինչ բարձր էր... իրանը նիհարավուն էր և տարիքից չափից ավելի կորացած: Նրա քայլվածքը կենդանի էր ու բարի... օժտված էր զինվորի հետ վարվելու մեծ շնորհով և մշտապես նրանց ոգևորում էր սիրալիր խոսքերով... Չստանալով զինվորական հատուկ կրթություն,- շարունակում է այնուհետև Ռուսակովը,- իշխանն իրեն չէր համարում ոչ հմուտ ռազմագետ և ոչ էլ նշանավոր տեսաբան, սակայն օժտված լինելով բնատուր խելքով ու փորձառությամբ և տիրապետելով մեծ քաջության, իր բոլոր արժանիքներով հանդերձ, նա մարմնավորում էր հրամանատարի ու կազմակերպչի հրաշալի կերպար, որի ղեկավարության տակ ենթակաների համար ծառայելը դյուրին էր և հաճելի... զինվորների շքանշանները Բեհբուջովն անձամբ էր հանձնում և բոլորին մեկ առ մեկ նվիրում էր մի բարի խոսք, որը նրանք համարում էին որպես թե երկրային պարգև...»¹⁴:

Ռուս գեներալ Ա. Չիսսերմանը, ով ժամանակին քննադատել էր Բեհբուջովին Բաշ-Քադաքլարից հետո ցուցաբերած «անվճռականության համար», հետագայում ստիպված էր խոստովանել, որ. «Քյուրուկդարայի ճակատամարտը նշանավոր գեներալի նշանավոր ճակատամարտերից մեկն էր: Իշխան Բեհբուջովը խելացի ու կրթված անձնավորություն էր: Իր էությամբ լինելով գերազանց կազմակերպիչ, նա գիտեր հաղորդակցվել զինվորի հետ և հոգալ նրա մասին, արժանի և սիրալիր էր նաև սպաների հանդեպ»¹⁵:

Եվ այդուհանդերձ, Քյուրուկդարայի ճակատամարտից հետո Կովկասյան գործող կորպուսը 1855թ. մայիսից նոր հրամանատար ունեցավ, ի դեմս գեներալ Նիկոլայ Մուրավյովի (ռազմագիտության մեջ հայտնի է որպես Մուրավ-

¹⁴ Русская старина 1883, 528.

¹⁵ Русский архив 1888, 227.

Գեներալ Վասիլ Բեհրուֆով

յով-Կարսսկի – Հ.Հ.): Նրան էլ հանձնարարվեց գլխավորել ռազմական հետազա գործողությունները:

Վասիլ Բեհրուֆովը նշանակվում է Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարիչ և գործող կորպուսի մեջ չմտնող Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար: Այնուհետև մեկ տարի՝ 1856–57 թթ., Բեհրուֆովը վարում է Կովկասի գլխավոր վարչությանը կից ժամանակավոր կոմիտեի նախագահի պաշտոնը, իսկ մի կարճատև ժամանակ, մինչև նոր կառավարչապետ Միխայիլ Բարյատինսկու ժամանումը, կատարում է Կովկասի փոխարքայի պարտականությունները: 1857 թ. հունվարի 6-ին, Սուրբ Ծննդյան օրը, հայազգի գեներալը ստանում է հետևազորի (ինֆանտերիայի) գեներալի պատվավոր աստիճան. համեմատության համար, նշենք, որ նույն աստիճանով իր մահկանացուն է կնքել նաև Կովկասի լեգենդար զորավար Ալեքսեյ Երմոլովը:

Վասիլ Բեհրուֆովի մասին պատմող հուշերը ռուսական ամսագրերում բավական շատ են, ինչը վկայում է նրա ռազմական մեծ վաստակի ու հմուտ զորավարի համբավի մասին: Այս հուշերի հեղինակն, օրինակ, հայազգի զորապետի ծառայակիցներից Միխայիլ Օլշևսկին է, Կովկասյան հատուկ կորպուսի շտաբի պետը: Հուշերը վկայում են, թե ռուս գեներալը որքան քաջատեղյակ է Բեհրուֆովի կենսագրական ու ռազմական փառքի մանրամասներին. «Իշխան Բեհրուֆովը պատկանում է սակավաթիվ այն պատվավոր տոհմերի թվին, որոնց հայրենիքը լինելով Հայաստանը, բարձրագույն տեղ են գրավել Վրաստանի նշանավոր իշխանական տների շարքում: Նրա նախնիները առաջնային դիրք են ունեցել վրաց արքունիքում և այժմ են ընկել բազում հերոսական գործերով... Իշխան Վասիլի Օսիպովիչը, որն ամենից կրտսերն էր երեք եղբայրների մեջ, Վրաստանում առաջին իշխանն էր, որն իր դաստիարակությունը ստացավ Պետերբուրգում: Ավարտելով կադետական առաջին կորպուսը, 1809 թ. եկավ Թիֆլիս և սկզբում ծառայության անցավ գեներալներ Տորմասովի և Պաուլուչիի մոտ, ապա դարձավ Երմոլովի համհարզը: 1821 թ. Վ. Բեհրուֆովը նշանակվեց Մենգրեյան գնդի հրամանատար, Ախալցխայի գրավումից հետո՝ Ախալցխայի փառաբանության կառավարիչ, իսկ 1830–1838 թթ.՝ Հայկական մարզի կառավարիչ...»¹⁶: Ռուս գեներալն այնուհետև ուշագրավ մանրամասներ է պատմում նրա ռազմական նշանավոր գործողություններից՝ ամենուր դրվատանքի խոսքեր ուղղելով Բեհրուֆովի հասցեին:

¹⁶ Русский архив 1888, 172.

Հովհաննիսյան Հ.

«Ռուսկայա ստարինա» ամսագրում էլ Բեհբուջովի մասին իր տպավորություններն է կիսել նշանավոր կովկասագետ Ալ. Բերժեն: Թեպետ հեղինակի հրապարակման գլխավոր դեմքը կառավարչապետ Նիկոլայ Մուրավյովն էր, այդուհանդերձ, Բերժեն ուշագրավ զուգահեռներ է անցկացնում նրա և Բեհբուջովի միջև: Բերժեն նախ ներկայացնում է Մուրավյովի կարծիքը հայազգի զորապետի մասին. «Գործող կորպուսի հրամանատար Վասիլ Բեհբուջովը՝ Բաշ-Քադաքլարի և Քյուրուկդարայի արժանի հաղթողը, իմ երիտասարդական տարիների ծառայակիցն է. իմ խորին հարգանքն եմ արտահայտում նրա հերոսությունների հանդեպ, որոնք պահպանեցին այս երկրամասը... Ժամանելով այստեղ, ես զորքերը գտա գերազանց վիճակում, որոնք ենթակա էին գեներալ-լեյտենանտ իշխան Վ. Բեհբուջովին»¹⁷:

Բերժեն այնուհետև հետաքրքիր դիտարկում է անում. «Այսպիսին էր Մուրավյովի կարծիքն իշխան Բեհբուջովի մասին, որին նա ուղարկեց Թիֆլիս՝ տալով նրան այն զորքերը, որոնք չէին մտնում գործող բանակի կազմի մեջ: Ուստի հարց է առաջանում,- շարունակում է Բերժեն,- ինչը՞ ստիպեց կառավարչին, իր ուսերից վայր դնել հրամանատարական արժանի դիրքը և անձամբ գրավել այդ տեղը և որքանով գործը դրանից շահեց»¹⁸: Բերժեի կարծիքով, այդ ամենի «մեղավորն» ինքը Բեհբուջովն էր, քանի որ «Մուրավյովն անտարբերությամբ չէր նայում իր ավագ ընկերոջ ռազմական սխրանքներին, ինչը չէր կարող նրա մեջ նախանձի հասկանալի զգացում չառաջացնել»¹⁹- գրում է նա:

Ավելին, համեմատական զուգահեռներ անցկացնելով ռուսական բանակի երկու զորապետերի միջև, Բերժեն, ի վերջո, նախապատվությունը տալիս է հայազգի զորապետին. «1855 թ. սեպտեմբերի 17-ի Կարսի անհաջող գրոհից հետո զորքերի մեջ կորավ Մուրավյովի նկատմամբ հավատը՝ պատերազմը հաղթական ավարտի հասցնելու խնդրում, որն ամենուր իր ժամանակին ուղեկցում էր իշխան Բեհբուջովին: Համընդհանուր կարծիքով, նրա դեմ չէր կարող կանգնել նաև Կարսը: Մենք ևս այդ կարծիքին ենք,- գրում է Բերժեն: - Իշխան Բեհբուջովի առավելությունը Ն. Մուրավյովի նկատմամբ միանգամից աչքի էր զարնում... Բեհբուջովը տիրապետում էր շնորհների, որոնք անհամե-

¹⁷ Русская старина 1873, 608.

¹⁸ Русская старина 1873, 608–609.

¹⁹ Русская старина 1873, 608–609.

Գեներալ Վասիլ Բեհբուջով

մատ ցայտուն էին, քան ուներ Մուրավյովը, չխոսելով արդեն այն մասին, որ նա միաժամանակ գերազանց կազմակերպիչ էր ու կառավարիչ»²⁰:

Որպես ասվածի հավելում, կցանկանայինք մեջբերել ռուս գեներալներից մեկի հուշերից ուշագրավ մի հատված. «Բեհբուջովին փոխելուց հետո, մենք շատ հաճախ էինք հիշում Քյուրուկդարայի փառավոր ժամանակները: Բեհբուջովի հայտնվելուն պես՝ ողջույնի բացականչությունները երկար ժամանակ չէին դադարում, հատկապես երբ նա գումարտակից գումարտակ էր անցնում, հարյուրակից հարյուրակ: Ձինվորները հրճվանքով էին դիմավորում իրենց հրամանատարին... Այն ժամանակ, մենք մեծ ոգևորությամբ էինք թամբում մեր ձիերը և առաջ էինք սլանում՝ խիզախելու անսանձ ձգտումով...»²¹:

Ուր էլ որ ծառայել է հայազգի զորապետը, ամենուր թողել է հմուտ ռազմագետի և խելացի կազմակերպչի համբավ: Ուստի զարմանալի ոչինչ չկա նրանում, որ նրա հետ ծառայություն կատարած ռուս բարձրաստիճան սպաներն ու պաշտոնյաներն այդպես գովեստով էին խոսում նրա անձնական բարձր որակների մասին. «Վասիլ Բեհբուջովը, - գրում է Կովկասին քաջածանոթ գեներալ Ինսարսկին, - հուժկու անուն է Կովկասում: Նա բավական հեղինակություն և հռչակ ունի ողջ Ռուսաստանում: Հայտնի է, որ արևելյան պատերազմի նախօրյակին նա հրավիրվեց Պետերբուրգ՝ գլխավորելու Կովկասյան մեր սահմանների պահպանությունը՝ համոզված լինելով, որ նրան, որպես տեղացու և խելացի անձնավորության, քաջ հայտնի են ժողովրդի ոգին և պաշտպանության ամենատարբեր միջոցները: Իշխան Բեհբուջովը Պետերբուրգում թողեց հիանալի տպավորություն՝ շնորհիվ իր խելքի և իմաստության... Երբ պատերազմը սկսվեց, Բեհբուջովը դարձավ կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար և այնպիսի մեծ գործեր կատարեց, որոնք ավելի բարձրացրին նրա փառքը»²²: Նույն գնահատականն է նաև «Կավկազ» թերթում Վ. Բեհբուջովին նվիրված այս ակնարկում. «Ավելի քան կես դար շարունակ, գործունեության մի ոլորտից անցնելով մյուսը, - գրում էր թերթը, - հայազգի նշանավոր այս զորավարն աճեց ու հասունացավ իր բարձրագույն ծառայողական կոչման համար, իսկ վերջերս արժանացավ նաև թագավոր կայսեր մեծ վստահությանը»²³:

²⁰ Русская старина 1873, 608–609.

²¹ Военный сборник 1863, 486.

²² Русский архив 1868, 1007–1008.

²³ Кавказ 1854, N 27.

Հովհաննիսյան Հ.

Հայազգի զորապետն իր մահկանացուն կնքեց 1858 թ. մարտի 10-ին, Թիֆլիսում՝ սերունդներին թողնելով քաջարի ու հմուտ զորավարի վաստակած անուն: Ինչպես գրում է ռուս պատմաբան Վ.Պոտտոն, «ռուս զորապետերից քչերին հաջողվեց այդպիսի անուն վաստակել ու դրվատանքի արժանանալ ռուս հասարակայնության շրջանում»²⁴: Հայազգի զորապետին նվիրված ակնարկն ուզում ենք ավարտել մեր մեծանուն հայրենակցի՝ Խաչատուր Աբովյանի հետևյալ տողերով. «Մադաթովի ու Բեհբոթովի արածը բավական է, որ աշխարհը իմանա, թե ինչ հոգի ուներ էն ժամանակ մեր ազգը»²⁵: Եվ դա ճշմարտություն էր...

Եզրակացություններ

Ծառայության անցնելով ռազմական և քաղաքացիական ոլորտներում, Վասիլ Բեհբոթովն ամենուրեք վաստակեց հմուտ հրամանատարի ու կառավարչի համբավ: 1819–1820 թթ. Բեհբոթովը մասնակցություն է ունենում Կովկասի լեռնականների դեմ սկսված կռիվներին, աչքի ընկնում ռազմական խորը գիտելիքներով և մարտը վարելու արտասովոր ունակություններով: Բեհբոթովը պարգևատրվում է Սբ. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանով:

1828 թ., երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, գլխավոր հրամանատար Իվան Պասկևիչը Բեհբոթովին հրավիրեց գործող բանակ և նրան վստահեց ջոկատներից մեկի հրամանատարությունը: Բեհբոթովի առաջին ակնառու հաջողությունն այս պատերազմում Ախալցխայի բերդի գրավումն էր:

Ռուս-թուրքական 1828–1829 թթ. պատերազմի տարեգրության մեջ կա փառավոր մի էջ, որը պատկանում է բացառապես Վասիլ Բեհբոթովին: Դա Ախալցխայի 1829 թ. փետրվարի հերոսական պաշտպանությունն է: Հայազգի զորապետի ցուցաբերած ռազմավարական բարձր գիտելիքների շնորհիվ Ախալցխայի բերդը տասներկու օր շարունակ դիմադրեց թուրքական բանակի հարձակումներին և բերդը անառիկ պահեց: Ախալցխայի բերդի պաշտպանության ժամանակ ցուցաբերած արիության համար Վասիլ Բեհբոթովն արժանանում է ոսկյա սրի ու սբ. Աննայի առաջին աստիճանի շքանշանի:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո՝ 1830 թ., Բեհբոթովը նշանակվում է Հայկական մարզի կառավարիչ: Այդ պաշտոնը նա վարում է մինչև 1838 թ., այնուհետև որոշ ժամանակով թողնում է Կովկասը և նշանակվում լեհական Զամոստիե ամրոցի պարետ: Այստեղ էլ 1843 թ. հոկտեմբերի

²⁴ **Потто** 1889, 138.

²⁵ **Աբովյան** 1984, 157:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՎԱՍԻԼ ԲԵԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

10-ին Բեիրութովը ստանում է գեներալ-լեյտենանտի նոր օճադիրներ: 1844 թ. նա վերադառնում է Կովկաս և նշանակվում Դաղստանի զորքերի հրամանատար:

1847 թ. վերջերին Բեիրութովը նշանակվում է Անդրկովկասի քաղաքացիական վարչության պետ և գլխավոր վարչության խորհրդի նախագահ: 1849 Անդրկովկասում կատարած արդյունավետ աշխատանքի համար ռուսական արքունիքը Բեիրութովին պարգևատրվում է Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով, իսկ 1851 թ. նույն շքանշանի ադամանոյա շրջանակով, որը ռուսական պատմության մեջ բացառիկ դեպքերից էր:

1853 թ. սեպտեմբերի 19-ին Վասիլ Բեիրութովը նշանակվում է Կովկասյան կորպուսի և Ալեքսանդրապոլյան ջոկատի հրամանատար: Նույն թվականին սկսված Ղրիմի պատերազմը գեներալ-ադյուտանտ Վ. Բեիրութովի կենսագրականում բազում փառավոր էջեր պիտի գրեր: Բեիրութովի տված առաջին նշանավոր մարտը Բաշ-Քադաքլարում էր:

Բեիրութովի ամենից տպավորիչ ռազմական հաղթանակն, իհարկե, Քյուրուկդարայի նշանավոր ճակատամարտում էր՝ 1854 թ. հուլիսի 24-ին: Այս ճակատամարտում իր վերջնական հաստատումը գտավ նաև իշխան Բեիրութովի ռազմական փառքը:

Հետագայում Վասիլ Բեիրութովը թողնում է ռազմական ծառայությունը և նշանակվում է Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարիչ: Հայազգի զորապետն իր մահկանացուն կնքեց 1858 թ. մարտի 10-ին, Թիֆլիսում՝ սերունդներին թողնելով քաջարի ու հմուտ զորավարի վաստակած անուն: Ինչպես գրում է ռուս պատմաբան Վ. Պոտտոն, «ռուս զորապետերից քչերին հաջողվեց այդպիսի անուն վաստակել ու դրվատանքի արժանանալ ռուս հասարակայնության շրջանում»:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արսլան Խ. 1984, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 449 էջ:

Богданович М. 1876, Восточная война, 1853-1856 годов: СПб., тип. Ф. Сущинского, т. 1, II, II, IV, 278, 40 с.

Военный сборник, 1860, т. 13, с. 166–167.

Военный сборник, 1863, N 2, с. 486.

Русская старина, 1883, N 12, с. 526–529.

Кавказский сборник, т. XXIII, Тифлис, 1902, с.128.

Кавказ, 1854, N 27.

Հովհաննիսյան Հ.

- Потто В.** 1889, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Турецкая война 1828–1829 гг., СПб., т. 4, 731 с.
Русская старина, 1883, N 12, с. 528.
Русский архив, 1888, N 10, с. 172–227.
Русская старина, 1873, N 10, с. 608–609.
Русский архив, 1868, кн.8, с. 1007–1008.
Ушаков Н.И. 1836, История военных действий в Азиатской Турции в 1828–1829 гг., ч. 1, СПб., 439 с., ч. 2, 326 с.

ГЕНЕРАЛ ВАСИЛ БЕБУТОВ

ОГАНЕСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: генерал Бебутов, армянский полководец, русская армия, война, победы, летопись, вклад.

Генерал Василий Осипович Бебутов (1791–1857) вписал блестящие страницы в летопись русского военного искусства и был представлен почти ко всем высшим наградам русской армии. Во время Крымской войны получив известие о победе русских войск в Кюрукдаринском сражении в 1854 г., император Николай наградил генерала Бебутова орденом Андрея Первозванного, которым в генерал-лейтенантском чине в России еще никто не был награжден. Увековечив свое имя на полях сражений, генерал Бебутов навсегда остался и в памяти армянского народа.

GENERAL VASIL BEBUTOV

HOVHANNISYAN H.

Summary

Key words: General Bebutov, Armenian commander, Russian army, war, victories, chronicle, contribution.

Գեներալ Վասիլ Բեհրուժով

The article is devoted to the military leadership activities of the outstanding Armenian general Vasil Osipovich Bebutov (1791–1857) and highlights his decisive role in the victories of the Russian army. General Bebutov wrote glorious pages in the annals of Russian military art, received almost all the highest awards of the Russian army. So, having received the news of the victory of the Russian troops in the battle of Kurukdara in 1854 during the Crimean War, Emperor Nicholay awarded General Bebutov with the Order of Andrey Pervozvanny, which no one had ever received in the rank of a General-Lieutenant in Russia. General Bebutov's name immortalized on the battlefields remained in the memory of the Armenian nation too.

ՄՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ*

հայցորդ,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
st.petoyan@gmail.com

ՇՈՒՇԻԻ ՄԱՀՏԵՍԻ-ՀԱԿՈՐՅԱՆՑՆԵՐԻ ՏՊԱՐԱՆԸ (1877–1905 ԹԹ.)

Քանալի քառեր¹ Շուշի, տպարաններ, Մահտեսի-Հակոբյանցներ, գիրք, մատենագիտություն, Հրաչյա Աճառյան, Պետրոս Դուրյան:

Ներածություն

Շուշիում տպագրությունն սկիզբ է առել 1828 թ., որի նախադրյալը դարձավ Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի Ավետարանական քարոզչական ընկերության գործունեությունը տարածաշրջանում: Իսկ մինչ այդ՝ 1827 թ., նույն բողոքական քարոզիչների ջանքերով Շուշիում արդեն կազմավորվել էր իրենց տպարանը¹: Հիշյալ քարոզիչների՝ Շուշիում ունեցած գործունեության ամբողջական դադարից հետո (1837 թ.) տպարանը ձեռք է բերում Ղարաբաղի նորաստեղծ թեմի առաջնորդ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը²: Այս տպարանը վայրիվերումներով և դադարներով, ինչպես նաև տպագրական սարքավորումների համալրմամբ և արդիականացմամբ գործում է մինչև 1907 թվականը³: Այդ ընթացքում Շուշիի տպարանում հրատարակված գրքերի վրա մինևույն տպարանը հիշատակվում է տարբեր անվանումներով՝ «Ի տպարանի Բարձր Սրբազան Մետրապոլիտ Վիճակին Ղարաբաղու Տեառն Բաղտասարայ», «Ի տպարանի Նորին Բարձր Սրբազնութեան», «Ի տպարանին Շուշույ, ընծայեցելոյ Մայր Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի ի հանգուցեալ Բարձր Սրբազան Մետրապոլիտ Բաղտասար Արք Եպիսկոպոսէն Հասան-Ջալալեանց», «Ի տպարանի Հոգեւոր դպրոցին հայոց Ղարաբաղու», «Տպա-

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.02.21, գրախոսվել է 07.05.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

¹ Շուշիում քարոզիչների տպարանի և տպագրական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս **Պետոյան** 2021:

² **Լէօ** 1914, 121–122:

³ «Ղարաբաղ» 1912, № 58 (Տպագրական գործը Շուշիում):

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

րան Հայոց Հոգեւոր տեսչութեան»: Շուշիի գրատպության պատմության մեկ-դարյա ժամանակատվածում հրատարակված գրքերի անվանաթերթերին հանդիպում են նաև Շուշիում գործած մասնավոր մի քանի այլ տպարանների անուններ՝ «Ի տպարանի Մինասի Մ. Տառղիճեանց», «Տպարան Բագրատ Տէր-Սահակեանցի», «Տպարան Մելքում Բաբաջանեանցի», «Ի տպարանի Միրզաջան Մահտեսի-Յակոբեանց», «Տպարան Աւագ Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի» և «Տպարան Եղիսաբէթ Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի»:

Մահտեսի-Հակոբյանցների տպագրական գործունեությունը

Շուշիում գործած տպագրական նշանավոր օջախներից էր Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը: 1878 թ. ապրիլի 8-ին «Մշակ» թերթում հրատարակված «Նամակ Շուշուց» հոդվածում կարդում ենք, որ Շուշիում այդ ժամանակ գործել է երկու տպարան. «Մինի մէջ երբեմն անտարան կամ սաղմոս են տպում, մնացած ժամանակումն էլ մկներ են խաղում կազմարար տէրտէրի փէշի տակ թագ կացած, իսկ միաում, որ դեռ նոր է, տպում են ոսկէվարագ հարսանիքի հրաւերներ...»⁴: Հոդվածագիրը, անկասկած, առաջին տպարանի դեպքում նկատի ունի Հայոց հոգևոր տեսչության տպարանը, որն ուներ առավելաբար կրոնական և կրթական ուղղվածություն: Տպարանը թեմի կարիքների համար հրատարակում էր ինչպես որոշ ծիսական գրքեր, այնպես էլ Շուշիում գործող թեմական դպրոցի համար դասագրքեր: Իսկ երկրորդ տպարանի դեպքում հոդվածագիրը նկատի ունի Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցի տպարանը, որը նոր շունչ հաղորդեց Շուշիի գրահրատարակչական աշխատանքներին՝ առավելաբար հրատարակելով գեղարվեստական, թարգմանական, ժամանցային բնույթի գրքեր, դասագրքեր և այլն:

Ավելի ուշ՝ 1897 թ., Շուշիի կրթական և մշակութային կյանքին առնչվող մեկ այլ հոդվածում դարձյալ հիշատակվում են Հայոց հոգևոր տեսչության և Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցի տպարանները: Այս հոդվածագիրն արդեն նշում է, թե առաջին տպարանին վերաբերող վավերագրերն այնքան ցաքուցրիվ էին պահվում, որ, հակառակ իր բոլոր ջանքերին, այդպես էլ չի կարողացել իմանալ, թե մինչ այդ պահը տպարանում քանի՞ գիրք է տպագրվել, իսկ տպագրական «մամուլը բաւական փոքր է և բազմատեսակ տառեր չունի»: Իսկ երկրորդ տպարանի մասին խոսելիս հոդվածագիրը հիշատակում է,

⁴ «Մշակ» 1878, № 57 (Նամակ Շուշուց):

Պետոյան Ա.

որ այն հիմնադրվել է 1877 թ. նոյեմբերին, ունի «բաւական լաւ մամուլ և նոր ձևի տառեր»⁵:

Իսկ ի՞նչ է հայտնի տպարանի հիմնադրման մասին Շուշիի գրատպությանն առնչվող հետագա աղբյուրներում: Ուսումնասիրողները հիմնականում խոսափում են կոնկրետ թվական նշելուց՝ որպես տպարանի հիմնադրման ժամանակահատված հիշատակելով 1880-ականների սկիզբը⁶, իսկ լավագույն դեպքում՝ 1881 թվականը⁷:

Այս տպարանի՝ մեզ հայտնի անդրանիկ գիրքը («Պատմութիւն մտաւոր զարգացման Եւրոպիոյ»⁸) հրատարակվել է 1879 թվականին, ինչն ինքնին հերքում է տպարանի՝ 1880 և ավելի ուշ թվականին հիմնադրված լինելու վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ տարածված տեսակետները: Նույն գրքից միաժամանակ տեղեկանում ենք, որ 1878 թ. ապրիլի 28-ին՝ մինչև հրատարակությունը, այն նախապես գրաքննվել է Թիֆլիսում: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ այս գիրքը տպարանի անդրանիկ հրատարակությունը չէ, քանի որ դրանից առաջ տպագրվել են հրավիրատոմսեր, ինչի մասին վկայում է վերը հիշատակված «Նամակ Շուշուց» հոդվածը⁹: Մյուս կողմից՝ նորաստեղծ տպարանի կարողությունից վեր էր որպես առաջին հրատարակություն տպագրել մի այնպիսի ծավալուն հատոր, ինչպիսին 430 էջանոց այս գիրքն էր:

Վերջինիս ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ տպագրական աշխատանքների համար տպարանն ունեցել է հայերեն երկու, ռուսերեն և լատիներեն մեկական տառատեսակներ: Գրքում քիչ չեն տպագրական վրիպակները, որոնց երեք էջանոց ցանկը տեղ է գտել բնագրի վերջում: Հետաքրքրական է, որ 1880 թ. հրատարակված մի հոդվածում ոչ միայն խոսվում է այս գրքի կարևորության, թարգմանական որակի, այլև դրանում առկա տառասխալների և տպագրական վրիպակների մասին: Ըստ հոդվածագրի՝ դրանք ոչ թե արդյունք են թարգմանչի անփութության, այլ տպարանատիրոջ անբարե-

⁵ «Ազգագրական հանդես» 1897, 107:

⁶ **Լևոնյան** 1946, 232: **Իշխանյան** 1981, 113:

⁷ **Թէոդիկ** 1912, յաւելուածի 2: **Ավագյան** 1989, 64: **Սևյան** 1991, 97: **Տեր-Գասպարյան** 1993, 91: **Հարությունյան Մհեր** 2010, 31: **Հարությունյան Մարինե** 2010, 59: **Բալայան** 2017, 234:

⁸ Տե՛ս **Դրէպէր** 1879:

⁹ «Մշակ» 1878, № 57 (Նամակ Շուշուց):

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

խիղճ մոտեցման: Ավելին՝ այս տպարանը որոշ տատեր չի ունեցել, ինչպես «փ» տառը, որի փոխարեն կիրառվել է «փ» տառամիացությունը¹⁰:

Պետք է նշել, որ այս տպարանի հրատարակությունները կանոնավոր կերպով գրաքննվում էին Կովկասի գրաքննական կոմիտեի կողմից¹¹: Այսպես, «Պատմութիւն մտաւոր զարգացման Եւրոպիոյ» գրքի անվանաթերթի դարձերեսից տեղեկանում ենք, որ այն գրաքննվել է ավագ գրաքննիչ Սողոմոն խան Մելիք-Մեհրաբովի կողմից, ով հայտնի էր իբրև «ծայրահեղ ռեակցիոն գրաքննիչ»¹²:

Մինչ այս հրատարակությունը, Շուշիում հիմնականում գրքերը տպագրվում էին նախկինում ընդունված կարգով. որևէ գրքի տպագրությունից առաջ այն պետք է ներկայացվեր թեմակալ առաջնորդին, ով էլ դրա մասին տեղեկացնում էր էջմիածնի Սինոդին (որոշ դեպքերում գրքի մեկենասն անձամբ էր դիմում Սինոդին), որից հետո, ստանալով վերջինիս թույլտվությունը, թեմակալ առաջնորդն ստանձնում էր գրքի տպագրությունը:

Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանը Շուշիի հայ բողոքականների առաջնորդն էր: Ըստ այդ ժամանակ շրջանառվող լուրերի՝ տարբեր գողություններ կատարելու մեղադրանքով դատարանի վճռով նա մեկուկես տարի գտնվել է արքայի մեջ (Բաքվում)¹³: Վերադառնալով Բաքվից՝ Մ. Մահտեսի-Հակոբյանցը Շուշիի իր տան մեջ գործող ժողովարանին կից հիմնում է սեփական տպարանը¹⁴, վիմագրատունն ու գրավաճառանոցը (գրախանութ)՝ իր որդի Ավագի աջակցությամբ, ով Բաքվում վարպետացել էր տպագրական գործի մեջ: Նոր տպարանը, որտեղ աշխատում էին Միրզաջանի զավակները, հիմնադրման օրվանից բարգավաճում էր՝ ունենալով ինչպես հայկական, այնպես էլ ռուսա-

¹⁰ «Մշակ» 1880, № 69 (Ջօն Վիլիամ Դրեյֆերի «Պատմութիւն մտաւոր զարգացման Եւրոպիոյ»):

¹¹ Շուշիում մեզ հայտնի գիրքը, որի անվանաթերթի դարձերեսին հիշատակված է Կովկասի գրաքննական կոմիտեում գրաքննվելու փաստը, տպագրվել է 1864 թ. Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի տպարանում (Եզեանց Գ., Ներքին կեանք հին Հայաստանի (Պատմաբանական քննութիւն), թարգմ. Պերճ Պոշեանցի): Այս գրքից հետո Կովկասի գրաքննական կոմիտեում գրաքննված և Շուշիում հրատարակված՝ մեզ հայտնի հաջորդ գիրքը «Պատմութիւն մտաւոր զարգացման Եւրոպիոյ» աշխատությունն է (1879 թ.):

¹² Սողոմոն խան Մելիք-Մեհրաբովը Կովկասի գրաքննական կոմիտեում աշխատել է 1872–1890 թթ.՝ իբրև տեղական և արևելյան լեզուներով տպագրվող գրքերի ավագ գրաքննիչ, ով այցի է ընկել հայերեն գրքերի և մամուլի նկատմամբ դրսևորած իր կամայական մոտեցումներով (**Մխիթարյան** 1974, 105–106):

¹³ «Մեղու Հայաստանի» 1885, № 62 (Ուղեգնացական ակնարկներ):

¹⁴ «Նորք» 1922, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 83 (Իմ հիշողություններից):

Պետոյան Ա.

կան և թուրքական տառատեսակներ¹⁵: Այս տպարանում է «գրական մկրտություն» ստացել Լեոն (Առաքել Բաբախանյան), ով միաժամանակ հանդիսանում էր տպարանի սրբագրիչը¹⁶: Տպարանի գրաշարն էր Առաքել Մահտեսի-Հակոբյանցը, որի մասին հիշատակություն կա 1881 թ. Շուշիում տպագրված «Խենթ» և «Քնար խօսնակ» գրքերի կազմերի վրա՝ «Գրաշար Առաքել Մահտեսի-Յակոբեանց»: Վերջինս հավանաբար Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցի մերձավոր ազգականն էր:

Ընդհանրապես, Շուշիի տպագրական ասպարեզում Մահտեսի-Հակոբյանցների հայտնվելն իր ժամանակին դժկամորեն է ընդունվել: Պատճառը ոչ միայն նրա՝ բողոքական լինելն էր¹⁷, այլև մինչև անգամ տեղեկություններ էին շրջանառվում, թե արագատիպ տպագրական մեքենա ունեցող Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը, այդ պահին (1885 թ.) լինելով Շուշիում գործող միակ տպարանը, գերշահույթ էր ապահովում: Արդյունքում՝ Շուշիի հասարակությունը քայլեր ձեռնարկեց՝ վերակենդանացնելու Հայոց հոգևոր տեսչության տպարանը¹⁸:

1877–1885 թթ. լինելով միակ գործող տպարանը Շուշիում՝ այն իր գործունեության առաջին տարիներին առավելաբար իրականացնում էր տպագրական պատվերներ: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի և շուշեցի հրատարակիչ Տիգրան Նազարյանի համագործակցությունը: Դեռևս 1879 թ. Տ. Նազարյանը Շուշիում հիմնադրել էր հրատարակչական գրասենյակ¹⁹, որի շնորհիվ 1881 թ. այստեղ հրատարակվեցին մի

¹⁵ «Ղարաբաղ» 1911, № 1 (Տպագրութեան եւ մամուլի անցեալը Ղարաբաղում): Այս տպարանում հրատարակված որոշ գրքերի վերջում կա հետևյալ տեղեկությունը. «...Տպարանում ընդունվում են ամեն տեսակի պատուիրներ հայերէն, ռուսերէն և թուրքերէն լեզուներով, որոնք կատարվում են ձեռնտու գներով և լաւ կերպով»:

¹⁶ «Նորք» 1922, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 83 (Իմ հիշողություններից): «Ղարաբաղ» 1911, № 1 (Տպագրութեան եւ մամուլի անցեալը Ղարաբաղում): **Լեո** 1925, 32: «Տարագ» 1911, № 7-8, 96:

¹⁷ Սա Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի գործունեության գլխավոր խոչընդոտն էր: Ըստ Լեոյի, այս տպարանի գործունեության առաջին տարիներին տեղի հայ բողոքականների և Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների միջև բավական լարվել էին հարաբերությունները (**Լեո** 1914, 429): Հետաքրքրական է, որ Շուշիի բողոքականները 1887–1888 թթ. նույնիսկ գործուն քայլեր են ձեռնարկել և դիմել Կովկասի կառավարչապետին՝ խնդրելով, որ իրենց համայնքը ճանաչվի առանձին կրոնական միավոր («Նոր-դար» 1895, № 106):

¹⁸ **Լեո** 1914, 429–430:

¹⁹ **Նազարյան** 1965, 35: **Վարդանյան** 1987, 18:

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

քանի գրքեր²⁰ նախատեսված երեխաների, ծնողների, դաստիարակների և մեծ զանգվածների համար²¹:

1881 թ. այս տպարանի և մեկ այլ հրատարակիչ Աբել Ապրեսյանի համագործակցության արդյունքում Շուշիում հրատարակվում է հայ անվանի վիպասան Րաֆֆու «Խենթը. արկածներ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից» վեպը, որը մինչ այդ «Մշակ»-ում մաս առ մաս տպագրված հատվածների ամբողջական հրատարակությունն էր: Տեսնելով այդ տպարանում հրատարակության պատրաստվող «Խենթ»-ի առաջին թերթերը՝ Րաֆֆին իր նամակներից մեկում հիշատակում է Շուշիի «փոքրիշատե կանոնավոր» տպարանի մասին՝ նշելով, որ այնտեղի թուղթը բավական լավն է, իսկ տպագրությունը՝ մաքուր²²: «Խենթ»-ի այս հրատարակությունը ցույց է տալիս Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի կշիռն ու նշանակությունը հայ տպագրության մեջ:

1881 թ. այս տպարանում հրատարակված «Չորս մանրավեպ» աշխատության անվանաթերթի վրա գրված է՝ «Հրատարակութիւն Սիմ. Հախումեանց»: Հետաքրքրական է, որ Սիմեոն Հախումյանցի կողմից հրատարակվող «Գործ» ամսագրի 1882 թ. առաջին համարի կազմի դարձերեսից տեղեկանում ենք, որ Շուշիում գտնվող խմբագրությունը տեղի տպարանի «անկատարության» պատճառով ամսագրի համարները տպագրում է Թիֆլիսի «Պ. Վարդանեանցի և ընկ.» տպարանում, մինչև որ Շուշիում խմբագրությունն ունենա իր սեփական տպարանը²³: Սա նշանակում է, որ ամսագրի հրատարակիչը գոհ չի եղել Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանից՝ հավանաբար նկատի ունենալով տառատեսակների պակասությունը, ինչի մասին վերը խոսեցինք: Ի դեպ, 1882 թ. Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում հրատարակված որևէ գրքի մասին հիշատակված չէ հայ գրքի մատենագիտական ցանկերում²⁴:

²⁰ Մեր ձեռքի տակ ունենք հետևյալ գրքերը՝ 1) **Տէր-Աւետիքեան Ն.**, Քնար խօսնակ (Տ. Նազարեանի հրատարակութիւն I), Շուշի, 1881, 2) Պօզանի ուսուցչի օրագրից, թարգ.՝ Տ. Նազարեան, (Տ. Նազարեանի հրատարակութիւն II), Շուշի, 1881, 3) **Դօդէ Ալֆօսնս**, Երկու մանրավեպ, թարգմ. Ն. Տէր-Աւետիքեան, (Տ. Նազարեանի հրատարակութիւն III), Շուշի, 1881: Հատկանշական է, որ այս հրատարակությունների կազմերը պատրաստված են գեղագիտական բարձր ճաշակով:

²¹ «Մշակ» 1881, № 70 (Նամակ Շուշուց): «Մշակ» 1882, № 9 (Նամակ խմբագրին):

²² **Րաֆֆի** 1964, 548:

²³ «Գործ» 1882, № 1:

²⁴ Հմմտ. Հայ գիրքը 1851–1900 թվականներին, 302–315:

Պետոյան Ա.

1883 թ. Շուշիի այս տպարանում հրատարակվել է «Արարատի գլուխը» աշխատությունը, որի բաժանորդների ցուցակում կարդում ենք՝ «Աագ Մահտեսի-Յակոբեանց տպարանատէր»²⁵: 1891 թ. նույն տպարանում տպագրված «Տոկոսաբեր աղիասկ. 10-ի (թումանի) վերայ» գրքի կազմի վրա գրված է՝ «Հրատարակիչ՝ Աագ Մահտեսի-Յակոբեանց» և «Տպարան Միրզաջան Մահտեսի-Յակոբեանցի», մինչդեռ գրքի անվանաթերթի նրա նշված է՝ «Հրատարակիչ տպարանատէր Ա. Մ. Մահտեսի-Յակոբեանց»: Սա նշանակում է, որ Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցի որդին՝ Ավագը, միաժամանակ հանդիսանում էր տպարանատերը, իսկ տպարանը շարունակում էր կրել հոր անունը: Միայն 1895 թվականից սկսած է, որ այստեղ տպագրված գրքերից բացակայում են Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցի տպարանի մասին հիշատակությունները, քանի որ նույն տարվա մարտ ամսին վերջինս կնքել էր իր մահկանացուն: Ուշագրավ է, որ այդ առիթով հանդիպող մի վկայության մեջ Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցը հիշատակվում է միայն որպես Շուշիում բողոքականության առաջնորդ²⁶:

Նշենք նաև, որ 1895–1901 թթ. Շուշիի հիշյալ տպարանում տպագրված մեզ հայտնի բոլոր գրքերի անվանաթերթերի վրա տպարանի անունն արդեն հիշատակվում է՝ «Տպարան Աագ Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի» կամ «Տպարան Ա. Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի»: Ի դեպ, մինչ օրս Շուշիի գրահրատարակչական գործունեությանն առնչվող աշխատություններում բավարար չափով հիշատակված չէ Ավագ Մահտեսի-Հակոբյանցը, ով, ինչպես տեսանք, կանգնած էր այս տպարանի ակունքներում:

1883 թ. Ա. Մահտեսի-Հակոբյանցը դիմում է տարածաշրջանի պատկան մարմիններին՝ խնդրելով թույլատրել իր տպարանում շաբաթը երեք անգամ ռուսերենով, հայերենով և թաթար-թուրքերենով հրատարակել «Шушинские объявления» թերթը: Այն նպատակ ուներ տեղեկություններ հաղորդելու Շուշիի անցյալի և ներկայի մասին, ինչպես նաև զանազան նորությունների և հայտարարությունների միջոցով լուսաբանել տեղական կյանքը: Սակայն Շուշիում թերթ հրատարակելու Ա. Մահտեսի-Հակոբյանցի ցանկությունը մնում է անկատար²⁷:

²⁵ Մօրթովցև 1883, 172:

²⁶ «Նոր-դար» 1895, № 62:

²⁷ Վրաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 554, թթ. 1–6:

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

Ուշագրավ է, որ Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում 1887 թ. լույս տեսած մանկական մի վեպի²⁸ մասին «Նոր-դար» օրաթերթում հրատարակված տեղեկության համաձայն²⁹ «գրքի տիպն ու թուղթը մաքուր են», ինչը խոսում է որակյալ տպագրության մասին:

XIX դարի վերջում Շուշիում տպագրական գործը ծաղկում էր: Պատահական չէ, որ 1891 թ. տպագրված մի հոդվածում նշվում է, որ Շուշիում տպագրական գործը լավ հիմքերի վրա է դրված: Այդ պահին քաղաքում գործում էին երկու տպարան, որոնցից մեկը, ինչպես նշեցինք վերևում, ուներ արագատիպ տպագրական մեքենա: Հոդվածագիրը հայտնում է նաև, որ Այսրկովկասում Թիֆլիսից հետո հայերեն գրքերի հրատարակության մեջ Շուշին գրավում էր առաջին տեղը՝ այդ իմաստով առաջ անցնելով այնպիսի մեծ ու հայաշատ քաղաքից, ինչպիսին Բաքուն էր³⁰: Հետաքրքրական է, որ 1890 թվականին էլ «Հայոց հոգեւոր տեսչութեան» տպարանը, տպագրական պահանջներից ելնելով, չէր կարողանում մրցել Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի հետ: Այս մասին խոսելիս Լեոն նաև հիշատակում է, որ Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը այդ ժամանակահատվածում բավական զարգացած էր³¹: Անկասկած, պետք է նկատի ունենալ, որ վերոհիշատակյալ իրողությունը մեծ մասամբ պայմանավորված էր Մահտեսի-Հակոբյանցների գործունեությամբ: Վերջիններիս տպարանն իր պատվավոր տեղն ուներ տարածաշրջանի հայկական տպարանների շարքում³² միաժամանակ խիստ կարևոր դերակատարում ունենալով Շուշիի տպագրական գործում³³:

Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում հրատարակվեցին բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ: Այսպես, 1889 թ. տպագրվեց Մանուկ Աբեղյանի գրի առած «Դաւիթ եւ Միեր. Ժողովրդական դիւցազնական վէպ»-ը, որը «Սասունցի Դավիթ» էպոսի մեկ այլ տարբերակն է: Իսկ 1891 թ. տպագրվեց Ավետիս Բահաթրյանի «Հին հայոց տաղաչափական արուեստը. քննական տեսութիւն» մեծարժեք աշխատությունը: Վերջինիս իրական գնահատականը տվել է Եղիշե Չարենցը՝ նշելով, որ «սա է գիրք հանճարեղ և զարմանալի՝

²⁸ Տե՛ս Սօմոյլովիչ 1887:

²⁹ «Նոր-դար» 1888, № 1:

³⁰ «Տարագ» 1891, № 22, 319:

³¹ Հաշիւ, 1890, 17:

³² «Ղարաբաղ» 1911, № 1 (Տպագրութեան եւ մամուլի անցեալը Ղարաբաղում)

³³ «Ղարաբաղ» 1912, № 58 (Տպագրական գործը Շուշիում):

Պետոյան Ա.

գրված լինելով 90-ական թվականներին մի ինչ-որ անհայտ շուշեցի ոսուցչի ձեռքով»³⁴:

1890-ականների սկզբներին տարածաշրջանում մոլեգնած խոլերան կասեցնելու համար Շուշի երիտասարդությունը գործուն քայլեր ձեռնարկեց: Հանգանակվեց 750 ուրբի: Հետաքրքրական է, որ այդ գումարի մի մասով Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում 1892 թ. վերահրատարակվեց թիֆլիսեցի բժիշկ Գ. Տեր-Գրիգորյանցի աշխատասիրած «Խօլերա եւ նրա առաջն առնելու միջոցներ» հանրամատչելի գրքույկը³⁵ 5000 տպաքանակով, որն անվճար բաժանվեց Շուշիում և դրա սահմաններից դուրս (անվանաթերթին նշված է՝ «Ամէն տեղ ձրի»):

Հետաքրքրական է, որ հենց 1894 թ. այս տպարանում է հրատարակվել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշի մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանի³⁶ առաջին հրատարակությունը³⁷: Գրադարան-ընթերցարանը մեծապես նպաստել է Շուշի գրահրատարակչական կյանքի աշխուժացմանը: Իսկ 1896 թ. նույն տպարանում հրատարակվում է «Ազգագրական հանդէսի» առաջին համարը (Ա. գիրք)³⁸: Այս տպարանի գործունեության մեջ ուրույն տեղ ունեն նաև դասագրքային հրատարակությունները³⁹, որոնցից այբբենարանները տպագրվել են մի քանի անգամ:

³⁴ **Բահաթրյան** 1984, V:

³⁵ Առաջին անգամ այն տպագրվել է 1890 թ. Թիֆլիսում:

³⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Պետոյան** 2019:

³⁷ Տե՛ս **Լազարեւիչ** 1894:

³⁸ Տե՛ս «Ազգագրական հանդէս» 1896: Հանդէսի կազմի վրա նշված է՝ «Շուշի, տպարան Ա. Մահտեսի-Յակոբեանց, 1895», իսկ անվանաթերթի վրա՝ «Շուշի, տպարան Աւագ Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի, 1896»: Թվականների այս տարբերությունը կարող է թյուրիմացության առիթ տալ, ուստի հարկ համարեցինք այն պարզաբանել: Այսպես, «Ազգագրական հանդէս»-ի առաջին համարի տպագրության ծանուցմանը հանդիպում ենք 1896 թ. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի փետրվար ամսվա համարում, որտեղ «Ազգագրական հանդէս»-ի խմբագիր և հրատարակիչ Ե. Լալայանցը նշում է, որ պատկերազարդ «Ազգագրական հանդէս»-ը պետք է հրատարակվեր Շուշիում ամեն կիսամյակ՝ տարին երկու անգամ: Ծանուցումից տեղեկանում ենք, որ հանդէսի Ա. հատորը (գիրք) տպագրվելու էր տվյալ տարվա՝ 1896 թ. սկզբներին: Սա իր հերթին ապացուցում է «Ազգագրական հանդէս»-ի անվանաթերթի վրա նշված տպագրության թվականի իսկությունը, իսկ սկսած հանդէսի Բ. հատորից (գիրք)՝ տպագրությունը շարունակվել է Թիֆլիսում:

³⁹ Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցը թարգմանել և տպագրել է այբբենարաններ, որոնցից մեր ձեռքի տակ ունենք 1886 թ. տպագրված «Մայրենի լեզու. այբբենարան հայ մանուկների համար» դասագիրքը: 1893 թվին էլ Մ. Մահտեսի-Հակոբյանցը տպագրել է Ներսես վրդ. Մելիք-Թանգյանի «Աշխարհաբարի քերականությունը» կարևոր աշխատույթ

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

Ընդհանրապես, խոսելով Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի որակական հատկանիշների մասին՝ բավական է հիշատակել 1898 թ. տպագրված «Աղբիւր այբօճ»-ը, որի մասին նույն աշխատության վերջում կարդում ենք. «1898 թ. Աղբիւրի պրէմիան մի շատ շքեղ այբօճ է, 24 գոյնգոյն բուն գեղարեստական նկարներով»: Այս հրատարակությունը շարունակությունն էր դեռ տարիներ առաջ սկսված Տ. Նազարյանի և Մահտեսի-Հակոբյանցների համագործակցության: Իսկ 40 սմ երկարություն և 30 սմ լայնություն ունեցող գունավոր տպագրություն կարող էին իրենց թույլ տալ տարածաշրջանի քիչ տպարաններ:

1903 թ. Շուշիում տպագրված գրքերից հանդիպում են այնպիսիք, որոնց վրա նշված են «Տպարան Ե. Մ. Մահտեսի-Յակովբեանցի», «Տպարան Եղիսաբէ(ե)թ Մ. Մահտեսի-Յակովբեանցի»: Եղիսաբէթը Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցի դուստրն էր և Ավագ Մահտեսի-Հակոբյանցի քույրը, ինչի մասին հուշում է նաև նրանց ազգանունը: Պետք է նշել, որ Եղիսաբէթ Մահտեսի-Հակոբյանցի տպարանը շարունակում էր իրացնել հրատարակչական գործի նույն սկզբունքները: Այս տպարանում 1903-1904 թթ. հրատարակված մի քանի գրքերի մասին տեղեկանում ենք «Հայ գիրքը 1901-1920 թթ.» մատենագիտական ցանկերից⁴⁰: Այս ընթացքում հրատարակված գրքերից, անկասկած, մեծ արժեք և նշանակություն ունի Ներսես վրդ. Մելիք-Թանգյանի «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը» գրքի առաջին հատորը («Ներածութիւն եւ աղբիւրներ»), որի երկրորդ հատորը («Կազմակերպութիւն եւ կառավարութիւն») տպագրվել է 1905 թ.՝ արդեն «Բագրատ Տէր-Սահակեանցի տպարան»-ում:

յունը: Իսկ Ավագ Մահտեսի-Հակոբյանցը տպագրել է այլ դասագրքեր ևս, ինչպիսիք են՝ 1) **Ճաղարբէգեան Յ.**, Հայոց պատմութիւն. Հայկազուն եւ Արշակունի թագաւորների ու մարգպանների ժամանակները (պատկերազարդ ձեռնարկ), Շուշի, 1895, 2) **Չիլինկարեան Ա., Ռաշմաճեան Տ.**, Ոյժեր («Բնագիտական ժողովրդական գրադարան» 4), Շուշի, 1899, 3) **Չիլինկարեան Ա., Ռաշմաճեան Տ.**, Մագնիսականութիւն («Բնագիտական ժողովրդական գրադարան» 5), Շուշի, 1900: Հ. Ճաղարբեգյանի, Ա. Չիլինկարյանի և Տ. Ռաշմաճյանի հեղինակած ձեռնարկները տպագրվում էին նաև Այսրկովկասի մի շարք հայաշատ քաղաքներում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս և այլուր)՝ որպէս դասագրքեր գործածվելով տեղի հայկական դպրոցներում: Ավագ Մահտեսի-Հակոբյանցը թեմական հոգևոր դպրոցի կարիքների համար վերջինիս նախաձեռնությամբ տպագրել է նաև դպրոցական օրագրեր, որոնցից մեզ հայտնի է 1901 թ. «Յիշատակարան Ղարաբաղի (Արցախի) Հայոց թեմական հոգեւոր դպրանոցի» հրատարակությունը: Այն օրագիր լինելուց զատ, նաև պարունակում է աշակերտների վարքականոններ, որոնք չափազանց կարևոր դեր են խաղացել նրանց դաստիարակության համար:

⁴⁰ Հայ գիրքը 1901-1920 թվականներին, 799:

Պետոյան Ա.

1905 թվականից հետո Շուշիի սույն տպարանի մասին որևէ տեղեկության չենք հանդիպում, ինչը պայմանավորված էր նույն տարում հայ-թաթարական բախումների հետևանքով առաջացած հրդեհով⁴¹:

Մեր ձեռքի տակ ունենք 1908–1919 թթ. Թիֆլիսում հրատարակված երեք տասնյակի չափ գրքեր, որոնց վրա տպարանի անունը նշված է «Ա. Մահտեսի Յակոբեանց», «Ա. Մահտեսի Յակոբեանց և որդի», «Ա. Մահտեսի Յակոբեանց», «Անդ. Մահտեսի Յակոբեանց», «Էկո(ո)ն(ո)միա», «Էկոնոմիա Մահտեսի Յակոբեանցի»: Փաստորեն, Մահտեսի-Հակոբյանցների գործունեությունը չի սահմանափակվել միայն Շուշիի տպարանով այլ ծավալվել է նաև Այսրկովկասի մշակութային կենտրոն Թիֆլիսում: Հիշյալ տպարանում, բացի գրքերից, հրատարակվել են նաև «Գաղափար» (1916–1917) և «Գործաւոր» (1919) օրաթերթերը, որոնցից առաջինի խմբագիր-հրատարակիչն էր Ավագ Մահտեսի-Հակոբյանցը (1916 թ. 1–69-րդ համարներ): Այս տպարանում են լույս տեսել «Մշակ» օրաթերթի 1907–1909 թթ. մի շարք համարները, ինչպես նաև 1910, 1916–1919 թթ. համարներն ամբողջությամբ: «Մշակ»-ի 1912 թ. մի հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ այդ ժամանակ Շուշիում գործում էին միայն Բ. Տեր-Սահակյանցի և Մելքում Բաբաջանյանցի տպարանները⁴²:

Կարևոր է պարզել, թե Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի (1877–1905) գործունեության ընթացքում որքան գրքեր են հրատարակվել: «Հայ գիրքը 1851–1900 թթ.» և «Հայ գիրքը 1901–1920 թթ.» մատենագիտական ցանկերն⁴³ ուսումնասիրելիս՝ պարզ հաշվարկով տեսանելի է, որ գրեթե երեք տասնամյակ գործած տպարանում հրատարակված գրքերի նկարագրությունները չեն հասնում նույնիսկ 60-ի: Պարզ է, որ հիշյալ մատենագիտական ցանկերը չէին կարող ամբողջապես արտացոլել տվյալ ժամանակահատվածի ողջ տպագիր գրականությունը, քանի որ ոչ բոլոր գրքերն են հասու եղել մատենագետներին: Հետևաբար, այդ ցանկերի տեղեկատվությունը վերջնական չլինելով, միանշանակ չի կարելի որպես հիմք ընդունել, քանի որ դա կարող է թյուրիմացության տեղիք տալ: Այսպես, Շուշիի հասարակական կյանքին վերաբերող մի ուսումնասիրության մեջ նշվում է, որ այս տպարանում 1879–1900 թթ. հրատարակվել է 50 անուն գիրք⁴⁴: Ինչ խոսք, նշված թիվն ամբողջ-

⁴¹ «Ղարաբաղ» 1912, № 58 (Տպագրական գործը Շուշիում):

⁴² «Մշակ» 1912, № 185 (Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր տեսչութեան տպարանը):

⁴³ Հայ գիրքը 1851–1900 թվականներին, 836–837: Հայ գիրքը 1901–1920 թվականներին, 799:

⁴⁴ Հարությունյան 2017, 100:

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

ջական չէ, քանի որ, ինչպես տեղեկանում ենք «Ազգագրական հանդես»-ում հրատարակված մի հոդվածից, Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի գործունեության 20 տարիների ընթացքում (1877–1897) տպարանը հրատարակել է 83 անուն գիրք, իսկ սա նշանակում է, որ տարեկան միջին հաշվով տպագրվել է չորս անուն գիրք, ինչը հոդվածագրի կարծիքով շատ քիչ է⁴⁵: Բնական է, որ տպարանն իր գործունեության առաջին տարիներին չէր կարող շատ գրքեր հրատարակել, սակայն հետագայում, հմտանալով տպագրական գործի մեջ, տարեկան միջին հաշվարկով չորս անուն գրքից ավելի է տպագրել: Որպես օրինակ՝ նշենք, որ 1891 թ. այս տպարանում հրատարակվել է ութ անուն գիրք, որոնց մասին տեղեկանում ենք վիճակագրական տվյալներից:

Անցյալում տպագրված հայերեն գրքերի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ հայթայթելը դյուրին գործ չէ: Մեր ձեռքի տակ ունենք 1891 թ. Ռուսաստանի տարածքում տպագրված հայերեն գրքերի մասին շուշեցի Պետրոս Զաքարյանի կազմած վիճակագրությունը, համաձայն որի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող տարածքում տպագրված գրքերի մեջ հայալեզու գրականությունն զբաղեցնում էր 7-րդ տեղը: Հեղինակը նշում է, որ նույն տարում տպագրվել է 132 անուն հայերեն գիրք, ապա տալիս է այդ գրքերի տպագրության վայրերն ու տպարանները⁴⁶: Ըստ այս տվյալների՝ Թիֆլիսից և Մոսկվայից հետո տպագրված հայերեն գրքերի քանակով հաջորդը Շուշին է, ուր տպագրվել է 11 անուն գիրք⁴⁷, որից 8-ը՝ Մահտեսի-Հակոբյանցների, իսկ 3-ը՝ Հայոց հոգևոր տեսչության տպարաններում⁴⁸:

Այս տվյալը հիմք է տալիս կարծելու, որ Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանն իր գրեթե երեսնամյա գործունեության ընթացքում միջին հաշվար-

⁴⁵ «Ազգագրական հանդես» 1897, 107 (Տպարաններ):

⁴⁶ Վիճակագրական այս տվյալները չեն կարող ամբողջական լինել: Նշենք միայն, որ վերը հիշատակված 132 անուն գրքերը տպագրվել են հայաբնակ 9 քաղաքների 15 տպարաններում: Բացակայում էր Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարանը, ուր 1891 թ. հրատարակվել էին մեկ տասնյակից ավելի գրքեր:

⁴⁷ Վիճակագրական այս տվյալը համընկնում է «Հայ գիրքը 1851–1900 թթ. մատենագիտությունը» հատորում տեղ գտած այն գրքերի նկարագրությունների հետ, որոնք տպագրվել են 1891 թ. Շուշիում: Նույն թվականին Կովկասում մի շարք լեզուներով տպագրված գրքերի ցանկի 5-րդ համարն էլ ներառում է հայերեն գրքերի տվյալները՝ այբբենական կարգով հիշատակելով գրքերի հեղինակներին, վերնագրերի հակիրճ անվանումներն ու էջերի քանակը, իսկ տպարանի և տպագրավայրի մասին տեղեկությունները բացակայում են («Кавказский календарь», 1892, 47–50):

⁴⁸ «Մուրճ» 1892, № 7–8, 1173, 1176 (Հայերեն գրքերի հրատարակութեան գործը ռուսահայերի մեջ 1891 թ.):

Պետոյան Ա.

կով պետք է հրատարակած լիներ 100-ից ոչ պակաս անուն գիրք՝ նկատի ունենալով, որ տպարանին տարեկան միջին հաշվով բաժին էր ընկնում չորս անուն գիրք: Իհարկե, Եղիաբեթ Մահտեսի-Հակոբյանցի՝ տպարանատեր եղած ժամանակ տպարանը չուներ այն թափը և աշխատանքների ծավալը, ինչ որ կային իրենից առաջ: Մյուս կողմից, հարկ է նկատել, որ այս տպարանում միայն գրքեր չէին տպագրվում, այլ նաև՝ թռուցիկներ, բացիկներ, հրավիրատոմսեր, հաշվեցույցներ, դպրոցական վկայականներ և այլն:

Շուշիում հրատարակված գրքերից շատերի մասին տեղեկություններ, իսկ երբեմն էլ գրախոսականներ են հանդիպում այդ ժամանակաշրջանի հայկական պարբերականներում: Այդպիսի դեպքերը քիչ չեն եղել, մասնավորապես, Թիֆլիսում տպագրվող «Մուրճ» ամսագրում:

Վերջիններիս հրատարակչական և տպագրական գործունեության արգասիքը չէր կարող ամփոփվել միայն Շուշիում: Ինչպես տեսանք, հրատարակչատնից ու տպարանից բացի՝ նրանք ունեցել են նաև գրավաճառանոց, որն օգնում էր տեղում տարածելու իրենց տպագրած գրականությունը, ինչը կարևոր հանգամանք էր: Այստեղ տպագրված գրքերը միաժամանակ վաճառվում էին Թիֆլիսի տարբեր գրավաճառանոցներում, ինչի մասին տեղեկանում ենք դրանց տպագիր գրացուցակներից⁴⁹:

Նշենք նաև, որ Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանի գրքերից շատերն առկա էին Շուշիի «Հասարակաց ժողովարան»-ի գրադարանում, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության՝ Շուշիի գրադարան-ընթերցասրահում, որոնց մասին տեղեկանում ենք տպագիր գրացուցակներից⁵⁰: Այս տպարանում է հրատարակվել Շուշիում լույս տեսած գրքերի մեծ մասը, որ հիշատակված է Բաքվի հայ բարեգործական ընկերության⁵¹ և Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության (Թիֆլիս) գրադարանների⁵², մասամբ էլ՝ Թիֆլիսի

⁴⁹ Տե՛ս «Կենդրոնական գրավաճառանոցի հայերէն գրքերի ցուցակ», 1895, 1898, 1904: «Գուտտենբերգ» գրախանութի հայերէն գրքերի ցուցակը, 1908, 1910:

⁵⁰ Տե՛ս Յուզակ գրոց Շուշույ հասարակաց ժողովարանի, 1889, 1910: Գրացուցակ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութեան Շուշի քաղաքում, 1891, N 2, 1894:

⁵¹ Տե՛ս Գրացուցակ բարձրագոյնս հաստատեալ Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերութեան գրադարանի, 1891, 1894, N 2, 1899, N 3, 1900, 1912:

⁵² Տե՛ս Գրացուցակ հայերէն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութեան գրադարանի (I մանկական), 1910, (II գեղարուեստական), 1910: Գրացուցակ հայերէն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութեան գրադարանի (I մանկական, յաւելլուած), 1913, (II գեղարուեստական, յաւելլուած), 1913:

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

Ներսիսյան դպրոցի⁵³, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի⁵⁴ և Թիֆլիսի Մարիամյան-Հովնանյան օրիորդաց դպրոցի⁵⁵ տպագիր գրացուցակներում:

Այս իրողությունն ինքնին հուշում է, որ Մահտեսի-Հակոբյանցները հետապնդել են ոչ միայն շահութաբեր նպատակ, այլև ունեցել են գրահրատարակչական հոտառություն և ճաշակ, որոնց շնորհիվ հրատարակել են իրենց տպարանի վարկանիշը բարձրացնող գրքեր:

Պետրոս Դուրյանի բանաստեղծությունների ժողովածուի տպագրությունը

Շուշիում հայկական տպագրության պատմության մեջ կան դեպքեր, երբ ինչ-ինչ պատճառներից ելնելով՝ այնտեղ տպագրված որոշ գրքեր չեն պահպանվել կամ առնվազն մեզ չեն հասել: Այսպես, Շուշիի առաջին հրատարակությունը՝ «Լերան քարոզը» գրքուկը (1828 թ., 50 տպաքանակ, 15 էջ)⁵⁶, ոչ միայն մեզ չի հասել, այլև անհայտ է մնացել մատենագետներին և ուսումնասիրողներին: Սակայն եթե այս հրատարակությունը քիչ տպաքանակի պատճառով հասկանալիորեն կարող էր մեր օրերում պահպանված չլիներ, ապա մեզ չհասած մյուս հրատարակությունների դեպքում եղել են այլ գործոններ, ինչպես, օրինակ, հրդեհները և այլն:

Այսպիսի մի ճակատագիր էլ ունեցել է 1905 թ. Ե. Մ. Մահտեսի-Յակովբեանցի տպարանում հրատարակված՝ Պետրոս Դուրյանի «Բանաստեղծությունների ժողովածու»-ն, որի մասին հիշատակված է նույն տարում հրատարակված «Մուրճ» ամսագրում հաճախ տպագրվող «Նոր ստացուած գրքեր» խորագրով ցանկում («Պետրոս Դուրեան, Բանաստեղծութիւնների ժողովածու, հրատ. Մ. Մահտեսի Յակոբեանցի. 1905, Շուշի, 10 կ.»)⁵⁷:

Վերջինիս մասին մինչ օրս եղած միակ ընդգրկուն տեղեկությունն ամփոփված է Հ. Աճառյանի հուշերում: Նա նշում է, որ Շուշիի թեմական դպրո-

⁵³ Տե՛ս Մայր ցուցակ մատենից գրադարանի Ներսիսեան հոգետր դպրոցի հայոց, 1893:

⁵⁴ Տե՛ս Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревскаго института восточныхъ языковъ, Приложение III. Списокъ книгъ и рукописей, поступившихъ съ 1888 г. по 1-ое Іюня 1903 года, Москва, тип. В. А. Гатцукъ, 1904.

⁵⁵ Տե՛ս Каталогъ книгъ Маріинско-Анановскаго училища, Къ 1-му марта 1912 г., Тифлисъ, тип. Н. Г. Аганьянцъ, 1912.

⁵⁶ Շուշիում առաջին տպագրությունների մասին տե՛ս **Պետոյան** 2020:

⁵⁷ «Մուրճ» 1905, № 6, 143:

Պետոյան Ա.

ցում⁵⁸ իր ուսուցչության տարիներին⁵⁹ դպրոցի մեկ այլ ուսուցչի՝ արցախցի Ավետիս Տեր-Հարությունյանի հետ⁶⁰ հրատարակության են պատրաստել վերոհիշյալ ժողովածուն: Հ. Աճառյանը մասնավորապես հիշատակում է, որ առաջաբանը գրել է Ա. Տեր-Հարությունյանը, իսկ Պ. Դուրյանի կենսագրությունը՝ ինքը: Ժողովածուի վերջում նրանք ավելացրել են բառարան, որտեղ ամփոփված են բանաստեղծի դժվարիմաստ բառերի բացատրությունները՝ տրված Հ. Աճառյանի կողմից: Նա գրում է, որ ժողովածուն տպագրվել է «բողոքական Մահտեսի Բաբայանի տպարանում»: Ինչպես վերը տեսանք, Շուշիում նման անվանումով տպարան չի եղել, հետևաբար կարծում ենք, որ տպարանի անվան սխալ հիշատակումը վրիպակի արդյունք է (պետք է լիներ՝ Մահտեսի-Հակոբյանց):

Հ. Աճառյանն իր հուշերում ավելացնում է, որ Ա. Տեր-Հարությունյանի հետ ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ իրենցից յուրաքանչյուրը տպարանից պետք է ստանար Պ. Դուրյանի գրքի 100 օրինակ՝ որպես վարձատրություն իրենց կատարած աշխատանքների: Սակայն, ի տարբերություն Ա. Տեր-Հարությունյանի, Հ. Աճառյանը չհասցրեց ստանալ իր օրինակները, քանի որ տպարանում բռնկված հրդեհի պատճառով այնտեղ մնացած բոլոր գրքերն այրվեցին: Հ. Աճառյանը նաև նշում է, որ ինքը 10 կոպեկով մի օրինակ է գնել ինչ-որ մեկից և ուղարկել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրադարան⁶¹:

Փորձեցինք պարզել, թե մեր օրերում այս հրատարակությունից այլ օրինակներ պահպանվե՞լ են, թե՞ ոչ: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ հայ գրքի մատենագիտական ցանկերից բացակայում է որևէ տեղեկություն այս մասին:

Հ. Աճառյանի հուշերից տեղեկանում ենք, որ Ա. Տեր-Հարությունյանը ժողովածուի՝ իր ունեցած օրինակները տարել է Նոր Նախիջևանի թեմական

⁵⁸ Բաղդասար մետրոպոլիտի ջանքերով 1838 թ. հիմնադրվում է Շուշիի թեմական դպրոցը: Այն իր գործունեության ընթացքում (1838–1920 թթ.), երբեմն ընդմիջումներով ու վայրիվերումներով, անուրանալի ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն Արցախի, այլև առհասարակ արևելահայ կրթական կյանքի վրա (**Սանթրոսյան** 1964, 412-418):

⁵⁹ Իբրև հայոց լեզվի ուսուցիչ՝ Հ. Աճառյանը Շուշիի թեմական դպրոցում դասավանդել է երկու տարի (**Աճառյան** 1967, 260):

⁶⁰ Ավետիս Տեր-Հարությունյանն Արցախի Հաղորթի շրջանի Թաղոտ գյուղից էր: Նա էջմիածնում ուսանելու տարիներին ծանոթացել է Հ. Աճառյանին, որի՝ Շուշիում գտնվելու ժամանակ ավելի են մտերմացել (**Աճառյան** 1967, 265):

⁶¹ **Աճառյան** 1967, 265:

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

դպրոց, որտեղ էլ դրանք վաճառել է⁶²: Մեր փնտրտուքը ցույց տվեց, որ հիշյալ գրքից մեկ օրինակ գտնվում է միայն ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հիմնարար գիտական գրադարանում, իսկ գրքի թվայնացված օրինակը կարելի է կարդալ «Հայ գիրք» էլեկտրոնային շտեմարանի միջոցով⁶³: Այս օրինակն ուսումնասիրելիս հանդիպել ենք բովանդակային մի շարք հետաքրքրական տվյալների, որոնց մասին արժե հիշատակել:

Այսպես, գրքի անվանաթերթին կարդում ենք. «Պետրոս Դուրեան, Բանաստեղծություններ. Ժողովածու, Շուշի, տպարան Եղիսաբէթ Մ. Մահտեսի-Յակովբեանցի, 1905»⁶⁴: Անվանաթերթն աչքի է ընկնում գեղագիտական ձևավորմամբ: Ինչ վերաբերում է բնագրի գեղարվեստական հարդարանքին, պետք է նշել, որ այն թեև պարզ, սակայն ճաշակով տպագրություն է՝ համեմված նուրբ զարդանախշերով:

Ժողովածուն ունի ինն էջանոց առաջաբան, ուր առկա են ոչ միայն կենսագրական տեղեկություններ, այլև գետեղված է Դուրյանի հեղինակությամբ և իր մասին նախորդ 30 տարիներին հրատարակված գրքերի, հոդվածների և տարբեր ուսումնասիրությունների մատենագիտական ցանկը՝ Հ. Աճառյանի ծանոթագրություններով⁶⁵: Առաջաբանն ունի միայն Հ. Աճառյանի ստորագրությունը, սակայն, ինչպես վերջինս նշում է իր հուշերում, ժողովածուն պատրաստել է Ա. Տեր-Հարությունյանի հետ համատեղ: Հասկանալի է, որ եթե ուսումնասիրողը ծանոթ չլինի Հ. Աճառյանի հուշերին, ապա թյուրիմացաբար կարող է կարծել, որ ժողովածուն հրատարակության է պատրաստել միայն նա, քանի որ բնագրում որևէ տեղեկություն չկա հրատարակության պատրաստողների մասին:

Ժողովածուի՝ 1905 թ. Շուշիի տպագրությունը բովանդակային առումով ամբողջությամբ չի կրկնում նախորդ չորս հրատարակությունները⁶⁶: Սույն

⁶² Աճառյան 1967, 265:

⁶³ Տե՛ս <https://bit.ly/39uwRbh> (առ 05.05.2021 թ.):

⁶⁴ Անվանաթերթի վերևի հատվածը մասամբ պատռված է, որից ընթեռնելի է միայն «... Մահտեսի-Յակովբեանցի» գրությունը:

⁶⁵ Առաջաբանի գրքերի բաժնում Հ. Աճառյանը հիշատակել է չորս հրատարակություններ, որոնցից երկուսում թույլ է տվել մատենագիտական վրիպակներ: Այսպես, Կ. Պոլսում տպագրված՝ Պ. Դուրյանի «Տաղք եւ թատերգությունք» գրքի մասին տպագրության թվականը նշել է 1892, մինչդեռ պետք է լինի 1893, իսկ 1904 թ. տպագրված՝ Պ. Դուրյանի «Բանաստեղծություններ. Ժողովածու»-ի (երկրորդ տպագրություն) տպագրության վայրը Վաղարշապատի փոխարեն նշել է Երևան:

⁶⁶ Տե՛ս Դուրեան, 1872: Դուրեան 1893: Դուրեան 1900: Դուրեան 1904:

Պետոյան Ա.

հրատարակության բնագրում Հ. Աճառյանը ոչ միայն որոշ դեպքերում թողել է Ս. Ֆելեկյանի՝ 1893 թ. հրատարակության մեջ կատարած ծանոթագրություններից մի քանիսը, այլև իր կողմից ավելացրել է նորերը: Բերենք մեկ օրինակ: «Առ կոյսն» բանաստեղծությունը (էջ 28) ծանոթագրել է՝ նշելով. «Իրաքանչիւր տող յաջորդից մէկ վանկ աւելի չափով»: Իսկ ժողովածուի 54-րդ էջում ավելացրել է «Յաւելուած», որի մասին կարդում ենք. «Յաջորդ յաւելուածի մէջ կը դնենք Դուրեանի նախնական տարիների եւ անյաջող ոտանաւորները, նաեւ նախորդներից մի քանիսի սեւագրութիւնները, որ գտնուել են Պետրոս Դուրեանի թղթերի մէջ»: Այնուհետև տեսնում ենք «Դուրեանի առաջին ոտանաւորը (գրուած 13 տարեկան հասակին)»: Այս բանաստեղծությունը բացակայում է Պ. Դուրյանի նախորդ չորս հրատարակություններում: Ժողովածուի 65–66-րդ չհամարակալված էջերում առկա է «Դժուարիմաց բառեր» վերնագրով 70-ից ավելի բառերի բացատրական բառարան, ինչի մասին հիշատակում է նաև Հ. Աճառյանը:

Եզրակացություններ

Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը, որպէս ժամանակի առաջադեմ մշակութային հաստատություն, Շուշիում իր գործունեության ողջ ընթացքում (1877–1905 թթ.) առաջնակարգ դեր է ունեցել ոչ միայն Արցախի մշակութային կյանքում, այլև տվյալ ժամանակաշրջանի արևելահայ իրականության ու տպագրության մեջ: Այս տպարանն առաջինն էր, որ նոր շունչ հաղորդեց Շուշիի գրահրատարակչական աշխատանքներին՝ առավելաբար հրատարակելով գեղարվեստական, ժամանցային բնույթի, թարգմանական գրքեր և այլն: Վերջիններիս շնորհիվ ավելի դյուրին էր դառնում տեղում հաղորդակից լինել ինչպէս մանկական, այնպէս էլ գեղարվեստական մի շարք թարգմանական մեծարժեք աշխատություններին:

Մյուս կողմից՝ Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանն ընդարձակում էր իր սահմանները՝ հրատարակելով նաև դասագրքեր, աշխատություններ, նաև՝ 1905 թ. տպագրված Պ. Դուրյանի բանաստեղծությունների ժողովածուն: Հավանաբար այն հիշյալ տպարանի վերջին հրատարակությունն էր: Ժողովածուն, որի մասին մինչ օրս եղած միակ ընդգրկուն տեղեկությունը պահպանվել է Հ. Աճառյանի հուշերում, նույնիսկ ներառված չէ հայ գրքի մատենագիտական ցանկերում: Ուստի սույն ուսումնասիրությունը նաև նպատակ ունի հանրայնացնել այս նորահայտ գրքի մասին տեղեկությունները՝ ցույց տալով

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

դրա կարևորությունը: Այն, իրավամբ, պետք է համարել Շուշիի հայկական տպագրության գոհարներից մեկը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Ազգագրական հանդես», Շուշի, 1896, առաջին տարի, Ա. գիրք, Մահտեսի-Յակոբյանց տպ., Թիֆլիս, 1897, երկրորդ տարի, Բ. գիրք:

Աճառյան Հ. 1967, Կյանքիս հուշերից, Երևան, «Միտք» հրատարակչություն, 458 էջ:

Ավագյան Ս. 1898, Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828–1920), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 288 էջ:

Բալայան Վ. 2017, Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթության համակարգում, Երևան, «Ջանգակ», 560 էջ + 32 էջ ներդիր:

Բահաթրյան Ա. 1984, Հին հայոց տաղաչափական արվեստը. քննական տեսություն, առաջաբանը՝ Է. Ջրբաշյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., XXXIV, 136 էջ:

«Գործ», Թիֆլիս, 1882, մարտ, № 1:

Գրացուցակ հայերեն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարանի (I մանկական), Թիֆլիս, տպ. Էպոխա, 1910, 20 էջ:

Գրացուցակ հայերեն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարանի (II գեղարուեստական), Թիֆլիս, տպ. Էպոխա, 1910, 21–88 էջ:

Գրացուցակ հայերեն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարանի (I մանկական, յաելուած), Թիֆլիս, տպ. Էպոխա, 1913, 26 էջ:

Գրացուցակ հայերեն գրքերի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարանի (II գեղարուեստական, յաելուած), Թիֆլիս, տպ. Էպոխա, 1913, 27–93 էջ:

Գրացուցակ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշի քաղաքում, Շուշի, տպ. Հայոց հոգեւոր տեսչութեան, 1891, 80 էջ:

Գրացուցակ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշի քաղաքում N 2, Շուշի, տպ. Հայոց հոգեւոր տեսչութեան, 1894, 70 էջ:

Գրացուցակ Շուշուայ հասարակաց ժողովարանի գրադարանի, Շուշի, տպ. Բ. Տէր-Սահակեանի, 1910, 77 էջ:

Գրացուցակ բարձրագոյնս հաստատեալ Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի, Բագու, տպ. Ս. Տէր-Յովհաննիսեանցի, 1891, 103 էջ:

Գրացուցակ բարձրագոյնս հաստատեալ Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի (Յաելուած 1891 թ. հրատարակուած գրացուցակի), Բագու, տպ. Արօր, 1894, 46 էջ:

Գրացուցակ բարձրագոյնս հաստատեալ Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի N 2 (Յաելուած 1891–1894 թթ. հրատարակուած գրացուցակների), Բագու, տպ. Արօր, 1899, 52 էջ:

Գրացուցակ Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի N 3 (Յաելուած 1891–1894–1899 թթ. հրատարակուած գրացուցակների), Բագու, տպ. Արօր, 1900, 36 էջ:

Գրացուցակ հայերեն գրքերի Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանի, Баку, Электротпечатня газ. «Баку», 1912, 4 չհ., 218, 96, 32 էջ:

Պետոյան Ա.

«Գուտտենբերգ» գրախանութի (հիմնադրված 1900 թ.) հայերեն գրքերի ցուցակը, Թիֆլիս, տպ. Տ.Մ. Ռոտինեանցի, 1904, 46 էջ:

«Գուտտենբերգ» գրախանութի (հիմնադրված 1900 թ.) հայերեն գրքերի ցուցակը, Թիֆլիս, տպ. Տ.Մ. Ռոտինեանցի, 1908, 122 էջ:

«Գուտտենբերգ» գրախանութի (հիմնադրված 1900 թ.) հայերեն գրքերի ցուցակը, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեանցի, 1910, 168 էջ:

Դրեպեր Զ.Վ. 1879, Պատմութիւն մտաւոր զարգացման Եւրոպիոյ, թարգմ. Արիստակէս վրդ. Սեդրակեան, հատոր առաջին, Շուշի, տպ. Մ. Մահտեսի Յակոբեանցի, 427, 3 չի. էջ:

Դուրեան Պ. 1872, Տաղք եւ թատերգութիւնք, հրատարակեալ ջանիք Ընթերցասիրաց ընկերութեան ի Իսկիտարու, Կ. Պոլիս, տպ. Արամեանի, Գ, 494 էջ:

Դուրեան Պ. 1893, Տաղք եւ թատերգութիւնք, նամականի, դամբանական, տապանագիր, հաւաքեց Բարսեղ Ե. Էքսերճեան, Կ. Պոլիս, տպ. Արամեանի, 259 էջ:

Դուրեան Պ. 1900, Բանաստեղծութիւններ, ժողովածու, Բագու, տպ. Արօր, 60 էջ:

Դուրեան Պ. 1904, Բանաստեղծութիւններ, ժողովածու, երկրորդ տպագրութիւն, Վահարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 60 էջ:

Թէոդիկ 1912, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, հրատ. և տպ. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 193, Ա-Ը էջ:

Լազարևիչ Լ. 1894, Հայրս, Շուշի, տպ. Միրզաջան Մահտեսի-Յակոբեանցի, 34 էջ:

Լէօ 1914, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838–1913, Թիֆլիզ, տպ. Ն. Աղանեանի, 692 էջ:

Իշխանյան Ռ. 1981, Հայ գիրքը 1512–1920, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 154 էջ:

Լեո 1925, Անցյալից (հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, հրատարակութիւն «Խորհրդային Կովկաս»-ի, 482 էջ:

Լևոնյան Գ. 1946, Հայ գիրքը և տպագրութեան արվեստը. պատմական տեսութիւն սկզբից մինչև XX դարը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 255 էջ:

«Կենդրոնական գրավաճառանոցի հայերեն գրքերի ցուցակ», Տիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1895, 36, 2 չի. էջ: «Կենդրոնական գրավաճառանոցի հայերեն գրքերի ցուցակ», Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 1898, 110, 2 չի. էջ:

Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 176:

Հայ գիրքը 1851–1900 թվականներին (մատենագիտութիւն), հ. 3, Երևան, «Գիրք», 1999, 860 էջ:

Հայ գիրքը 1901–1920 թվականներին (մատենագիտութիւն), հ. 4, Երևան, «Գիրք», 2007, 818 էջ:

«Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1888, մարտ, № 3:

Հաշիւ Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգեւոր դպրանոցի հոգաբարձութեան 1889–1890 ուսումնական տարուայ համար, կազմեց հոգաբարձութեան անդամ Ա. Բարախանեան, Շուշի, տպ. Հայոց հոգեւոր տեսչութեան, 1890, 28 էջ:

Հարութիւնյան Մ. 2010, Արցախի պարբերական մամուլի պատմութիւնից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն 1874–2009 թթ.: Պատմաքննական ներածութեամբ, ծանոթագրութիւններով և մեկնաբանութիւններով, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլոս», 232 էջ + 4 թերթ ներդիր:

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

Հարությունյան Մ. 2010, Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախում) 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյոս», 160 էջ + 4 թերթ ներդիր:

Հարությունյան Վ. 2017, Բարեգործական ընկերությունների և բարերարների գործունեությունը Շուշիում XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին (թեկնածուական ատենախոսություն), Ստեփանակերտ, 2017, 136 էջ:

«Ղարաբաղ», Շուշի, 1911, նոյեմբերի 17, № 1, 1912, օգոստոսի 9, № 58:

Մայր ցուցակ մատենից գրադարանի Ներսիսեան հոգետր դպրոցի հայոց, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէ, 1893, 191 էջ:

«Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1885, օգոստոսի 11, № 62:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1878, ապրիլ 8 (20), № 57, 1880, ապրիլի 29 (մայիսի 11), № 69, 1881, ապրիլի 22 (մայիսի 4), № 70, 1882, յունուարի 21 (փետրուարի 2), № 9, 1912, օգոստոս 23, № 185:

«Մուրճ», Թիֆլիս, 1892, յուլիս-օգոստոս, № 7-8:

Մխիթարյան Մ. Կովկասի գրաքննական կոմիտեի նյութերից. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1974, № 3, 105–112 էջ:

Մօրթոզյան Դ. 1883, Արարատի գլուխը. ճանապարհորդական տպատրուփիների նկարագիր, փոխադրեց Առաքել Բաբախանյանցը, Շուշի, տպ. Միրզաջան Մահտեսի-Յակոբյանցի, IV, 175 էջ:

Նազարյան Ս. Տիգրան Նազարյանի կյանքը և գործունեությունը, «ՀՍՄԴ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1965, № 3, 35–44 էջ:

«Նորք», Երևան, 1922, գիրք առաջին, նոյեմբեր-դեկտեմբեր:

«Նոր-դար», Թիֆլիս, 1888, յունվարի 5, № 1, 1895, ապրիլի 13, № 62, յունիսի 16, № 106:

Պետոյան Ս. Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի գրադարան-ընթերցարանը (1899–1900 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2019, № 1, 68–82 էջ:

Պետոյան Ս. Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի» Երևան, 2020, № 30, 301–316 էջ:

Պետոյան Ս. Բազելյան բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827–1835 թթ.), «Հայագիտության հարցեր», Երևան, 2021, № 1, 45–65 էջ:

Սոսօյլովիչ 1887, Աշխարհի թագուհու դատաստանը (մանկական վէպ), թարգմանիչ՝ Յ. Ճաղարբեգեանց, Շուշի, տպ. Մ. Մահտեսի Յակոբյանց, 70 էջ:

Սանթրոսյան Մ. 1964, Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, Հայպետումանկիրատ, 448 էջ:

Սկյան Վ. 1991, Շուշի (Պատմական ակնարկ), Երևան, «Հայաստան», 128 էջ:

Վարդանյան Վ. 1987, Հայ գրահրատարակության պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 192 էջ:

Վրաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 554, թթ. 1–6:

«Տարազ», Թիֆլիս, 1891, յունիսի 16 № 22, 1892, յուլիսի 12, № 26, 1892, յունիսի 19, № 27, 1911, յուլիս-օգոստոս, № 7-8:

Պետոյան Ս.

Տեր-Փասապարյան Ռ. 1993, Շուշի քաղաքը, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 125 էջ:

Բաֆֆի. 1964, Երկերի ժողովածու, հատոր տասներորդ, Երևան, Պետհրատ, 684 էջ:

Յուզակ գրոց Շուշույ հասարակաց ժողովարանի, Շуши, тип. Шушинского Армянского Духовного Вѣдомства, 1889, 25 էջ:

«Кавказский календарь на 1893 годъ» (XLVIII годъ), Тифлисъ, 1892, 692 с.

Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревскаго института восточныхъ языковъ.

Приложение III. Списокъ книгъ и рукописей, поступившихъ съ 1888 г. по 1-ое Юня 1903 года, Москва, тип. В. А. Гатцукъ, 1904, с. 349–590.

Каталогъ книгъ Маріинско-Анановскаго училища. Къ 1-му марта 1912 г., Тифлисъ, тип. Н. Г. Аганьянцъ, 1912, с. 40, 48.

ТИПОГРАФИЯ МАГТЕСИ-АКОПЯНЦЕВ В ШУШИ

(1877–1905 гг.)

ПЕТОЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Шуши, типографии, Магтеси-Акопянцы, книга, библиография, Рачия Ачарян, Петрос Дурян.

Армянское книгопечатание в Шуши берет начало с 1827 года. Основные в Шуши армянские типографии сыграли неоспоримую роль в образовательной, духовной и культурной жизни региона.

Одной из таких типографий была типография Магтеси-Акопянцев, где в 1905 году был издан сборник стихов Петроса Дуряна, составленный Рачия Ачаряном и Аветисом Тер-Арутюняном. Большая часть тиража этого издания сгорела в результате пожара в типографии в 1905 г.

THE MAHTESI-HAKOBYANTS' PRINTING HOUSE IN SHUSHI

(1877–1905)

PETOYAN S.

Summary

Keywords: Shushi, printing houses, Mahtesi-Hakobyants, book, bibliography, Hrachia Acharyan, Petros Duryan.

Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը

The Armenian typography in Shushi has deep roots dating back to 1827. The Armenian printing houses in Shushi, existed in different years and playing an undeniable role in the educational, spiritual and cultural life of the region.

One of those printing houses was Mahtesi-**Hakobyants'** printing house, where the collection of Petros Duryan's poems, compiled by Hrachia Acharyan and Avetis Ter-Harutyunyan, was published in 1905. The prevailing majority of the print was burned down because of the fire that occurred in the printing house in 1905. The only information about the book, available up to now, is summarized in Hrachia Acharyan's memoirs.

In this research we intend to summarize the history of Mahtesi-**Hakobyants'** printing house, as well as popularize the information about this newly discovered book, highlighting its importance.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ARCHAEOLOGY

ARSEN BOBOKHYAN *

PhD in History

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

arsenbobokhyan@yahoo.com

TATIANA KHOMUTOVA

PhD in Biology

Pushchino Scientific Center for Biological Research,

Institute of Physicochemical and Biological Problems in Soil Science RAS

khomutova-t@rambler.ru

ROMAN HOVSEPYAN

PhD in Biology

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

romanhovsepyan@yahoo.com

“SOIL MEMORY” AND “CULTURAL MEMORY” OF HISTORICAL LANDSCAPES OF ARMENIA: LAUNCHING OF A MULTIDISCIPLINARY STUDY OF BRONZE AND EARLY IRON AGE SITES

Key words: archaeology, soil science, Bronze Age, Iron Age, economic models, funeral rites, soil microflora.

Introduction

Soil is a unique natural substance, which preserves information, concerning various environmental changes in its physical, chemical and biological properties¹.

* Հոդվածը ներկայացվել է 23.06.21, գրախոսվել է 30.06.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

This feature is known as “memory of soil”². Contrary to archaeological finds, microbes are an indivisible part of the soil. In a certain sense, the soil of archaeological cultural sediments can be considered as an ecotope, and the microbial communities in it – ecofacts, which carry information about past events like the archaeological artifacts³. Therefore, various archaeological units, such as settlements, burials, inventory and particular items can be considered as peculiar ecological niches inhabited by different microbial communities that have their specific biodiversity and enzymatic activity. The composition of the soil microbial community is retained for a long time due to the ability of microbes to shift to resting state and return to the active state in favorable conditions⁴. Regarding the enzymes, even in the case of partial death of microbial communities, a certain amount of produced enzymes attaches to the organic-mineral soil matrix and remains active in soils for a long time⁵. Upon the decomposition of different organic materials in soil, the number of microorganisms involved in their transformation increases, i.e. the microbes that decompose and use that specific organic matter grow best and dominate in the microbial community. After the utilization of these materials, a part of the microbial community dies off, and another part passes into a resting state. However, the fact of the former input of organic material, is retained in the residual amount and diversity of soil microbial communities (“soil microbiological memory”). Alongside with the structure of microbial communities, the composition of enzymes that microbes use to destroy organic substrates also changes (these enzymes are involved in the mineralization process, and this phenomenon is known as “enzymatic memory of soil”)⁶. The cultural layers and soils of archaeological monuments are objects, in which the organic matter received in the past could leave some imprint on the properties of microbial communities and enzymatic patterns. The phenomenon of “soil memory” is used in archaeology to study the boundaries of the settlements and their infrastructures, to determine the places of the livestock grazing and animal pens,

¹ The present project is realized by financial support of RA Science Committee (grant SC 20RF-141) and Russian Foundation for Basic Research (grant 20-59-05001).

² **Таргульян, Горячкин** 2008.

³ Margesin et al. 2017.

⁴ **Бухарин и др.** 2005; Khomutova et al. 2019.

⁵ Caldwell 2005.

⁶ Caldwell 2005; Margesin et al. 2017; Khomutova, Borisov 2019.

and the borders of ancient cultivated fields as well as the fact of fertilization of the ancient fields⁷. The effectiveness of the use of the soil “microbiological and enzymatic memory” for the reconstruction of the funeral rites, as well as the initial contents of the ritual vessels, has already been confirmed⁸. The possibility to detect the traces of proteins, lipids and carbohydrates in the soil by microbiological methods was also confirmed through long-term model experiments⁹.

Archaeological sites from the territory of Armenia have never been tested for their “soil memory”. Our Armenian-Russian research team plans to carry out multidisciplinary investigations involving archaeological, pedological, microbiological and biochemical studies in selected archaeological sites in Armenia. The specific objectives of the project are to determine the character of economic activity of various societies of the Bronze and Iron Ages in the region, to study the infrastructure of the settlements, determine the areas used for animal-breeding and agriculture, the assemblage of domestic animals and cultivated plants, to find out the ways of fertilization and irrigation applied for the cultivated lands, as well as to reconstruct some episodes of the funeral rites, and particularly the composition of food in vessels, the presence of leather and fur items, etc. Within the framework of this interdisciplinary project, methods of soil science and soil microbiology at several Bronze and Iron Age period settlements and tombs in Armenia are tested for the first time. The territory of Armenia is located in the contact zone of the ancient civilizations of the Near East and pastoral communities of the southern steppes of Russia, which is reflected in economic models and funeral rites of the Bronze and Iron Age societies of the region¹⁰. From this point of view, the aim of this project is to expand the existing views, regarding the features of historical and cultural developments of the population of ancient Armenia by discussing the mechanisms of possible contacts between the civilizations of the Near East and the steppe cultures of southern Russia¹¹.

The Scope of the Study

Often, due to a variety of cultural and natural factors, organic (archaeobotanical and archaeozoological) materials are poorly preserved or not at

⁷ Peters et al. 2014; **Чернышева и др.** 2019.

⁸ **Каширская и др.** 2018; **Демкин и др.** 2014.

⁹ **Хомутова и др.** 2019.

¹⁰ **Ավետիսյան** 2014.

¹¹ Bobokhyan 2008.

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

all in archaeological deposits. As a result, there is a lack of materials and findings that could provide data on the agriculture and animal-breeding of prehistoric societies, as well as on food preferences. In such cases, archaeologists can only be satisfied with the assumptions based on indirect data or parallels from other sites. In this regard, the study of cultural heritage in combination with natural sciences becomes urgent. The link between all this is the soil, which has a certain "memory", that is, the ability to change and retain these changes as a result of past human influences. Within the framework of this project, the information potential of "land memory" is planned to be used for archaeological purposes. In particular, it is planned to use for the first time the methods of soil microbiology and enzymology to detect traces of agricultural and livestock farms, the peculiarities of the burial rites and other components of the region's historical and cultural development, which cannot be detected by other methods. The choice of soil microbiology and enzymology methods used in the project depends on the specifics of the research objects and problems. This project aims to conduct research in the following sites, which have been selected based on the characteristics of different levels of ecosystems (Fig. 1-6): Artanish, Sotk, Metsamor and Karmir Sar.

The Artanish site-cluster consists of a cemeteries and settlements of the Bronze and Iron Age periods in the northeastern shore of Lake Sevan, on elevation about 2000 m above sea level. This micro-district is being studied for archaeology for the first time. Excavations were carried out in 2019 and 2020; several Iron Age period burials and a little part of the Early Bronze Age settlement were excavated. The excavated cultural sediments, including vessel soil contents, were sampled for archaeobiological investigations. In general, food remains in vessels from burials may give information about the local diet, burial rituals, agriculture and even **environment, but archaeobotanical studies of the vessels' soil from the burials of Armenia** often do not reveal any macroscopic (eye-visible) plant remains. Similar situation was also in the case of Artanish; only few grains were preserved in the examined vessels. The ritual food buried with the deceased individuals is an important part of the burial rites. The implementation of the microbiological-enzymological approach in the study of the soil filling of ceramic vessels from burials can provide information about their initial contents. The planned microbiological-enzymological studies are supposed to reveal also the limits of the

infrastructure of the settlement, the arrangement of the burials and the presence of wool and leather items.

The Sotk site-cluster includes cemeteries and settlements on the southeastern shore of Lake Sevan, about 2100 m above sea level¹². Archaeological investigations conducted here by the Armenian-German expedition since 2011 discovered several settlements and cemeteries of the Early, Middle and Late Bronze as well as the Early Iron Ages. Archaeobotanical research has been fulfilled in the Sotk-2 settlement for several years. Hundreds of charred grains of cultivated cereals were found, while the seeds of pulses (leguminous cultivated plants) are missing in the archaeobotanical material. It can be assumed that only cereals were cultivated at this settlement¹³. Perhaps **the others, for example, pulses' seeds (rich with proteins)** or the seeds of oil-plants (rich with vegetable fat) were not preserved due to the specific characteristics of the soil which covered/formed on the cultural layers of the site. Pulses are endosymbiotic plants and nitrogen-fixing bacteria live in their roots. The cultivation of pulses in a certain area for a long period of time leaves its traces in the biochemical characteristics, microflora, and in the composition of soil enzymes. The continued growth of hydrophile plants, which is recorded by the presence of a significant amount of the seeds found in the archaeological layers of the Sotk-2 site (now the area is covered with steppe vegetation), also possibly left its trace on the aforementioned characteristics of the soil and hopefully may be fixed by the microbial-enzymatic methodology proposed in this project. As for the previous case, we plan to study the limits and infrastructures of the settlement, using the methods of microbiology and enzymology. We plan to make a series of soil sections at different distances from the archaeological sites, within the proposed economic zone of the settlement. In each section, archaeological material, primarily ceramics, will be fixed and soil samples will be taken for chemical and microbiological studies. Under laboratory conditions the samples will be determined within the content of organic carbon, phosphates, composition of soil texture; microbial biomass and the activity of urease, phosphatase, as well as the number of specific groups of soil microorganisms will be evaluated. Within the framework of the study of burial rites, the research of soil in pots will be carried out, using the method developed

¹² Kunze et al. 2013; Bobokhyan et al. 2015; Hovsepyan 2017; **Մկրտչյան, Սիմոնյան** 2018; Karapetian et al. 2019; Movsesian et al. 2020.

¹³ Hovsepyan 2013, 2017b.

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

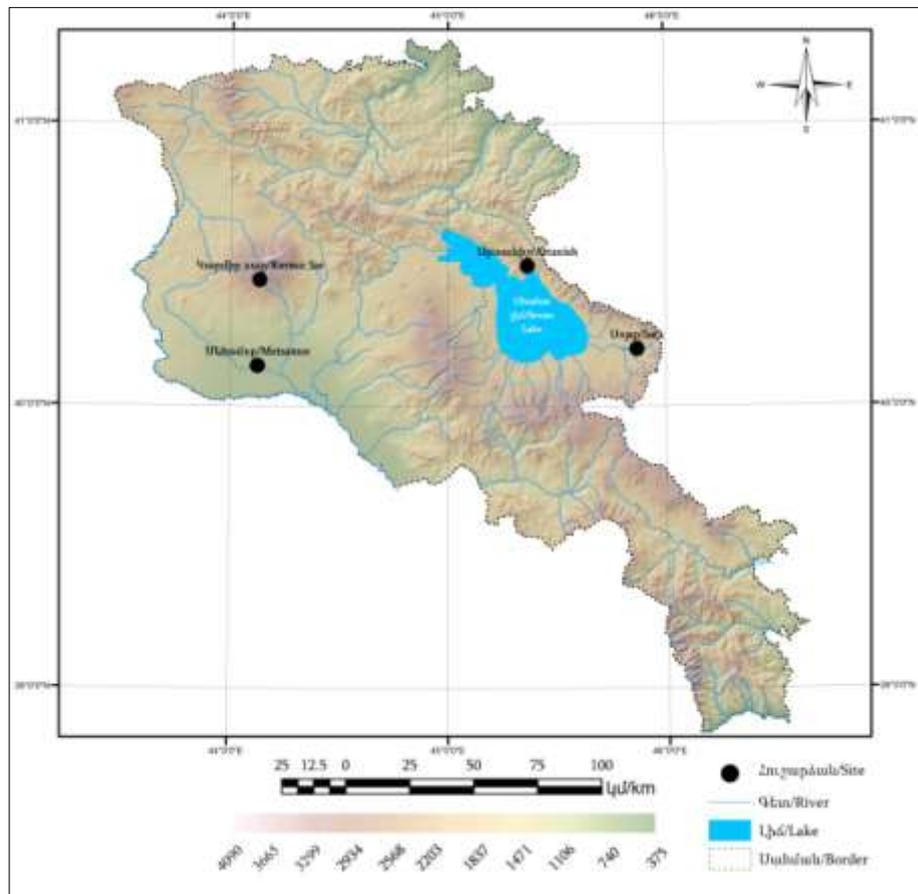

Fig. 1. Location of archaeological sites mentioned in the text (Sotk expedition, 2020, H. Danielyan)

Fig. 2. Artanish peninsula: view on Sevan Lake and the Geghama Mountains from the fortress Artanish-9 (Artanish expedition, 2019, L. Mkrtychyan)

Fig. 3. Village Sotk and the archaeological site Sotk-1 (Sotk expedition, 2021, A. Mkrtchyan)

Fig. 4. Village Sotk and the archaeological site Sotk-2 (Sotk expedition, 2021, A. Mkrtchyan)

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

Fig. 5. The highland environment of the Karmir Sar sanctuary, Aragats (“Vishap” project, 2015, A. Bobokhyan)

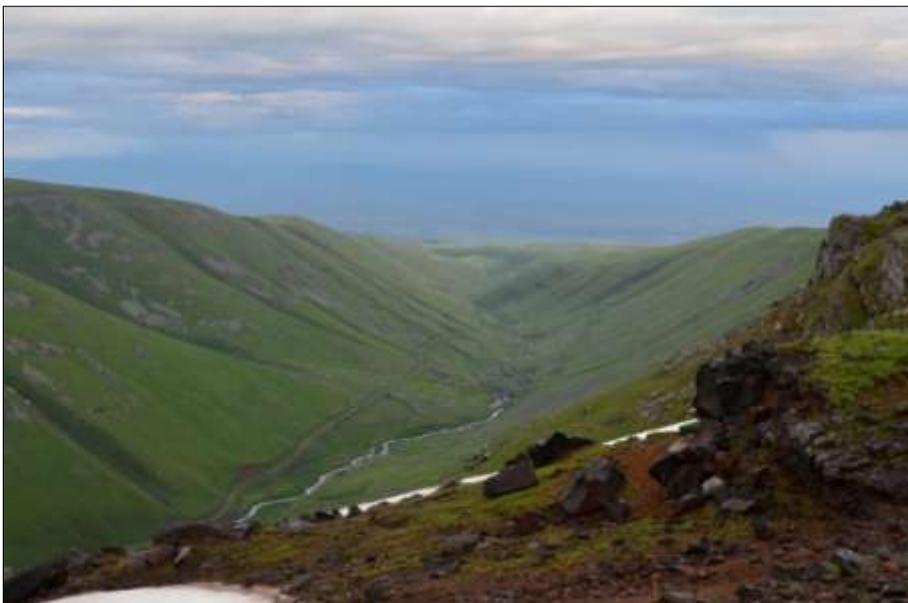

Fig. 6. The 12 canals that feed the lowland zone, which originate from the sources of the Amberd River, Karmir Sar, Aragats (“Vishap” project, 2017, A. Bobokhyan)

by the Russian team on multi-substrate testing of the respiratory activity of soil microorganisms and the activity of specific groups of enzymes (phosphatase, lipase, amylase, etc.) involved in the decomposition of substrates of a protein, polysaccharide and lipid nature.

The Metsamor site-cluster consists of a cemetery and settlement of the Bronze and Iron Age periods in the Ararat Valley, about 1000 m above sea level. **It is one of the famous sites of Armenia, which is being studied since the 1960's up to date**¹⁴. This ancient settlement is surrounded by modern fields of cultivated plants and swamps, and there is a need to determine the boundaries of ancient cultivated fields, as well as to investigate the issue of the ancient irrigation system of the territory. Here too, we plan to study the limits and infrastructure of the settlement, the arrangement of the burials, the possible presence of wool and leather items, and the initial contents of the ritual vessels using the methods of microbiology and enzymology.

The Karmir Sar site-cluster is a sacred space and ancient pasture of the Bronze and Iron Age periods situated on the southern slopes of Mount Aragats, **with 12 megalithic stelae locally called “vishaps” (“dragon-stones” in Armenian)**, cromlechs and a temporary settlement at an altitude of 2860 m above sea level. It is a site of worldwide significance, which represents a rich cultural landscape in such an elevation (the parallels can be traced only in the Andes and the Himalayas)¹⁵. The site was discovered by archaeologists in 2012, excavations and archaeobotanical studies have been conducted since 2013 to date. Presumably, this concave area was partially flooded with waters of a small mountain lake, which run dry from time to time. This assumption is confirmed by geomorphological studies. The area probably turned into a highland steppe after the process of **lake's desiccation, where the cattle were supposedly grazed. The usage of this area in the past as pasture has not yet been proven: animal bones have not been found here.** The situation is more confound by the archaeobotanical data, since the charred seeds of cultivated cereals as well as some seeds and nut-stones of other cultivated plants (pea, grape, plum, etc.) were found in different archaeological layers¹⁶. The remains of charred wood of various trees and bushes

¹⁴ **Խանգաղյան և ուր.** 1973; Khanzadian 1995; Jakubiak et al. 2016; 2019; Simonyan et al. 2019; **Մկրտչյան և ըր.** 2017; 2019; Simonyan 2017.

¹⁵ Gilibert et al. 2012; Bobokhyan 2018; Hovsepyan 2021.

¹⁶ Hovsepyan 2021

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

are also unexpected, since the upper border of forests in Armenia usually does not exceed 2400 m above sea level, which is 400 meters below the research area. The aforementioned height is also the upper limit for farming in the region. It can be assumed that in the past people brought with them grains and other food, and also wood. But we cannot reject the fact that the climate was different in the past and the forests reached this height, and that the cultivation of plants at this level was possible¹⁷.

It is planned to study the history of soil development in the region, to identify the presence of the lake using microbiomorphic soil analysis methods (sponge spicules and phytoliths of aquatic vegetation) to answer the above-mentioned questions. Traces of possible pasture usage of the territory will be revealed by analyzing urease activity and traces of the presence of specific helminths in the soil which are typical of different types of livestock. It is supposed to study the limits and infrastructure of the pastoral settlement and livestock housing areas using the methods of soil microbiology and enzymology. A study will be conducted on the urease activity of soils concerning the number of thermophilic microorganisms that develop at temperatures above 60° C during composting and self-heating of manure.

Within the framework of our project, in the context of the study of archaeological sites in Armenia, for the first time, a wide range of methods of soil science and soil bacteriology will be applied. Archaeological, archaeobiological, palaeopedological, microbiological, enzymatic and bio-archaeological studies will significantly expand our understanding of the features of the region's productive economy, the organization of settlements, and the burial rites. At the end of the project, the methodology of soil research, stratigraphic, microbiological and enzymatic marker system will be improved in order to apply them in the archaeological investigations of other geographical areas.

Methods of Implementation

During the excavations to be carried out at the first stage of the research, the appropriate archaeological, anthropological and archaeobotanical as well as microbiological studies will be conducted.

The archaeobotanical methods are based on the discovery of plant remains, their study, identification and interpretation of the research data. Macroscopic

¹⁷ Hovsepian et al. in preparation.

remains of the carpological material (seeds, fruits and other organs related to the generative reproduction of plants) will be recovered from the soil samples by flotation and wet-sieving methods and will be studied based on their preserved morphological and anatomical features. Archaeobotanical materials provide information on various archaeological contexts, including the original contents of the vessels, vegetal origin of food and diet in general, cultivated plants and agriculture, as well as about the flora and vegetation surrounding the site¹⁸. Palaeozoological and palaeoanthropological methods are based on the study of bone remains and their morphological-anatomical identification.

The microbiological studies will be aimed at reconstructing the infrastructure of the settlements, the livestock housing areas and the pastures. In particular, methods presenting the phosphatase and urease activity of the sampled soil will be used, and methods determining the number of thermophilic bacteria will be applied to confirm the fertilization of cultivated lands.

For the reconstruction of the components of the burial rite such as the garments of the deceased and the funerary litter will be carried out by the methods of determining the cellulolytic and keratolytic activity of microorganisms. The high activity of cellulolytic enzymes may indicate the presence of tissues of plant origin, mainly carpets, and the keratolytic activity of the soil detects the high content of wool, feathers, horns and other materials. The presence of proteins, fats and starch in the soil of the vessels will be assessed by the respiration activity of microorganisms in a response to addition of respective low-molecular compounds as inducers and used to restore the content of ritual vessels.

The data obtained during the implementation of these methods will be combined for historical and cultural conclusions.

The use of pedological-archaeological methods in multi-layered ancient sites of Armenia will significantly expand the existing scientific perceptions and practical applications in this field. The proposed interdisciplinary approaches will widely contribute to its realization as our team involves archaeologists, archaeobotanists, palaeoanthropologists, a specialist of palaeosoil, microbiologists and biochemists. Our cooperation and the joint research results will increase the efficiency and respectability of the conducted investigations, which will be a beneficial achievement for all of the sides of the cooperation.

¹⁸ Hovsepyan 2017a.

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

The above-mentioned methodology proposed by the Russian side has not been tested in various landscape ecosystems, while it is possible to do in the corresponding sites of Armenia proposed for the current study. Research data will allow us to evaluate the informative potential of these methods, especially from two perspectives. First of all, they will help to recover the leather or fur made objects unearthed in the burials, traces of garments, and the contents of the vessels. Afterward, the above-mentioned pedological-microbiological methods can demonstrate their effectiveness for the first time in alpine zones. Traces of human activity are difficult to detect in the highlands due to the preservation state of organic materials and a number of other problems. From this point of view, the successful implementation of the project will substantially expand the scientific tools of archaeological research in mountainous countries.

Expected Results

In the proposed collaborative investigations, the pedological-microbiological methodology is innovative and will be tested for the first time in Armenia. We expect that this methodology will be effective when used in future investigation of other archaeological sites of Armenia, contributing to deciphering situations of the past related to human household and activity that cannot be documented with the help of traditional archaeological methods.

BIBLIOGRAPHY

Ավետիսյան Պ. 2014, Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Դոկտորական ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 92 էջ:

Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973, Մեծամոր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 214 էջ:

Մկրտչյան Ռ., Սիմոնյան Հ. 2018, Շիրակի և Գեղարքունիքի բրոնզեդարյան բնակչության կենսահնագիտական ցուցիչների համեմատական, Ավետիսյան Հ. (խմբ.), Արագածի թիկունքում. հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տելեմակ Խաչատրյանի հիշատակին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, էջ 143–149:

Бухарин О.В., Гинцбург А.Л., Романова Ю.М., Эль-Регистан Г.И. 2005, Механизмы выживания бактерий, Москва, «Медицина», 367 с.

Демкин В.А., Демкина Т.С., Удальцов С.Н. 2014, Реконструкция погребальной пищи в глиняных сосудах из курганных захоронений с использованием фосфатного и микробиологического методов, Вестник археологии, антропологии и этнографии, N 2(25), с. 148–159.

Каширская Н.Н., Потапова А.В., Клещенко А.А., Борисов А.В. 2018, Микробиологическое выявление субстратов животного происхождения в погребальных подстилках эпохи бронзы, Краткие сообщения Института археологии, N 253, с. 403–416.

Мкртчян Р.А., Воронцова Е.Л., Симонян А.Г. 2017, Население страны Этиуни (по краниологическим данным), Вестник Московского университета. Антропология, Серия XXIII, N 4, с. 91–106.

Мкртчян Р.А., Воронцова Е.Л., Симонян А.Г. 2019, Страна Этиуни, Кавказ и Степной мир (Сравнительное краниологическое исследование), Международная конференция «VIII Алексеевские чтения», сборник тезисов, Москва, 19-21 августа, с. 44–45.

Таргульян В.О., Горячкин С.В. (ред.) 2008, Память почв: почва как память биосферно-геосферно-антропосферных взаимодействий, Москва, изд-во ЛКИ, 680 с.

Хомутова Т.Э., Дуцанова К.С., Смирнов В.Э., Борисов А.В. 2019, Сукцессия микробного сообщества серой лесной почвы при разложении различных органических соединений, Почвоведение, N 8, с. 966–973.

Чернышева Е.В., Каширская Н.Н., Демкина Е.В., Коробов Д.С., Борисов А.В. 2019, Термофильные микроорганизмы в почвах как результат хозяйственной деятельности человека в древности, Микробиология, N 88(5), с. 624–626.

Bobokhyan A. 2008, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500–1500 v. Chr., Bd. 1–2. British Archaeological Reports 1853, Oxford, “Hedges”, 674 S.

Bobokhyan A., Gillibert A., Hnila P. 2018, Karmir Sar: New Evidence on Dragon Stones and Ritual Landscapes on Mount Aragats, Armenia. in: Batmaz A., Bedianashvili G., Michalewicz A., Robinson A. (eds), Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 268, Leuven - Paris - Bristol, p. 255–270.

Bobokhyan A., Kunze R., Meliksetian K., Pernicka E., Meller H. 2015, Archaeological Investigations around the Gold Mines of Sotk, Armenia, *Işikli M., Can B. (ed.), International Symposium on East Anatolia - South Caucasus Cultures*, 10-13 October 2012, Erzurum University, Cambridge, Scholars Publishing, p. 342–354.

Caldwell B. 2005, Enzyme Activities as a Component of Soil Biodiversity: A Review, *Pedobiologia*, N 49, p. 637–644.

Hovsepyan R. 2013, First Archaeobotanical Data from the Basin of Lake Sevan, *Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt*, Bd. 67, Archäologie in Armenien II, Halle (Saale), S. 93–105.

Hovsepyan R. 2015, On the Agriculture and Vegetal Food Economy of Kura-Araxes Culture in the South Caucasus, *Paléorient*, N 41(1), p. 69–82.

Hovsepyan R. 2017a, Archaeobotanical Sampling: Instructions for Fieldwork, *Proceedings of the Institute of Archaeology and Ethnography*, vol. 2: *Habitus: Studies in Anthropology and Archaeology* - 2, Yerevan, «Gitutyun», p. 212–216.

Hovsepyan R. 2017b, New Data on Archaeobotany of Lake Sevan Basin, Iran and the Caucasus, *N 21(3)*, p. 251–276.

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

Hovsepyan R. 2021. Seeds from Vishaps' Environment: Archaeobotanical Findings from the High Mountainous Site of Karmir Sar (Tirinkatar, Mt. Aragats, Armenia), Quaternary International 579: 19–28.

Jakubiak K., Mkrtychyan R., Simonyan H. 2019, Metsamor (Armenia): Fieldwork in the 2018 Season, Polish Archaeology in the Mediterranean, N 28/2, p. 311–332.

Jakubiak K., Piliposyan A., Iskra M., Zaqyan A., Simonyan H. 2016, Metsamor (Armenia): Preliminary Report on the Excavations in 2013, 2014 and 2015, Polish Archaeology in the Mediterranean, N 25, p. 553–574.

Karapetian M., Mkrtychyan R., Simonyan H. 2019, Ankylosing Spondylitis: Antiquity and Differential Diagnosis – a Case Study of a Bronze Age Skeleton from Norabak, Southeastern Armenia, HOMO, N 70(3), p. 171–183.

Khanzadian E. 1995, Metsamor 2: La Necropole 1, CPO, Hors serie 1, Neuchatel, Paris.

Khomutova T., Borisov A. 2019, Estimation of Microbial Diversity in the Desert Steppe Surface Soil and Buried Palaeosol (IV mil. BC) Using the TRFLP Method, Journal of Arid Environments, N 171, p. 104004.

Kunze R., Bobokhyan A., Pernicka E., Meliksetian K. 2013, Projekt Ushkiani. Untersuchungen der Kulturlandschaft um das prähistorische Goldrevier von Sotk, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte 67, Halle, S. 49–88.

Margesin R., Siles J.A., Cajthaml T., Ohlinger B., Kistler E. 2017, Microbiology Meets Archaeology: Soil Microbial Communities Reveal Different Human Activities at Archaic Monte Iato (Sixth Century BC), Microbial Ecology, N 73, p. 925–938.

Peters S., Borisov A., Reinhold S., Korobov D., Thiemeyer H. 2014, Microbial Characteristics of Soils Depending on the Human Impact on Archaeological Sites in the Northern Caucasus, Quaternary International, N 324, p. 162–171.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏՆԵՐԻ «ՀՈՂԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ «ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ». ԲՐՈՆԶ-ԵՐԿԱԹԵԴԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿՆԱՐԿԸ

ԲՈՐՈՒՅՅԱՆ Ա., ԽՈՄՈՒՏՈՎԱ Տ., ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Ռ.

Ամփոփում

Քանալի բառեր¹ հնագիտություն, հողագիտություն, բրոնզի դար, երկաթի դար, տնտեսական մոդելներ, թաղման ծես, հողային միկրոֆլորա:

Մեկնարկած հետազոտության նպատակն է միջմասնագիտական հողագիտական մեթոդների օգնությամբ համալրել Հայաստանի տարածքի բրոնզերկաթեդարյան հասարակությունների տնտեսության և թաղման ծեսի մասին առկա գիտելիքը: Հնագիտական մեթոդներին զուգահեռ, կիրառելով հողային մանրէաբանության և ֆերմենտագիտության մեթոդները, փորձ է կատարվելու պարզել բնակատեղիների, նրանց ենթակառուցվածքի և մասնավորապես գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործված հողատարածքների սահմաններն ու օգտագործման նպատակները, ինչպես նաև՝ վերակազմել թաղման ծեսի առանձնահատկությունները: Առաջարկվող մեթոդաբանությունը հիմնված է հողի կենսաբանական «հիշողության» վերծանմանն ուղղված գործոնների վրա: Այդ «հիշողության» կրողներն են հողային մանրէների համակցությունները և կենսազանգվածը, որոնց բազմազանությունը և ֆերմենտային ակտիվությունը հանդիսանում է անցյալի բնական միջավայրի և մարդու տնտեսական գործունեության ցուցիչ: Հետազոտվող հնավայրերի ընտրությունը կատարվել է՝ նպատակ ունենալով տվյալներ ստանալ Հայաստանի տարածքի տարբեր էկոխորշերից՝ ցածր (Մեծամորի բնակավայրն ու դամբարանադաշտը), նախալեռնային (Սոթքի ու Արտանիշի բնակավայրերն ու դամբարանադաշտերը) և բարձրալեռնային (Կարմիր Սար սրբավայրը) գոտիներից:

«ПАМЯТЬ ПОЧВ» И «КУЛЬТУРНАЯ ПАМЯТЬ» ИСТОРИЧЕСКИХ ЛАНДШАФТОВ АРМЕНИИ: НАЧАЛО МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРНОГО ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

БОБОХЯН А., ХОМУТОВА Т., ОВСЕПЯН Р.

Резюме

Ключевые слова: археология, почвоведение, бронзовый век, железный век, экономические модели, погребальный обряд, почвенная микрофлора.

Целью исследования является восполнение существующих знаний об экономике и погребальном обряде обществ бронзового и железного века на территории Армении с помощью междисциплинарных методов почвоведения. Наряду с археологическими методами, на основе применения ме-

“Soil Memory” and “Cultural Memory” of Historical Landscapes of Armenia...

тодов почвенной микробиологии и энзимологии будет предпринята попытка определения границ поселений, их инфраструктуры и, в частности, используемых в сельскохозяйственных целях угодий. Реконструкция особенностей погребального обряда также является важным вопросом исследования. Предлагаемая методология основана на факторах, направленных на расшифровку биологической «памяти» почвы. Носителями этой «памяти» являются сообщества почвенных бактерий и биомассы, разнообразие и ферментативная активность которых являются показателем природной среды прошлого и хозяйственной деятельности человека. Археологические памятники выбраны с целью получения данных из различных экосистем Армении: низменности (поселение и некрополь Мецамор), предгорья (поселения и некрополи Сотка и Артаниша) и высокогорья (святилище Кармир Сар).

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ART

АННА АСАТРЯН*

*Заместитель директора Института искусств НАН РА,
доктор искусствоведения, профессор,
заслуженный деятель искусств РА
annaasatryan2013@gmail.com*

«ՔԼՔԱՆ ԱՎԱՐԱՅՐԻ» («СОЛОВЕЙ АВАРАЙРА») ГЕВОНДА АЛИШАНА В МУЗЫКЕ

*(посвящается светлой памяти моего дорогого
отца – Григория Егоровича Асатряна)*

Ключевые слова: Гевонд Алишан, «Соловей Аварайра», Мака́р Екмалян, Гурген Алемша, Оганес Чекиджян, Григор Сյуни, Александр Арутюнян.

Вступление

Как известно, филолог, историк, переводчик, член Венецианской конгрегации мхитаристов о. Гевонд Алишан (1820–1901) вступил на литературное поприще как поэт. И весьма закономерно, что его самобытная поэзия удостоилась внимания армянских (и не только) композиторов.

Стихотворение Алишана «Бамб воротан [Грянем громко]» вдохновило учителя музыки гимназии Мурад-Рафаелян при Конгрегации мхитаристов в Венеции, итальянского композитора Пьетро Бьянкини (1828–1905) – «выдающаяся личность, сам не будучи рукоположенным в монахи, но душой и сердцем преданный Конгрегации, чьи заслуги в сфере сохранения

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.05.21, գրախոսվել է 17.05.21, ընդունվել է փառագրությունի 02.08.21:

и обработки музыкального наследия мхитаристов можно оценить как воистину не имеющие равных¹, на создание патриотической песни, которая впоследствии была обработана для многоголосного хора такими корифеями армянской музыки как Христофор Кара-Мурза, Комитас, Барсег Каначян, Каро Закарян и другие. Созданные ими многоголосные обработки, часто исполняемые на концертах и завоевавшие народную любовь, известны под двумя названиями: первое – «Он андр арадж [Ну-ка, вперед!]» – так называется само стихотворение, и второе – «Бамб воротан» («Бам поротан») – первые два слова стихотворения.

В октябрьском номере «Базмавепа» за 1847 год, под рубрикой «Поэзия» в разделе «Филология» была опубликована поэма 27-летнего Алишана «Плпулн Аварайри», подписанная «Наапет»². До этого, в июньском номере «Базмавепа» было издано стихотворение молодого поэта «Айоц ашхарик [Край армянский]». Именно эти два произведения принесли Алишану-Наапету славу поэта.

В июне 1848-го, спустя год после публикации в «Базмавепе» «Плпула», армянский драматург и театральный деятель Срапион Экимян написал стихотворение-дифирамб «Гевонду Алишану», где назвал Алишана популярным поэтом, «пионером мысли», за которым должны следовать другие. «По прошествии всего лишь года такими же словами охарактеризовал его Мкртич Пешикташлян. Дальнейшие его работы, и особенно историко-художественное произведение в прозе «Воспоминания о родине армян», обеспечили Алишану высочайший художественный уровень»³.

Неоценимо значение стиха «Плпул» в литературно-творческой судьбе отца Гевонда Алишана.

Молодой поэт не мог предположить, что «Плпул» – уже в качестве хоровой песни – «доживет» до его 200-летнего юбилея.

Хор a cappella «Плпулн Аварайри» Макара Екмаляна

Во втором номере за 1899 год издававшегося в Тифлисе литературно-театрального журнала «Театр», в разделе «Музыкальное приложение»

¹ Իւրիւնեան 2017, 197:

² См. Նահապետ, 1847, 295–300:

³ Շտիկյան 1987, 41:

была опубликована нотопись хоровой песни на слова Г. Алишана, написанной классиком армянской музыки, композитором, хоровым дирижером, выпускником Петербургской консерватории Макаром Екмаляном (1856–1905). В названной песне композитором были использованы строки поэмы «Плпулн Аварайри» (строки 25–28):

«О, ты, наперсник сгоревших сердец,
Роз ночных певец,
Спой, соловей, души моей песнь,
Храбрым армянам славу вовек».

Отметим, что Екмалян «посвятил свою лиру служению идее национальной освободительной борьбы. Он выбирал для своих произведений стихи Р. Патканяна, М. Пешикташляна и Г. Алишана – поэтов, выражавших именно освободительные идеи и пользовавшихся большой популярностью в широких кругах армянской общественности»⁴.

Хоровая песня М. Екмаляна сыграла важную роль в его творческой судьбе. Известно, что при его жизни были опубликованы только «Патараг» и две хоровые песни – «Плпулн Аварайри» и «Терунакан ахотк» («Ахбюр», 1902).

«...Его (М. Екмаляна – А.А.) светские произведения, в частности, сольные и хоровые песни на слова Р. Патканяна, М. Пешикташляна, Г. Алишана и других поэтов, в которых исключительно ярко отразились его патриотические и свободолюбивые идеи, найдя отклик в сердцах армянского народа, сыграли ощутимую роль в повышении национального самосознания армян»⁵.

Макару Екмаляну было отпущено судьбой всего 49 лет жизни, и после его смерти 6-го марта 1905 года... хоровая песня «Плпулн Аварайри» была предана забвению...

Оганес Чекиджян – неповторимый интерпретатор и пропагандист «Плпула» Макара Екмаляна

В истории армянского хорового искусства, в частности, екмаляновско-

⁴ Մ իրադյան 1970, 264:

⁵ Մ իրադյան 1970, 276:

«Плпулн Аварайри» («Соловей Аварайра») Гевонда Алишана в музыке

го «Плпулн Аварайри», важной вехой стал 1963 год: 2-го июня в Большом концертном зале Армянской Госфилармонии при участии недавно переехавшего на родину из Турции молодого дирижера Оганеса Чекиджяна был организован концерт из произведений Макара Екмаляна, в первой части которого под руководством талантливого хормейстера в исполнении Государственного хора Армении прозвучали его хоровые песни: «Ов Айоц ашхар [О, страна армян]», «Плпулн Аварайри», «Вохчуйн твек [Приветствуйте]», «Хорот ахчик [Милая девушка]» и «Ага цагец кармир арев [Вот взойшло красно солнышко]», а также отрывки из кантаты «Странствования Розы»; во втором отделении были исполнены «Киликия», «Кецце, Зейтун [Да здоровствует Зейтун]»⁶, «Тер, кецо ду зайс [Господи, сохрани нас, армян]», «Тахумн качвордвуйн [Похороны храбреца]», «Лрец [Умолк]» (солист – Шара Тальян)⁷.

Это был первый концерт из произведений Екмаляна на армянской сцене. Во время концерта были исполнены также ранее не известные произведения, с воодушевлением принятые публикой⁸.

В газете «Ереван» в номере от 5-го июня 1963 года была издана рецензия В. Матевосяна «Вечер песен Екмаляна», в которой автор, в частности, отмечал, что многочисленные ереванцы, собравшиеся в Большом концертном зале Армфилармонии, «с большой любовью и вниманием прослушали ряд ранее не исполнявшихся светлых незатейливых произведений Екмаляна»⁹.

Хотя в организации концерта посильную роль сыграл певец Шара Тальян, но «основную тяжесть программы взял на себя Государственный хор Армении, которым руководил Оганес Чекиджян»¹⁰. Концерт, прошедший с большим успехом, состоялся повторно 30-го ноября.

Благодаря этим двум концертам возродилась хоровая музыка Макара Екмаляна, в том числе – хоровая песня «Плпулн Аварайри», впредь постоянно исполняемая как в Армении, так и за ее пределами.

⁶ В программе указано «Зейтунцинери ерг».

⁷ Նվիրված Մակար Եկմալյանին, «Գրական թերթ», 8 դեկտեմբերի, 1963:

⁸ Галстян Х. Возрожденный Екмалян, «Коммунист», 8 июня, 1963.

⁹ Մաթևոսյան Վ., Եկմալյանի երգերի երեկո, «Երևան», 5 հունիսի, 1963:

¹⁰ Մաթևոսյան Վ., Եկմալյանի երգերի երեկո, «Երևան», 5 հունիսի, 1963:

«Гран-при» ежегодного международного конкурса Французской академии грамзаписи им. Шарля Кро за 1970 год был присужден Государственному академическому хору Армении за грампластинку «Песни Армении» с песнями Комитаса «Гутани ерг [Песня пахаря]», «Кали ерг [Песня гумна]», «Арсаняц ергер [Свадебные песни]», М. Екмаляна «Плпулн Аварайри», «Мер ох хнаванд [Наша древняя земля]» и другими произведениями, «исполненными Государственным академическим хором Армении под руководством Народного артиста республики О. Чекиджяна»¹¹.

В том же 1970-м году «Плпулн Аварайри» впервые был издан в Армении: Институт искусств АН Арм.ССР подготовил к печати собрание светских произведений Макара Екмаляна «Песни для хора и соло»¹² со статьей от редактора Роберта Атаяна¹³ и предисловием Матевоса Мурадяна¹⁴; сборник был составлен Шара Тальяном, Матевосом Мурадяном и Робертом Атаяном. В него вошли как обработки армянских народных песен, так и авторские сочинения Екмаляна, в том числе – хоровая песня «Плпулн Аварайри»¹⁵. В отличие от тональности *Cis-dur*, в которой произведение было опубликовано в журнале «Театр», здесь тональность изменена на *F-dur*, а также вместо одного сюда включены 4 четверостишия алишановского текста.

Публикация, несомненно, существенно повлияла на популяризацию произведения, сделав его более доступным для интерпретаций другими хоровыми дирижерами.

Несмотря на то, что «Плпулн Аварайри» исполняли многие хормейсте-

¹¹ Միջազգային մրցանակ «Հայաստանի երգերին», «Սովետական Հայաստան», 26 ապրիլի, 1970: Նվաճել են «Մեծ մրցանակը», «Հայրենիքի ծայն», 29 ապրիլի, 1970. Отметим, что такого же приза удостоилась грампластинка «Кантата к двадцатилетию Октября» С. Прокофьева, а второй, по своему значению, Большой приз был присужден грампластинкам с записями хоровых произведений Г. Свиридова и симфонических произведений М. Глинки. «Гран-при» удостоилась также запись Концерта Дворжака в исполнении Мстислава Ростроповича под руководством Герберта фон Караяна.

¹² Մակար Եկմալյան, 1970, 89, 126:

¹³ Աթայան 1970, 4-7:

¹⁴ Մուրադյան 1970, 8-10:

¹⁵ Մակար Եկմալյան, 1970, 89, 126:

«Плпулн Аварайри» («Соловей Аварайра») Гевонда Алишана в музыке

ры и его нередко включали в репертуар армянских хоровых коллективов, тем не менее, возрождению «Плпула», его популяризации на родине и во всем мире во многом способствовала деятельность Чекиджяна-хормейстера.

Благодаря О. Чекиджяну хоровая музыка М. Екмаляна прозвучала во Франции: в 1986 году, во время французских гастролей О. Чекиджяна и армянской капеллы, в Париже и Марселе были исполнены светские хоры композитора, в том числе «Плпулн Аварайри», а также отрывки из «Патарага [Литургии]». Особого упоминания заслуживает дата исполнения музыкального воплощения стихотворения Гевонда Алишана – екмаляновской хоровой песни в интерпретации маэстро Чекиджяна в первом отделении парижского концерта 30 сентября 1986 года¹⁶: произведение прозвучало в Париже, где более столетия назад, в 1859–1861 годах Гевонд Алишан преподавал в армянской гимназии «Мурадян».

Таким образом, хоровая песня а *carrella* для смешанного хора, созданная Екмаляном на основе отрывка из поэмы Гевонда Алишана «Плпулн Аварайри», стала вехой армянского хорового искусства, и благодаря О. Чекиджяну она продолжает свою концертную жизнь, став визитной карточкой О. Чекиджяна и армянской капеллы.

Совсем недавно – 17 февраля 2021 года, в концертном зале Арам Хачатурян состоялся концерт Национального академического хора Армении, посвященный памяти павших в Арцахской войне. Концерт начался с исполнения «Айр мер [Отче наш]» М. Екмаляна, затем прозвучал хор Арно Бабаджаняна «Тхерк, воронк чкан [Парни, которых нет]», и третьим номером концертной программы был «Плпулн Аварайри»...

Отметим, что алишановский «Плпул» – эта восхитительная хоровая песня, исполненная в интерпретации Оганеса Чекиджяна в самых известных концертных залах разных стран, – по сей день не звучал под сводами родной для Гевонда Алишана Конгрегации мхитаристов в Венеции...

¹⁶ См. программу концерта, личный архив О. Чекиджяна.

«Плпулн Аварайри» Макара Екмаляна – основа для новых хоровых и инструментальных произведений

В истории армянской музыки есть немало произведений, которые пользуются такой всенародной любовью по сей день, что «потеряли» своих авторов. В качестве примера приведем «Марш зейтунцев», известный каждому армянину. «Марш зейтунцев» в качестве армянской народной песни привлек внимание армянских и зарубежных композиторов. Макар Екмалян на основе марша создал хор а саррелла для мужского хора «Да здравствует Зейтун!». В 1974 г. Александр Арутюнян в своей Рапсодии «Наши старые песни» для фортепиано, струнного оркестра и ударных наряду с другими песнями использовал мелодию марша, создав образец симфонизированных вариаций. Григорий Казаченко обратился к мелодии «Марша зейтунцев» в «Армянской сюите», написанной для солиста, хора и симфонического оркестра.

А Михаил Ипполитов-Иванов в 1894 г. использовал мелодию песни в первой оркестровой сюите «Кавказские эскизы» (ор. 10) как главную тему «Шествия Сардара». Но, конечно, мало кто знает, что эта мелодия имеет автора. Автор мелодии – Тигран Чухаджян. «Марш зейтунцев» на слова Арутюна Чагряна был создан в 1862 г., в связи с боями за Зейтун. Такой же судьбы удостоилась песня «Ворскан ахпер». Она общеизвестна, но не все знают, что автором поэтического текста является Аветик Исаакян.

Таким же образом «сложилась» судьба хоровой песни М. Екмаляна «Плпулн Аварайри», «на основе» которой композитор и хормейстер, выпускник Петербургской консерватории Григор Сюни (1876–1939) написал хоровую песню а саррелла «О, ду, барекам [О ты, друг] (Плпулн Аварайри)».

По решению ученого совета Института искусств НАН РА в 2013 году вышел в свет сборник «Хоровые песни» Григора Сюни; составитель и редактор – Роберт Атаян, являющийся также автором предисловия и примечаний. В раздел «Из песен патриотической и национально-освободительной борьбы» была включена и вышеназванная хоровая песня а саррелла

«Плпулн Аварайри» («Соловей Аварайра») Гевонда Алишана в музыке

«О, ду, барекам (Плпулн Аварайри)»¹⁷. В примечании указано, что это – «отрывок из пронизанного горячим патриотизмом и национально-освободительной идеей произведения Г. Алишана «Плпулн Аварайри», которое, начиная с середины прошлого века, [исполнялось] в определенных слоях армянского общества и исполняется по сей день... Гармонизация Сюни по-своему красочна и эмоциональна»¹⁸. Как видим, песня здесь характеризуется как народная, что, на наш взгляд, не вполне соответствует истине. Сравнение хором Екмаляна и Сюни выявляет ряд совпадений и незначительных отличий. Следовательно, можно утверждать, что Сюни переложил на многоголосие не народную песню, а переработал хоровую песню Екмаляна, поскольку общими являются не только тональности F-dur, но и мелодия. Сюни несколько оживил партии альты и тенора, а партия баса полностью совпадает с екмаляновской басовой партией.

«Плпул» Екмаляна был обработан и для инструментального исполнения. Александр Арутюнян в 1974 году написал рапсодию «Наши старые песни» для фортепиано, струнного оркестра и ударных, которая, по замыслу автора, «должна была основываться на материале популярных в конце 19-го века армянских патриотических песен». Как пишет А. Арутюнян: «Я назвал свою новую рапсодию «Наши старые песни», тем самым отдавая дань давно прошедшим временам. Так бывает, когда листаешь страницы альбома со старинными фотографиями, сохранившими образы близких твоему сердцу людей, проживших свою неповторимую жизнь»¹⁹.

Рапсодия впервые прозвучала в Ереване в 1974 году, в Большом зале Армфилярмонии под руководством Давида Ханджяна. Партию фортепиано исполнил сам композитор. Прозвучала рапсодия и в Париже – в 1990 году в известном концертном зале «Гаво» (Salle Gaveau) в исполнении автора и Камерного оркестра Армении под руководством Рубена Агароняна²⁰.

¹⁷ Քրիզոր Սյունի, 2013, 220:

¹⁸ Քրիզոր Սյունի, 2013, 326:

¹⁹ Հարությունյան 2000, 81:

²⁰ Кокжаев 2006, 151.

Рапсодия Арутюняна начинается с изложения мелодии екмаляновского «Плпула»²¹, которая, как отметил кандидат искусствоведения Вячеслав Едигарян, «в рапсодии наделена образом темы Родины и доведена до уровня симфонического обобщения»²².

Хоровая песня a cappella для смешанного хора «Плпулн Аварайри» Гургена Алемша

К алишановскому «Плпулу» обратился также зарубежный армянский композитор и хормейстер Гурген Алемша (1907–1947). Получив начальное образование в поселке Партизак, где он родился, Алемша продолжил учебу в гимназии Мурад-Рафаелян в Венеции. В 1923 году он переехал в Милан, поступил в консерваторию, которую окончил в 1930 году. В том же году был приглашен в качестве преподавателя музыки в новосозданном отделении гимназии Мурад-Рафаелян в Париже²³. «Параллельно с преподаванием он создал молодежный хор «Киликия», с которым концертировал не только в Париже и его пригородах, но и в Венеции»²⁴.

В армянском музыковедении по сей день остается неизученным творчество этого безвременно скончавшегося талантливого композитора – в то время как архив композитора посмертно был перевезен в Ереван и хранится в Музее литературы и искусства им. Е. Чаренца. Его жизнь и деятельность освещена лишь в монографиях «Зарубежные армянские музыканты» (1968) и «Музыкальная культура зарубежных армян» (1982) музыковеда Цецилии Брутян, занимавшейся проблемами зарубежной армянской музыки. Обращаясь к творчеству композитора, ушедшего из жизни в 40 лет, она отмечает, что «самым значительным его сочинением является вокально-симфоническое крупномасштабное произведение «Аварайри патеразм [Аварайрская битва]», написанное в 1934»²⁵. В 2001 году в сборник «Песни и шараканы Вардананц», изданный к 1550-летию Аварайрской битвы Первопрестольным Святым Эчмиадзином под редакцией Миграна

²¹ Հարությունյան 1988, 3:

²² Едигарян 2004, 14.

²³ Բրուտյան 1982, 283:

²⁴ Բրուտյան 1982, 283–284:

²⁵ См. Բրուտյան 1968, 59.

«Плпулн Аварайри» («Соловей Аварайра») Гевонда Алишана в музыке

Казеляна, была включена хоровая песня а саррелла для смешанного хора Гургена Алемша «Плпулн Аварайри»²⁶, которая, в отличие от екмаляновского, проникнутого оптимистическими настроениями, изложена в миноре, натуральном g-moll-е и создает совершенно новый художественный образ.

Заключение

Таким образом, поэма «Соловей Аварайра» (1847) Алишана сыграла важную роль в истории армянской музыки. К ней обращались армянские композиторы как при жизни поэта, так и после его смерти, создавшие хоровые произведения а саррелла для смешанного хора. Классик армянской музыки Макар Екмалян (1856–1905) в 1899 году на ее основе создал песню для хорового исполнения «Соловей Аварайра», а спустя годы к той же теме обратился Гурген Алемша (1907–1947).

Хоровая песня М. Екмаляна «Соловей Аварайра», которая после смерти композитора была предана забвению, в Ереване впервые была исполнена в 1963 году по инициативе молодого дирижера Оганеса Чекиджяна. После ереванского дебюта «Соловей Аварайра» М. Екмаляна вошел в репертуар Национальной академической хоровой капеллы Армении и по сей день исполняется на концертах.

Екмаляновский «Соловей» послужил основой для новых произведений: Григор Сюни сочинил хор а саррелла, а благодаря Александру Арутюняну «Соловей» вошел в инструментальную музыку: композитор использовал мелодию екмаляновского «Соловья» во вступлении к рапсодии «Наши старые песни» (1974).

БИБЛИОГРАФИЯ

Աթայան Ռ. 1970, Խմբագրի կողմից, Մակար Եկմայան, Խմբերգեր և մեներգեր, Երևան, «Հայաստան», էջ 4–7:

Ալեմշահ Գ. 2001, Պլպուլն Աարայրի, Վարդանանց երգեր եւ շարականներ, Խմբագրութեամբ Միհրան Ղազեղեանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, էջ 190–192:

Բրուստյան Յ. 1982, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, Երևան, «Սովետական գրող», 352 էջ:

²⁶ Ալեմշահ 2001, 190–192:

Асатрян А.

- Բրուտյան Յ.** 1968, Սփյուռքի հայ երաժիշտները, Երևան, «Հայաստան», 624 էջ:
- Եկմայան Մ.** 1970, Խմբերգեր և մեներգեր /Կազմ.՝ Շ.Տայյան, Մ.Մուրադյան, Ռ. Աթայան, Խմբ.՝ Ռ.Աթայան/, Երևան, «Հայաստան», 131 էջ, նոտաներ, 1թ. նկ.:
- Իֆիմեան Հ.** 2017, Թռուցիկ ակնարկ մը Վենետիկի Մխիթարեան հայրերու երաժշտական վաստակին վրայ, «Բազմավէպ», ՃՀԵ տարի, թիւ 3-4, էջ 192-216:
- Հարությունյան Ալ.** 2000, Հուշեր, Երևան, «Արճեշ», 156 էջ:
- Հարությունյան Ալ.** 1988, Ռապսոդիա «Մեր հին երգերը», Դաշնամուրային ստեղծագործություններ, Երևան, «Սովետական գրող», էջ 3-44:
- Մաթևոսյան Վ.** 1963, Եկմայանի երգերի երեկո, «Երևան», 5 հունիսի:
Միջազգային մրցանակ «Հայաստանի երգերին», 1970, «Սովետական Հայաստան», 26 ապրիլի:
- Մուրադյան Մ.** 1970, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 605 էջ:
- Մուրադյան Մ.** 1970, Մակար Եկմայան. Կենսագրական ակնարկ, Մակար Եկմայան, Խմբերգեր և մեներգեր, Երևան, «Հայաստան», էջ 8-10:
- Նահապետ** 1847, Պլպուլն Աարայրի, «Բազմավէպ», թիւ 19, հոկտեմբեր, 1, էջ 295-300:
Նվաճել են «Մեծ մրցանակը» 1970, «Հայրենիքի ձայն», 29 ապրիլի:
Նվիրված Մակար Եկմայանին 1963, «Գրական թերթ», 8 դեկտեմբերի:
- Շտիկյան Ս.** 1987, Ալիշանը հայ մտավորականների հուշերում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 6, էջ 37-46:
- Սյունի Գ.** 2013, Խմբերգեր, գիտական հրատարակություն ըստ բնագրերի, կազմող, խմբագրող, նախաբանի և վերլուծական դիտողությունների հեղինակ՝ Ռոբերտ Աթայան, Երևան, «Գրական հայրենիք» («Հայաստան»), 372 էջ:
- Галстян Х.** 1963, Возрожденный Екмаян, «Коммунист», 8 июня.
- Едигарян В.** 2004, Рапсодия «Наши старые песни» в ракурсе фортепианного стиля А. Арутюняна, Ереван, «Комитас», 36 с.
- Кожжаев М.** 2006, Александр Арутюнян, особенности композиторского стиля, Москва, «Композитор», 472 с.

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ «ՊԼՊՈՒԼՆ ԱԻԱՐԱՅՐԻՆ» ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ղևոնդ Ալիշան, «Պլպուլն Աարայրի», Մակար Եկմայան, Գուրգեն Ալեմշահ, Հովհաննես Չեքիջյան, Գրիգոր Սյունի, Ալեքսանդր Հարությունյան:

Հայ բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ, Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության անդամ Հայր Ղևոնդ Ալիշանը (1820–1901) գրական ասպարեզ իջավ որպես ինքնատիպ բանաստեղծ: Եվ պատահական չէ, որ նրա պոեզիան արժանացավ հայ (և ոչ միայն հայ) կոմպոզիտորների ուշադրությանը:

Ալիշանի «Պլպուլն Աարայրի» պոեմը կարևոր դեր կատարեց հայ երաժշտության պատմության մեջ՝ իր վրա հրավիրելով հայ կոմպոզիտորների ուշադրությունը թե՛ բանաստեղծի օրոք, թե՛ նրա մահից հետո: 1899-ին Եկմայանը ստեղծեց «Պլպուլն Աարայրի» a cappella խմբերգը խառը երգչախմբի համար, իսկ տարիներ անց՝ սփյուռքահայ կոմպոզիտոր Գուրգեն Ալեմշահը՝ «Պլպուլն Աարայրի» a cappella խմբերգը խառը երգչախմբի համար:

Մ.Եկմայանի «Պլպուլն Աարայրի» խմբերգը, շնորհիվ Հովհաննես Զեքիջանի, 1963-ին առաջին անգամ հնչեց Երևանում, հաստատուն տեղ գրավելով Հայաստանի ազգային ակադեմիական երգչախմբի երկացանկում: Այն մինչ օրս էլ ապրում է լիարժեք համերգային կյանքով՝ հնչելով Հայաստանում և արտասահմանում:

Եկմայանական «Պլպուլը» հիմք դարձավ նոր ստեղծագործությունների համար. Գրիգոր Սյունին ստեղծեց «Ոհ՛, դու բարեկամ (Պլպուլն Ավարայրի)» վերնագրով a cappella խմբերգը, իսկ Ալեքսանդր Հարությունյանի շնորհիվ այն մուտք գործեց գործիքային երաժշտություն: Կոմպոզիտորը Եկմայանական մեղեդին վարպետորեն օգտագործեց իր «Մեր հին երգերը» ռասսոդիայում:

“THE NIGHTINGALE OF AVARAYR”

BY GHEVOND ALISHAN IN MUSIC

ASATRYAN A.

Summary

Key words: Ghevond Alishan, “The Nightingale of Avarayr”, Makar Yekmalyan, Gurgen Alemshah, Ohannes Tchekidjian, Grigor Syuni, Alexander Harutyunyan,

The Armenian linguist, historian and translator, member of the Mkhitarist Congregation, Ghevond Alishan (1820–1901) stepped into the literary world as a

unique poet. Quite predictably, his poetry drew the attention of the Armenian, as well as other composers.

The poem “The Nightingale of Avarayr” (1847) by Alishan has played an important role in the history of the Armenian music. Armenian composers addressed the poem both during Alishan’s lifetime and after his death, having created choral capella pieces for mixed choir. The classic of Armenian music Makar Yekmalyan (1856–1905) wrote a choral work “The Nightingale of Avarayr” in 1899, and years later, Gurgen Alemshah (1907–1947) addressed the same poem.

The choral piece by M. Yekmalyan “The Nightingale of Avarayr”, that had fallen into oblivion after the composer’s death, was brought back to life in 1963 thanks to the efforts of the young conductor Ohannes Tchekidjian. After its Yerevan debut, “The Nightingale of Avarayr” has occupied its solid place in the repertoire of the National Academic Choir of Armenia, and to date, it lives a full-fledged concert life, having become one of the signatures of Maestro Tchekidjian and the Armenian Capella.

Yekmalyan’s “Nightingale” paved the way for new musical pieces. Thus, Grigor Syuni wrote a cappella choral work, while owing to Alexander Harutyunyan, the “Nightingale” became part of instrumental music: the composer used the tune of Yekmalyan’s “Nightingale” in the prelude to his rhapsody “Our Old Songs” (1974).

SHUSHANIK MURADIAN*

Researcher Institute of Arts National Academy of Sciences

shushanik.muradyan.2020@bk.ru

ARA BEKARYAN'S PAPERS ON ARMENIAN ART IN THE "SOVIET ART" JOURNAL

Key words: Ara Bekaryan, "the Soviet art", publications, art journal, art criticism, XX century Armenian painters' artworks, exhibition reviews.

Introduction

Ara Bekaryan, an outstanding Soviet Armenian artist, a professor at the Institute of Theatre and Fine Arts, was a graduate of Leningrad I. Repin Institute for Painting, Sculpture and Architecture of the Russian Academy of Arts in 1939, and had his works exhibited domestic state and international exhibitions. Bekaryan also published about thirty papers on art history in reputable Armenian and Russian journals and periodicals.

The present article aims to provide an insight into Ara Bekaryan's art critical papers published in the "Soviet Art" Journal. In these papers, which reflect the artist's critical view, his understanding of the specifics of art, vast knowledge of the field, Bekaryan reviews exhibitions, analyzes the artworks of his contemporaries, discusses their lives and oeuvre and focuses on issues of contemporary art, providing us with interesting and insightful critical analysis of art and giving workable solutions. It was his firm belief that "the art of painting in Armenia which by all means is thriving now would gain more value if our historical thought of art could serve its purpose by identifying the virtues and vices of artworks, criticizing them in order to support and hence giving impetus to the ascent of our art"¹.

Ara Bekaryan's Art Criticism on the Pages of The "Soviet Art" Journal

The artist's first article on the pages of "The Soviet Art" appeared in 1957 in

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.05.21, գրախոսվել է 18.05.21, ընդունվել է պայագրությամբ 02.08.21:

¹ **Քեքարյան** 1961, 51:

Ara Bekaryan's Papers on Armenian Art in "The Soviet Art" Journal

the second issue of the "Soviet Art" under the title "The Book and the Picture: the Painter's Maturity" and was dedicated to Grigor Khanjyan². Bekaryan dwells on Khanjyan's illustrations of Hovhannes Toumanyán's "Gikor", "Sako from Lori" and Vahan Miraqyan's "The Hunter from Lalvar", addressing their strengths and weaknesses. Among the main features which guarantee a good illustration Bekaryan points out integrity of the characters, loyalty to the author's idea, and knowledge of the context and artistic and technical mastery of the interpretation.

In the "The Hunter from Lalvar" Bekaryan praises the artist's skilful rendering of the nature and the people of Lori. In contrast to Alvard the image of Avag Hunter is deemed to be well thought-out. "He seems to be the embodiment of custom (*adat*) with his imposing posture, the rifle in his hand... with his senile beard in the wind", states the critic³.

Bekaryan highly appreciates all the eight illustrations of "Gikor", in particular the choice of the episodes, the bold, novel and unique compositional arrangements, the artistic quality and emotional impact of the color, the ability to penetrate and express the main hero's psychological state and the knowledgeable rendering of the reality and everyday life of Tiflis. "What was impossible to put through writing was said with a brush", the author states⁴. He further compares "Gikor"'s illustrations exhibited in Soviet and international exhibitions, namely in Warsaw, Shanghai and Nanjing, to complete pieces boasting well-selected scenes and expressive moments. At the same time, Bekaryan believes that the artist could have made a more appropriate choice of techniques, as "in printing, the illustrations of oil paintings lose some of their nuances"⁵.

In Khanjyan's illustrations of "Sako from Lori" Bekaryan sees a progress in the choice of technique appropriate for book illustration. While the choice of episodes and the interpretations of Sakos' character Bekaryan considers persuasive, he also suggests that the work would gain if the topographic locality area was also presented here, as the Lori Gorge, the Debed River and the fortress had been sources of inspiration for Tumanyan. "They all exist in reality and it would be better if they weren't overlooked by a gifted painter with a sharp eye"⁶.

² Բեքարյան 1957, 31–35:

³ Բեքարյան 1957, 31:

⁴ Բեքարյան 1957, 32:

⁵ Բեքարյան 1957, 33:

⁶ Բեքարյան 1957, 35:

In the 11th issue of the journal published in the same 1957 under the title **“New Names, New Paintings” Bekaryan reviews the Republican Exhibition** dedicated to the fortieth anniversary of the Great October Socialist Revolution⁷. The greatest achievement of the Armenian painting of the last forty years Bekaryan considers to be its national uniqueness. Bekaryan dwells on the works of promising Armenian artists of the young generation such as Levon Kojoyan, Tigran Tokmajyan, Meruzhan Harutyunyan, Henrik Siravyan, Ashot Melkonyan, Arakel Arakelyan, Mikayel Gyurjyan, who **“love the landscape of today’s Armenia, who live the life of our nation and who express their thoughts and emotions in the ways congruous with contemporary man’s perception without simpler or formalism”**⁸. Bekaryan highlights both the achievements and flaws of the artists’ works in the hope to see their further development in the nearest future. Bekaryan approves of Kojoyan’s exhibited artworks **“Afternoon”, “Spring in the Gardens” and “The Spring Motive”, at the same time advising the painter to paint also thematic compositions, in which he could be a success too.** In his former student Tokmajyan’s artwork **“Threshing Floor”** Bekaryan notices hastiness, lack of tries, which brings to unpersuasive and static posture of a woman’s figure. Bekaryan considers this issue to be important for painters of all types and addresses it also to M. Harutunian, A. Arakelyan (**“Wave of Revolution”**) and M. Gyurdjian (**“Evening Song”**). In the meantime Bekaryan speaks highly of Arakelyan’s **“Bjni”, “Mount Ara”, “Evening” and “Storks”, Gyurjyan’s “Autumn” and “Afternoon”, Harutyunyan’s “Aragats” and “Evening”, as well as “Morning” and “Sunset” by Artashes Abrahamyan and “An evening Moment” and “Roofs” by Slavik Paronyan.** Highlighting the executive mastery in **“gifted painter” Siravyan’s “Bjni” and “Yerevan”, Bekaryan advises him to overcome one general flaw: the monotony of colors and tones.** According to the author, V. Sharambeyan’s **“Dilijan” landscape is full of lyricism and well-done** in several parts of the painting. The only observation Bekaryan makes is that the tulip in the foreground, incongruous with the landscape, makes it hard for observers to define which the main part is. Ashot Melkonyan’s **“The awakening of spring”** and Tigran Simonyan’s **“Fishermen of Sevan”** – works of high quality, were sent to a Jubilee exhibition in Moscow. In conclusion of the article Bekaryan asserts that he

⁷ **Բեքարյան** 1957, 55–61:

⁸ **Բեքարյան** 1957, 55:

Ara Bekaryan's Papers on Armenian Art in "The Soviet Art" Journal

“presented a few painters from the youngest generation, who were taking shape as artists but inspired great hopes thanks to the versatility of their interests and artistic inclinations and the aspiration to see the nature and life, perceive the genuine and to express all this with sincere and unique expression...”⁹.

A few years later, in 1961, in the 10th issue of the “Soviet Art” Bekaryan writes a review on Mariam and Yeranuhi Aslamazyans’ exhibition held in Yerevan Artist's house, in the building of Armenian Union of Artists, providing an insightful analysis of their art¹⁰. In his description of Yeranuhi Aslamazyan’s art Bekaryan points out serenity, harmony of colors and lyricism, which, according to him, were the reflection of the painter’s “lyric, thoughtful and balanced”¹¹ nature. Her brush veils Lake Sevan, Mount Ararat, Meghri, Bjni, Ayrivank Mountains with soft tonal transitions. In “Milkmaid”, “Indian woman Devi Pelle”, “Mother’s Portrait” and a number of other works the same features become more vivid and the drawing “gives breath and life to the character”¹².

When speaking about Mariam Aslamazyan’s art, Bekaryan points out that “in her means of expression, colors and lines she is stingier, sometimes even austere”, adding that “skillful contrasts of colors give a unique charm and brilliance to her canvases and testify her audacious nature”¹³. Bekaryan believes these features to make her art unique and charming and to make the works “The Song of the Hero”, “The Return of the Hero” and a number of other canvases created during the Great Patriotic War being perceived as fresh and up-to-date. Bekaryan further continues to compare the art of two sisters, stating that Yeranuhi Aslamazyan attaches much importance to multi-figure compositions, whereas Mariam likes to be laconic and prefers having fewer figures, as evidenced in Yeranuhi’s “In the Gardens of Armenia” and Mariam’s “The Song of the Hero” and “The Return of the Hero”. When speaking about the portrait genre in the sisters’ art, Bekaryan considers Mariam Aslamazyan’s “Young Woman in the Komsomol”, “Gyulli’s Portrait”, “Sick Baji” and Yeranuhi Aslamazyan’s “Milkmaid”, “Kolkhoznitsa”, “Grandmother” to be their best portraits as “these canvases due to the mastery of execution, the wealth of color scale, the expressive

⁹ **Բեքարյան** 1957, 61:

¹⁰ **Բեքարյան** 1961, 48–51:

¹¹ **Բեքարյան** 1961, 49:

¹² **Բեքարյան** 1961, 49:

¹³ **Բեքարյան** 1961, 50:

drawing testify once more the artist's love for a human"¹⁴. In the genre of still life the artists' attachment to Armenian entourage is evident. "The harvest of our country's fields, the boon of gardens, house objects get breath and life under the artists' brush", adds the author, mentioning Yeranuhi Aslamazyan's "Blooming Cactus" and "Hortenzia" and Mariam Aslamazyan's "Autumn Flowers". In fact this general trait – Armenianness inherent in the sisters' works, according to Bekaryan, is rendered not by the depictions of Ararat, Aragats or the portraits of Armenians, but "by a peculiar breath, such a breath and impress that only an Armenian artist could give"¹⁵. Bekaryan further discusses Aslamazyans' graphic and ceramic artwork, which he believes complement and enrich their collections. The author also highlights the role both sisters have in advancing and promoting Soviet-Armenian art as "they have said their respected word about the talented people of our country, our enchanting nature on every possible occasion, be it at all-union, republican exhibitions, or the ones organized abroad"¹⁶. Bekaryan suggests that their art should be featured on calendar covers and cards to gain a wider recognition in the country.

In 1963, the "Soviet Art" Journal published Bekaryan's article "The Value of True Art", where he criticizes abstract painting¹⁷. Bekaryan ponders upon the reasons of its spread in Armenia, pointing out the young painters' quest for following contemporary art trends, the impact of foreign press and the temptation of freedom to paint without necessity to gain mastery. Furthermore, he considers that artists see abstract painting as a way of getting rid of "falsely realistic art saturated with inauthentic pathos, which existed till 1953"¹⁸. In his harsh criticism of abstractionism, the professor and critic urges young artists "firstly to identify what message they convey before searching for the ways of expression, as this is the only way of creating vital and meaningful novelty in art"¹⁹.

In the same 1963, in the second issue of the journal under the title "With the Force of One's Land" Bekaryan, six years after his first publication, recurs to Khanjyan's art this time dwelling on Khanjyan's genre scenes, landscapes and still

¹⁴ Բեքարյան 1961, 50:

¹⁵ Բեքարյան 1961, 50:

¹⁶ Բեքարյան 1961, 51:

¹⁷ Բեքարյան 1963, 20:

¹⁸ Բեքարյան 1963, 20:

¹⁹ Բեքարյան 1963, 20:

Ara Bekaryan's Papers on Armenian Art in "The Soviet Art" Journal

life paintings, tracing his creative path from "The Merry Ride" to "The Twilight"²⁰. The painting "Twilight", exhibited at a Republican exhibition in 1963 in Yerevan Painter's house became a pretext for an insightful analysis. Bekaryan considered the painting "Merry Ride" exhibited in all-union exposition in 1952 to be a starting-point for the artist's "merry ride" towards making a progress in painting. All further works state the message which he wanted to convey in his first large-scale work – the love towards life, the joy of life, and express the sharp eye to see the noble, the beautiful and the lyrical in seemingly simple scenes. They also bear the mark of Khanjyan's individuality, high professionalism, power of keen observation and wide creative interests. Bekaryan doesn't aim at analyzing all the works created during the discussed ten years, he highlights only some of them. Sisian landscapes: "Evening in Areni", "Women from Zangezour" and "Goris" evoke love for the people and the country in a viewer. "Papul Mother" is a good example of a psychological portrait, which is impossible to look at without emotion. The success of "Fishermen in Sevan" (1957), the recipient of a gold medal in Moscow and a participant of exhibitions in Moscow, Brussels, Paris, New York and Latin America, Bekaryan ascribes to the painter's great professional mastery which was expressed in well-built composition, in drawing, in the right choice of characters, in the colour structure, and mostly - to Khanjyan's sincere and deep love for his heroes. Bekaryan also admires Khanjyan's Parisian series, successfully exhibited in Yerevan and Moscow, "in which he remained loyal to his inner aspirations and individuality"²¹: "Louvre", "On the bank of the Seine", "Evening café", "At an exposition", etc. They bear the mark of melancholy, Bekaryan thinks. As for "The Twilight", "it is distinguished both by the thoughtful and philosophically wide perception of the theme, and by the harmony of artistic forms and the mastery of implementation"²². Bekaryan believes that the fact of Khanjyan being the youngest Corresponding Member of the USSR Academy of Fine Arts is indicative of the reality that he had a great talent and enjoyed people's love and respect.

In 1964 the "Soviet Art" Journal in an article entitled "Artist's Vocation" published critical speeches pronounced by Ara Bekaryan, Ruben Drambyan, Ghukas Chubaryan, Artashes Abrahamyan, Sargis Muradyan, Suren Chilingaryan

²⁰ **Բեքարյան** 1963, 10–14:

²¹ **Բեքարյան** 1963, 13:

²² **Բեքարյան** 1963, 13–14:

and Ruben Parsamyan at the closure of the “One Piece Exhibition” in Yerevan Painter’s House on December 11, which concerned not only the exhibition, but also issues of modern painting in general²³. Bekaryan does not consider the exhibition weak, with a few exceptions – result of wrong selection made by admission commissions, and offers a solution – to unite three different commissions and to select by definite criteria. But there is a more important issue, a common flaw, which Bekaryan addresses in his article. He suggests that an interesting and important topic or technical virtuosity cannot make a true piece of art, because the most important element is artistic interpretation, a true disclosure, which can only be a result of true aspiration, heartfelt topic, inner perception of a theme, where **an artist has things to voice. The author gives advice “to paint what you love and love what you paint”²⁴** in order to create meaningful art.

In the same year, in the 7th issue of the Journal Bekaryan published an **interesting, informative analysis of Arpenik Nalbandyan’s creative oeuvre under the title “The Path of a Paintress”²⁵**. Bekaryan believes that Arpenik Nalbandyan was formed as a professional painter during her studies and work in the Tbilisi State Academy of Arts, where the main focus was placed on accurate structure, volume and form. Her paintings dating back to this period include “In Thoughts”, “Self-Portrait”, “A Sitter” and “A Girl in a Red Hat”.

The artist started the next stage in her career in Yerevan, where her work was influenced by Martiros Saryan, Hakob Kojoyan and Sedrak Arakelyan and was more closely tied to the notion of plein-air. Her paintings dating from this period include “Kolkhoz Woman at Rest”, “The Curious”, “Near the Spring”, “Granny’s Tale”, “A-students”, “An Interesting Book”, etc. **Bekaryan asserts that these paintings fill in the gap of the Soviet Armenian art for thematic, compositional scenes of contemporary life thanks to the psychological depth of the imagery, as well as compositional arrangements, fully expressing the subjective line. Her painter signature further evolves towards laconism, more transparency and “sonority” of color, technical mastery and psychological depth, which is evident in the works like “Self-portrait” and “Still-life”. The paintings done in Bjni, “At the Spring”, “Weeder”, “A Highlander Girl”, are marked by “active use of milieu, inner and meaningful interconnectedness of the figures and great vital**

²³ **Բեքարյան** 1964, 12:

²⁴ **Բեքարյան** 1964, 12:

²⁵ **Բեքարյան** 1964, 26–33:

Ara Bekaryan's Papers on Armenian Art in "The Soviet Art" Journal

persuasiveness”.

Bekaryan also highlights 1962 as a **progressive step in the artist's creative work**. Her **“airy color palette rich in reflections of places generalizes, gets decorative orderliness and becomes vital and trembling. Cold and warm tones get into meaningful contrast...”**²⁶. The works dating from this period include **“Khndzoresk”, “Little Aram's Portrait”, “Little Suzie”, “Lads”, etc.**

The praise of motherhood, internal and external beauty of a woman and her **labor dominate the artist's work in all their grace and beauty**. Overall Bekaryan characterizes the paintress, who excelled in various genres, who depicted a human, life, labor, native nature, fruits and flowers with a unique sense of color, **with seriousness, enthusiastic love and psychological depth**, as **“one of the representatives of the Soviet art, thanks to whose efforts this field of our culture underwent its further stage in the formation of national school, starting from the mid 1940s”**²⁷.

After the silence of eleven years, in 1975, on the eve of the 30th anniversary of the Great Patriotic War, Bekaryan publishes **his article “They Were Three Comrades”**²⁸, where he reminisces about Koryun Simonyan, Levon Tonakanyan, and Vanik Karapetyan - painters and soldiers, who fell during the Second World War. Making a short and warm reference to their human image, the character of their art and their personal histories, Bekaryan notes with pain that they were killed for **“the sake of the nations' future”**. **“They were truly talented young men who had many things to say”**, he concludes with bitterness²⁹.

Bekaryan's last article in the Journal was published in 1978 under the title **“Artist's Breathtaking World”** which **was a review of Meruzhan Harutyunyan's solo exhibition** hosted in the Painter's House in the February of the same year³⁰. Bekaryan describes Harutyunyan as a restless artist, in a constant quest, who creates artworks in various genres. Bekaryan notes that the painter's frugal and dominating color palette moves the viewer and helps to create highly poetical artworks, as **“Girl With Fruits”, “Ada's Portrait” and “Artist's Wife”**. **“His numerous exhibited landscapes are odes to native nature”**, states the author,

²⁶ **Բեքարյան** 1964, 31:

²⁷ **Բեքարյան** 1964, 26:

²⁸ **Բեքարյան** 1975, 43–45:

²⁹ **Բեքարյան** 1975, 45:

³⁰ **Բեքարյան** 1978.

adding that besides the landscape genre Harutunyan also worked with enthusiasm on thematic canvases, such as “The Red Morning”, which “resembles a triumphal march”³¹.

Conclusions

A gifted artist and a professor, Bekaryan in his articles published in the “Soviet Art” Journal reviews exhibitions, analyzes artworks of his contemporaries, outlines their creative paths, ponders upon their input in the Soviet-Armenian art and provides deep insights into art-related theoretical issues. His professional analysis and criticism always rest upon objective criteria – he speaks about technical mastery, compositional arrangement, colors, lines and forms and emphasizes the importance of the emotional component, of harmonious interpenetration of form and content, which he considers the key to true art. Another factor which he attaches a lot of importance to is the presence of national identity in art. Bekaryan gives plenty of pieces of friendly and valuable advice in order to foster further development and improvement of the art of younger generation and the Soviet-Armenian art in general. **Bekaryan’s nine articles published on the pages of the “Soviet Art” are interesting both for art lovers and professionals.**

BIBLIOGRAPHY

Բեքարյան Ա. 1957, Գիրքը և նկարը. նկարչի հասունությունը, Սովետական արվեստ, Երևան, Հրատարակություն արվեստի վարչության, Հ. 2, էջ 31–35:

Բեքարյան Ա. 1957, Նոր անուններ, նոր կտավներ (Տպավորություններ հորեյանական ցուցահանդեսից), Սովետական արվեստ, Երևան, Հրատարակություն արվեստի վարչության, Հ. 11, էջ 55–61:

Բեքարյան Ա. 1961, Ալվամազյան քույրերի ցուցահանդեսը, Սովետական արվեստ, Երևան, Հրատարակություն արվեստի վարչության, Հ. 10, էջ 48–51:

Բեքարյան Ա. 1963, Ճշմարիտ արվեստի մեծությունը, Սովետական արվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ կուլտ. մին. հրատ., հ. 1, էջ 20:

Բեքարյան Ա. 1963, Հարազատ հողի ուժով, Սովետական արվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ կուլտ. մին. հրատ., հ. 2, էջ 10–14:

Բեքարյան Ա. 1964, Արվեստագետի կոչումը, Սովետական արվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ կուլտ. մին. հրատ., հ. 1, էջ 12:

Բեքարյան Ա. 1964, Նկարչուհու ուղին, Սովետական արվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ կուլտ.

³¹ **Բեքարյան** 1978.

Ara Bekaryan's Papers on Armenian Art in "The Soviet Art" Journal

մին. հրատ., հ. 7, էջ 26–33:

Բեքարյան Ա. 1975, Նրանք երեք ընկերներ էին..., Սովետական արվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ Մին. Սով. հրատ., հ. 5, էջ 43–45:

Բեքարյան Ա. 1978, Նկարչի հոգեպարար աշխարհը, Սովետական արվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ Մին. Սով. հրատ., հ. 5, ներդիր:

ԱՐԱ ԲԵՔԱՐՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԸ «ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Շ.

Ամփոփում

Բանալի բաներ Արա Բեքարյան, «Սովետական արվեստ», հրապարակումներ, արվեստաբանական հանդես, արվեստի քննադատություն, XX դարի հայ գեղանկարիչների ստեղծագործություններ, ցուցահանդեսների լուսաբանում:

Արա Բեքարյանը հեղինակել է մոտ երեք տասնյակի հասնող արվեստաբանական հոդվածներ և հրապարակումներ, որոնք լույս են տեսել հեղինակավոր հայալեզու և ռուսալեզու ամսագրերում և թերթերում: Հոդվածի նպատակն է առաջին անգամ լուսաբանել «Սովետական արվեստ» ամսագրի էջերում զետեղված հայ արվեստին առնչվող նկարչի հոդվածները: Բեքարյանն անդրադարձել է կերպարվեստի արդի խնդիրներին և իր ժամանակակիցների արվեստին՝ բարձր գնահատելով Գրիգոր Խանջյանի, Արփենիկ Նալբանդյանի, Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյանների և մի շարք սկսնակ նկարիչների դերն ու նշանակությունը հայ կերպարվեստի զարգացման գործում:

ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ СТАТЬИ АРА БЕКАРЯНА В ЖУРНАЛЕ «СОВЕТСКОЕ ИСКУССТВО»

МУРАДЯН Ш.

Резюме

Ключевые слова: Ара Бекарян, «Советское искусство», публикации, искусствоведческий журнал, художественная критика, работы армянских художников XX

века, рецензии на выставки.

Ара Бекарян является автором тридцати статей и публикаций, изданных на страницах авторитетных армяноязычных и русскоязычных журналов и газет. В журнале «Советское искусство» было издано множество концептуальных и аналитических материалов по армянскому искусству, в которых художник затрагивал актуальные проблемы изобразительного искусства и искусства своих современников. Предметом его исследования стало творчество Григора Ханджяна, Арпеник Налбандян, сестер Асламзян и ряда начинающих художников, сыгравших заметную роль в развитии армянского изобразительного искусства.

**ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ**
MEDIA THEORY

SEDA GASPARYAN*

Doctor of Sciences (Philology), Professor

Yerevan State University,

Corresponding Member of NAS RA

sedagasparyan@ysu.am

ZARA HAYRAPETYAN

PHD student of English Philology Department

Yerevan State University,

zara.hayrapetyan@ysumail.am

THE RECENT WAR AGAINST KARABAKH: A CLASH OF
INTERESTS

Key words: media discourse, Armenian-Azerbaijani conflict, the Karabakh (Artsakh) issue, strategy of manipulation, manipulative tactics, influence on the audience, distortion of facts.

Introduction

The desire to impose a certain view of a problem on the audience is observed today in almost all spheres of communication, including the media. The accumulation of new investigative data in recent years has allowed the realization to be made that media is a specific channel of information which not only sends

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.06.21, գրախոսվել է 17.07.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

out to its audience messages about significant events in the world, but also distorts the perception of what happened, as well as controls public opinion, using various techniques of manipulation. The present article is meant to unveil the untrue nature of the Azerbaijani considerations and comments on the Karabakh conflict and the war of 2020. The object of study in this research is, mildly speaking, the inaccuracy and fallacy of the Azerbaijani mass media article based on the **journalistic “highlights” of the recent war unleashed against Nagorno-Karabakh** and its Armenian population. In the centre of our investigative interest lies the question of manipulation and the variety of manipulative tactics employed in the discourse of the politically oriented field of mass-media.

It is already an established fact that language is a code, which can be shared, allowing people to communicate with one another, explain their ideas and speak out their opinions. When used in communication, it is usually meant to satisfy this or that purpose the communicators have in mind. It is beyond doubt that in the sending out of information, one can do it either directly and explicitly or indirectly, i.e. implicitly, through adding hidden meanings to the actual spoken message. This latter manner of speaking is intensively exercised particularly in the field of politics with the aim of influencing the perception of the audience and, as a rule, misleading them. This is identified as manipulation: a linguistic or behavioral trick in which the speaker uses language in such a way as to abuse people through a rearrangement of facts. This is achieved by employing certain manipulative tactics and techniques, which make the speech more persuasive and convincing. However, this does not mean to say that manipulative strategies and tactics are implemented in speech through the application of specific linguistic **units, but rather due to their relationship to the manipulator’s aims and motives.** The use of seemingly rational means for making the impression of being objective and reasonable helps the manipulator conceal certain points of view and keep them away from fair hearing.

Our investigation regards the manipulation of facts, when the latter as well as the history as a whole originate **from the speaker’s own subjective standpoint and** desires to delude readers. Our observations show that the author of the presented facts and ideas tries to achieve his goals by eliminating large portions of information and short-changing the entirety of the story through the employment of such manipulative techniques as blaming the opponent; distorting reality and the truth; restructuring the information to their own good even if it is a lie.

Especially in politics, reality swirls around a vortex of manipulation, which political circles apply rather beneficially and cunningly, thus managing to draw a larger audience to their side.

Purpose of the Study, Methodology and Material

This paper goes along the lines of a larger research project which was started back in 2015 and was aimed at studying anti-Armenian propaganda discourse in English. Proceeding from our observations and conclusions achieved in our prior research, we focus in the present paper on the study of **the media article “Report on Threats and Pressure on Journalists Covering the Armenian Azerbaijani Conflict Presented”**¹ which presents the official standpoint of the government of Azerbaijan, written by its mouthpiece, the head of Azerbaijan Journalists' Network Public Union Ayaz Mirzayev. The target of the research is the verbal and non-verbal expression of the atrocious disposition and behaviour of the writer who, following the line of the policy of the Azerbaijani government, strives to create an extremely negative and unacceptable image of Armenia as a terrorist state in the eyes of the international community. The overall analysis of the Mirzayev article requires the employment of different linguistic and non-linguistic methods (description, argumentation, linguostylistic analysis and discourse observations) to bring out the manipulation of the story and the facts distorted by the Azerbaijani side.

The Historical Background of the Conflict

True is the statement that the past is a vital resource. We believe it is first and foremost a resource of facts about reality which however can be and unfortunately are manipulated to support the political ends of the manipulators. Thus, it is not difficult at all to identify all the claims announced by Azerbaijan as nothing but untrue, distorted and preposterous statements. The historical fact, regarding the fabrication of Azerbaijan as a State for political reasons in 1918 is obvious and cannot be disputed. Azerbaijan became a state on May 28, 1918, though Baku remained in the hands of a communist government, assisted by local Armenian militaries, who had put down a Muslim revolt in March. Being unable to go against Armenians alone, the Azerbaijanis allied with the advancing Turkish army and in September 1918 took their capital, Baku, by massacring the

¹ St'u <https://en.azvision.az/news/134983/news.html>

Armenians². The Azerbaijani journalist neglects the recorded fact that they are a mixed race from different ethnic groups³ who did not have a native country as they were nomadic tribes converted by the conquering races. Lastly and most importantly, history is the purest proof to whom those territories belonged. This is testified to by Pavel P. Shafirov, a distinguished Russian diplomat, who back in 1733 defined the region: “...Armenia Minor which is now called Armenian Seghnakhs; all those lands are populated by brave Armenian Christians, who have defended themselves with their own forces against both the Turks and the Persians for [the last] several years”⁴. There is also Jonas Hanway’s testimony which refers to those autonomous areas of Karabakh and Kapan as “a kind of republic”, thus adding to the de facto recognition of those territories as independent⁵. Strabo in his “Geography” mentions Armenians and their territories more than once. According to him, Armenia neighbored Albania and Iberia. When we look at the map, we can see how large the territory of Armenia had been while the present Azerbaijani territory belonged to the Albanians⁶.

Robert H. Hewsen "Armenia: A Historical Atlas".
The University of Chicago Press,
2001, p. 34.

Karabakh (Artsakh) has existed since the 5th century BC, when local dynastic princes, known as nakharars formed the hierarchy, asserted power and gave

² St'u Independent Azerbaijan. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Azerbaijan/Russian-suzerainty>

³ St'u Azerbaijani people. Retrieved 27.05.2021 from <https://www.britannica.com/topic/Azerbaijani-people>

⁴ Aivazyan 1997, 18–19. Retrieved from http://hayq.org/upload/files/Armenian_Rebellion_ENG.pdf

⁵ Hanway 1754, 252. Retrieved from <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.334330.66631619&view=1up&seq=274>

⁶ Jones (ed.) 1924. Retrieved from [http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus: abo.tlg.0099.001.11#note42](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Aabo.tlg.0099.001.11#note42); Harutyunyan 2016, 13–35. Retrieved from http://publishing.yasu.am/files/Babken_Harutyunyan_2016.pdf

strength to the Armenian society. Due to the location of Karabakh (Artsakh) in the Kingdom, the province maintained a strong identity and presence throughout the region. From this period until the 1760s, it remained the base and foundation of Christianity and Armenia⁷.

This brief review of the history of Artsakh is intended to remind the readers of the deep roots of Karabakh-Armenians in that location from the early ages.

The Claims of the Azerbaijani Journalist

In the aforementioned article the author manipulates with the story, history and reality, **concerning the issue of Karabakh overall and the recent conflict's context.** According to **the author's claims which in fact reflect the disposition of the Azerbaijani government,** the Armenian lobby has threatened the international media, **supposedly exposing an Armenia's policy of aggression directed towards those who do not meet its interests.** But has the author ever discerned the question what the Armenian interests are?⁸ Has he taken the trouble of acquainting himself with what has long been documented by Strabo, Hübschmann and others⁹ who expand at authoritative length on the geographical and historical background of Karabakh as part of Armenia? The author of the article seems to be unaware of the fact that the conflict of Karabakh has never been a conflict of territory. One wonders if it is genetically impossible for a race of nomadic origin to understand what Motherland is – a land that birthed your ancestors, a land that retains your culture and cultural traditions.

Even a cursory reading of the text of the article reveals that the author obviously oversteps the boundaries of morality, calling the Armenians aggressors and the State of Armenia itself, a terrorist, with no hesitation in presenting the aggressive attacks of Azerbaijan against Armenia as *just* and justifiable.

The claim of targeting and threatening public activists, politicians and the media is utterly baseless with no validity behind what the author writes. He must

⁷ Տե՛ս Nagorno Karabakh (Artsakh): Historical and Geographical Perspective. Retrieved from <http://www.nkrusa.org/countryprofile/history.shtml?fbclid=IwAR1DsQ-CoWwfoIII6L5wtNuK0tra-XSsLX1xtgQFO21cDP93rotnyWG7MLk>

⁸ Տե՛ս Republic of Artsakh: the history and the present. Retrieved 18.05.2021 from <https://www.president.am/ru/Artsakh-nkr/>

⁹ Nahapetyan 2018, pp. 85-114; Hübschmann 1904. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111641393>; տե՛ս Նսսս History of the East. The East in the Middle Ages, 2002. Retrieved 13.04.2021 from <https://book.ivran.ru/f/istoriya-vostoka-tom-2-vostok-v-srednie-veka-2002.pdf>

have conveniently dismissed the numerous Azerbaijani cases of oppressive actions taken against representatives of independent media long before and during the war. We know from different sources that the authoritarian rulers of Azerbaijan previously and currently continue to employ all kinds of threats and violence towards independent media, both national and international. As an example we could refer the author to the reports of the foundation Justice for Journalists¹⁰ which call attention to the variety of attacks against media in Azerbaijan. Among 1,464 cases of attacks including physical violence in Central Asia and Azerbaijan against professional journalists, bloggers and other media, Azerbaijan takes a leading place with its 26 incidents in the course of one year (2019). The report of the foundation unveils and analyses those cases, classifying them into three basic categories: attacks that endanger life, health and liberty, i.e. physical, non-physical and/or cyber-attacks and threats and attacks via judicial or economic means. Azerbaijan can take pride in practising all three categories. According to the report, in the period from 2017 to 2019, there have also been brutal beatings of journalists held in custody, kidnappings and deportations to their home country.

In 2016, Freedom House¹¹ issued a statement, concerning threats from the Azerbaijani government towards Sevinc Osmanqizi, who lives in the US. As cpj.org states¹², Sevinc Osmanqizi was reported to be engaged in some kind of activities against Azerbaijan, which led the Azerbaijani government to threaten her and her family. CPJ also states that Azerbaijan harassed the journalist and even threatened to reveal intimate pictures of her to the public if she did not stop her TV show and apologize.

Azerbaijan's deteriorating media and the abuse of freedom of speech has also been referred to in an article by Freedom House, where **Elmar Huseynov's** death is mentioned as an example of impunity for violence in Azerbaijan. This article not only gives the name of Elmar Huseynov as a victim of the Azerbaijani

¹⁰ **St'u** A report: attacks on journalists, bloggers and media workers in central Asia and Azerbaijan/Justice for journalists, 14..04.2020. Retrieved 10.04.2021 from <https://jfj.fund/central-asia-azerbaijan-report-eng>

¹¹ Azerbaijan: Death Threats to Journalists / Freedom House, October 4, 2016. Retrieved from <https://freedomhouse.org/article/azerbaijan-death-threats-journalists>

¹²Azerbaijani Journalist Sevinc Osmanqizi Faces Harassment, Threats to Leak Intimate Photos / CPJ, Committee to Protect Journalists (2019). Retrieved 03.12.2020 from <https://cpj.org/2019/05/azerbaijani-journalist-sevinc-osmanqizi-faces-hara/>

ruling circles, but also publicizes a whole list of names of the journalists harassed and abused by the Azerbaijani government¹³.

Another media reporter, Latif Mammadov, provided a testimony to the OC media¹⁴ about the threat and physical abuse he received from the Azerbaijani Security Service officers as he was an anti-war activist. He received threats from Azerbaijani officers who claimed they would kill him together with his family if he did not stop his online activity against the government.

These reports from the Azerbaijani independent media are evidence of the violence, aggressive and brutal nature of the government policy against freedom of speech, probably borrowed from Turkey (see the infamous Article 301 of the Turkish Penal Code¹⁵). The Azerbaijani authorities do not tolerate any opinion, idea or judgment, which goes against their government, thus affirming the totalitarian aspect and approach of the officials. They threaten, abuse, punish and execute every individual who gives voice to the unfair, unjust and dictatorial nature of the Government, as proven in the aforementioned articles and reports. Thus, the use of the word-combination *Azerbaijan's just position* in the discourse is an obviously deliberate introduction of a "logical fallacy"¹⁶, which violates the logic of the argument. It is in fact, an assertion of a lie presented by the manipulation of the lexical-semantic unit *just* aimed to trick people into reading and interpreting the discourse in favour of the ideas pushed forward by the author¹⁷.

The misleading Azerbaijani assertion of Armenia being the aggressor in the war does not allow us to overlook the obvious fact of February 19, 2004, long before the recent war, when the Armenian 26-year-old Gungen Margaryan, who

¹³ **St'u** Journalists Killed in 2005 - Motive Confirmed: Elmar Huseynov, January 2006, where the story of the thoroughly pre-planned death of an independent journalist in Azerbaijan is presented // Refworld, Committee to Protect Journalists (January 2006). Retrieved 03.12.2020 from <https://www.refworld.org/docid/4e6495d730.html>

¹⁴ Azerbaijani Security Services 'threatened to kill' activist and family // OC Media, November 16, 2020. Retrieved 04.12.2020 from <https://oc-media.org/azerbaijani-security-services-threatened-to-kill-activist-and-family>

¹⁵ Gasparyan et al 2019, pp. 54-89.

¹⁶ Business Communication for Success // Saylor Foundation (2019). Retrieved from <https://resources.saylor.org/wwwresources/archived/site/textbooks/Business%20Communication%20for%20Success.pdf>

¹⁷ Khudhair 2013, pp. 1-14.

was participating in the NATO-sponsored programme “Partnership for Peace” in Budapest, was hacked to death while asleep by the Azerbaijani Army Lieutenant Ramil Safarov. The latter was not only released after his transfer from Hungary to Azerbaijan but also glorified and promoted as a National Hero of Azerbaijan¹⁸. Can this ever be justified? Does this not contradict the logical reasoning of facts with the sole aim of supporting the violence and aggression fostered by the state policy of Azerbaijan?

The article continues with another statement turned upside down by the journalist who states that it was the Armenian armed forces who breached the ceasefire on September 27, 2020 using heavy artillery, thus committing a military provocation.

This statement is obviously nothing but a simple manipulation of facts and reality. However hard he may try to employ his manipulative tactics of reversing the facts¹⁹ and blaming the opponent²⁰ through casting discredit on the Armenian side, he cannot succeed in turning reality upside down. Albeit he tends to rely on **the “communicative blindness” of his audience**²¹, he cannot achieve his goal, for there are hundreds of tools to check the truthfulness of his unfounded announcements meant to manipulate and mislead the perception of the international community and provoke anti-Armenian hysteria in the world. It is not only immoral but also politically superfluous to issue such statements when everybody is well aware of the true nature of events, particularly as this statement cannot stand up to the requirements of elementary logical reasoning. The Armenian side could not have provoked this war; the people of Karabakh had already won some of their native lands back in 1994 and were happily engaged in exercising democracy and freedom in their country. So, they could not have been interested in a new war. It might have been honest for the head of Azerbaijan Journalists’ Network Public Union to confess that it was the turmoil of Neo-Ottomanism – which never leaves Erdogan and now Aliev too, alone – that provoked this war by Aliev and Erdogan in tandem, in order to come as close as

¹⁸ Azeri killer Ramil Safarov: Concern over Armenian anger. // BBC, 3 September 2012. Retrieved 12.04.2021 from <https://www.bbc.com/news/world-europe-19463968>

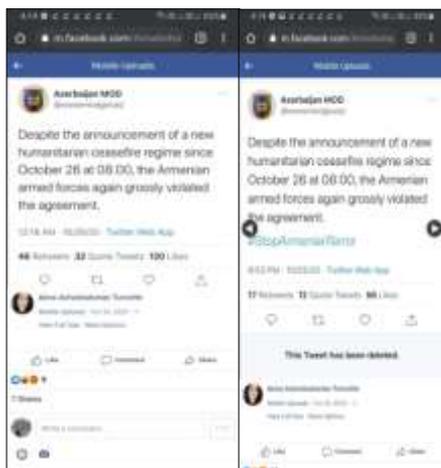
¹⁹ Unkelbach 2007, 219–230. doi.org/10.1037/0278-7393.33.1.219

²⁰ D’Errico & Poggi 2012, 460–476. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12559-012-9175-y>

²¹ Bityanova 2001.

possible to the accomplishment of their geopolitical revisionism²² under the pretext of establishing stability in the region. The claim regarding the Azerbaijani provocation of the war, officially uttered by the French President Emmanuel Macron in a news conference during his visit to Latvia²³ was not accidental.

As Reuters reports, in Ilham Aliyev's words, the latter was not even planning to put an end to his military actions before Armenian forces were withdrawn from the enclave of Nagorno-Karabakh²⁴. Besides, the ceasefire agreed to in the United States on October 26 was also breached by Azerbaijan. However the announcement made by Azerbaijan MOD on twitter claimed: *"Despite the announcement of a new humanitarian ceasefire regime since October 26 at 08:00, the Armenian armed forces again grossly violated the agreement."* Strangely enough, the information about the ceasefire agreed to on October 26 was posted on October 25 at 9:02 PM by Azerbaijan MOD and shortly afterwards, the tweet was removed and re-posted on October 26 at 12:18 AM (see the screens below)²⁵.

The screens are retrieved from a Facebook page.

²² Azadian January 7, 2021. Retrieved 24.05.2021 from <https://mirrorspectator.com/2021/01/07/challenges-for-armenias-survival-in-a-new-geostrategic-configuration/>

²³ French President Emmanuel Macron blames Azerbaijan for starting conflict with Armenia. // Anadolu Ajansi, September 30, 2020. Retrieved 20.05.2021 from <https://eurasianimes.com/french-president-emmanuel-macron-blames-azerbaijan-for-starting-conflict-with-armenia/>

²⁴ Bagirova, Hovhannisyana October 4, 2020. Retrieved 24.05.2021 from <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-idUSKBN26P098>

²⁵ Retrieved 20.04.2021 from <https://www.facebook.com/photo?fbid=3280401265342656&set=pcb.3280401342009315>

This is a proof that the information about the ceasefire is just a fragment of the Azerbaijani manipulative strategy of putting the blame on others and victimizing themselves intentionally. Moreover, when the author announced that the Armenian armed forces launched an attack on residential settlements in Gyanja, he deliberately left out an important portion of factual information that had preceded the undesirable event, which was the warning of the President of Karabakh who called on the people of Azerbaijan to leave Gyanja and the **surrounding towns as soon as possible, because he couldn't stand aside and watch his native land leveled to the ground**²⁶. Thus the responsibility for the situation lay on the military-political authorities of Azerbaijan.

Human Rights Columbia²⁷ published an article about the large-scale war against Karabakh unleashed by Azerbaijan, supported by Turkey, Syrian jihadists²⁸, and heavy artillery and missiles from Israel²⁹. The participation of Syrian jihadists in the war was also testified to by the Arab news which reported **the French President's strong denouncement of the provocative statements from Turkey**³⁰ which was doing everything in its power to prolong the war and satisfy its insatiable thirst for Armenian blood.

Thus, it can be assumed that the Azerbaijani trait of shrugging the responsibility from its shoulders, shared with their Turkish brothers is quite well known to the international community. **Ayaz Mirzayev's** false statement about the violation of the ceasefire by the Armenian side, in fact, attempts to vilify the Armenians and create a negative image of Armenia. Through intentional falsification of real facts and implementation of the manipulative technique of

²⁶ Retrieved 04.10.2020 from <https://www.facebook.com/ArayikHarutyunian/posts/616555875708456>

²⁷ Gulesserian & Phillips 2020. Retrieved 20.05.2021 from <https://www.humanrightscolumbia.org/news/media-war-azerbaijan-and-turkey-against-armenia-and-nagorno-karabakh>

²⁸ Khadder, Tuysuz & Lister 2020. Retrieved 22.05.2021 from <https://edition.cnn.com/2020/10/01/iddleeast/azerbaijan-armenia-syrian-rebels-intl/index.html>

²⁹ Reports indicated Azerbaijan used the LORA missile, which was invented in Israel. Cf. Frantzman 2020. Retrieved from <https://www.jpost.com/international/missile-war-of-the-cities-in-armenia-and-azerbaijan-escalates-analysis-644526>

³⁰ Cf. Armenia-Azerbaijan clashes rage as **Macron denounces 'jihadist' deployment. June 08, 2021**. Retrieved 03.02.2021 from <https://www.arabnews.com/node/1743121/world>; Cf. also Armenia-Azerbaijan fighting rages as Macron says Turkey crossed 'red line'. Retrieved 03.02.2021 from <https://www.france24.com/en/20201002-armenia-azerbaijan-fighting-rages-as-macron-says-turkey-crossed-red-line>

blaming the opponent³¹, the author tries to mask the aggressive intents of Azerbaijani state policy and achieve the realization of his persuasive strategies.

The reporter intentionally leaves out the fact that the Azerbaijani side bombed a maternity hospital in Stepanakert, rather far from the conflict zone and the military bases, though according to the Geneva Convention (Article 19, p. 176)³², it is considered a war crime if any of the sides shells a hospital without warning unless expecting threatening acts from the hospital. Even if there were wounded soldiers in the hospital, it does not give the enemy the privilege of targeting it, as mentioned in the Convention. These inhumane behaviors and acts **are proof of Azerbaijan's hatred towards the Armenian nation and its religion**. This is further evidence of their brutal, cruel, vicious and atrocious nature. They stop at nothing and nobody; they bomb and shell anything without thought.

Another unpardonable act, targeting religion, culture and humanity at large is the shelling of the Ghazanchetsots Cathedral in Shushi, which has long been an indispensable spiritual and cultural component of the Christian traditions of the Armenians in Karabakh and the Armenians in general. And of no less import is the Azerbaijani political scientist **Saadat Kadyrova's justification of this horrendous case**, in her impudent attempt to compare the Christian Cathedral to a toilet, particularly against the background of her vain and contradictory announcement **that Shushi is a "holy land for Azerbaijan"**³³. Folk wisdom is indeed very powerful **when it says: "Actions speak louder than words"**.

Hence, one can conclude that spreading reversed information is body and soul to Azerbaijani state policy. Even the facts of having attacked Nagorno-Karabakh with white phosphorus munitions, setting the Karabakh forests on fire and intentionally damaging both Armenian soldiers and civilians did not hold the Azerbaijani journalist back from reversing reality and turning the facts upside down. This seems outside logic and morality and confirms that in modern days

³¹ Simon 1996.

³² The Geneva Conventions of August 12, 1949, International Committee of the Red Cross, Geneva, pp.153-221. Retrieved from https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf

³³ Political scientist Saadat Kadyrova justified the shelling of the Shushi Cathedral where Russian journalists were wounded October 9, 2020. Retrieved 16.10.2020 from <https://www.youtube.com/watch?v=Xox3PTSROEs>

political interests and moral positions are concepts from two opposite poles, for cynical political considerations have utterly no relation with morality³⁴.

The Realization of Manipulative Tactics through Linguistic Elements

It has long been established that an attitude towards a represented object of discussion is accomplished through the choice and arrangement of linguistic elements at large, first and foremost the lexical ones. The study of the article in question reveals the use of a diversity of words and word-combinations based on the negative value and aimed at demonizing the Armenians and Armenia, albeit **the “truthfulness” conveyed through those elements is far from being true.** Obviously, the abundant use of elements like *policy of aggression, provocations of the terrorist state, threats and pressure of Armenia, stifle freedom of speech, military provocation against Azerbaijan, policy of illegal resettlement, destructive actions of the Armenian government, launch a missile attack, banned weapons, war crimes, etc.* is quite openly and directly meant to persuade the international community that Armenia’s behavior is completely unacceptable and can never be pardoned. The author believes that denigrating Armenians and creating the image of an Armenian in the most negative light will help him indirectly delineate the portrait of a peaceful and civilized Azerbaijan and the patriotic but unjustly victimized Azerbaijanis.

A close look into both the denotative and connotative meanings in the semantic structure of the words included in the word-combinations mentioned above helps to reveal connotations of disapproval, contempt, reproach, disparagement, blame³⁵ which create an obviously negative environment in the discourse, expressing negative emotions and hostile attitudes. The derogatory value of these linguistic units is meant to make a manipulative influence on the perception of the reader and to present the image of Armenia in densely negative colours.

Thus, all these combinations of words loaded with negative expressive-emotional-evaluative overtones and based on the underlying concept of aggression which the author seeks to impose on the Armenian side are particularly intensified not only in the co-text of the given piece of condemning speech but also the

³⁴ Cf. Auron 2003; Gasparyan 2014.

³⁵ Kozhina et al. 2008.

context of the war at large. It can be assumed that this aggression verbally expressed in the speech of the Azerbaijani journalist is in fact “the mirrored image” of his country’s blatant acts of physical aggression against Karabakh and Armenia.

The arsenal of the author’s manipulative tactics is rich, and he doesn’t even take the trouble to conceal it. He is rather direct and explicit in reversing the facts, the situations, the behaviors, etc. However, one wonders if his attempt to implement his manipulative strategy in the discourse can be considered successful. Both his logical and ethical appeals fail, and it is doubtful that his fabricated story can arouse the anticipated reactions and emotions in his readers. **The author’s strategy** of persuasion and the intended manipulative effect is not achieved because the content he proposes is deliberately and insensitively falsified.

Conclusion

It is beyond doubt that the role of media is paramount in engaging audiences and enhancing communication internationally. The creation of the objective picture of reality is achieved through logical reasoning, though when the **speaker’s intention is to misrepresent reality to gain advantage in dishonest political goals** he may be carried away by his lies and turn everything upside down, falsify facts and situations so obviously that the results attained will **contradict the established principle of covertly manipulating the reader’s ability of logical reasoning**, for as we know, effective manipulation becomes available when the reader/hearer does not recognize the intentions of the speaker to influence him.

This case-study, representing the Azerbaijani Journalists’ Network Public Union head Ayaz Mirzayev’s interpretation of the recent war between Azerbaijan and Karabakh, reveals the variety of manipulative tactics and techniques (reversion of reality, lying by omission of important facts, self-victimization, blaming the opponent) implemented in his speech to support Azerbaijan’s desire to realize their historically unsatisfied dream, instigated by Turkey, which tends to gain the role of a great player in the geopolitical transformation of Transcaucasia.

The research shows that whatever intentional fabrications and reversions may occur, particularly when they are not skillfully hidden, the expected effect will not be successfully achieved.

BIBLIOGRAPHY

Նահապետյան Ռ. 2018, Հոյն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին // Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 85-114:

Арутюнян Б. 2016, Административное деление Закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елише // Հայոց արևելից կողմերի և Աղվանքի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցեր: Հոդվածների ժողովածու: Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 13-35: Retrieved from http://publishing.yasu.am/files/Babken_Harutyunyan_2016.pdf

Кожина М.Н. и др. 2008, Стилистика русского языка. 4-ое издание, Москва, «Флинта наука», с. 111.

Aivazyan A. 1997, The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of the Genocidal Reprisal. Center for Policy Analysis American University of Armenia, Yerevan: Current Center for Policy Analysis Publications. էջ 18-19. Retrieved from http://hayq.org/upload/files/Armenian_Rebellion_ENG.pdf

Auron Y. 2003, The Banality of Denial. Israel and the Armenian Genocide. New Brunswick: Transaction Publishers.

Armenia-Azerbaijan clashes rage as Macron denounces 'jihadist' deployment. June 08, 2021 // Arab News. Retrieved 03.02.2021 from <https://www.arabnews.com/node/1743121/world>

Armenia-Azerbaijan fighting rages as Macron says Turkey crossed 'red line'. Retrieved 03.02.2021 from <https://www.france24.com/en/20201002-armenia-azerbaijan-fighting-rages-as-macron-says-turkey-crossed-red-line>

A report: attacks on journalists, bloggers and media workers in central Asia and Azerbaijan. 14.04.2020. // Justice for journalists. Retrieved 10.04.2021 from <https://jfj.fund/central-asia-azerbaijan-report-eng>

Azadian E.Y. January 7, 2021, Challenges for Armenia's Survival in a New Geostrategic Configuration. // The Armenian Mirror Spectator. Retrieved 24.05.2021 from <https://mirrorspectator.com/2021/01/07/challenges-for-armenias-survival-in-a-new-geostrategic-configuration/>

Azerbaijan: Death Threats to Journalists. October 4, 2016 // Freedom House. Retrieved from

<https://freedomhouse.org/article/azerbaijan-death-threats-journalists>

Azerbaijani Journalist Sevinc Osmanqizi Faces Harassment, Threats to Leak Intimate Photos. 2020 // CPJ, Committee to Protect Journalists. Retrieved 03.12.2020 from <https://cpj.org/2019/05/azerbaijani-journalist-sevinc-osmanqizi-faces-hara/>

Azerbaijani people. Retrieved 27.05.2021 from <https://www.britannica.com/topic/Azerbaijani-people>

Azerbaijani Security Services 'threatened to kill' activist and family. November 16, 2020 // OC Media. Retrieved 04.12.2020 from <https://oc-media.org/azerbaijani-security-services-threatened-to-kill-activist-and-family>

Bagirova N., Hovhannisyan N. October 4, 2020, Azerbaijan's leader says no end to fighting until Armenia sets pullout timetable / Reuters. Retrieved 24.05.2021 from <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-idUSKBN26P098>

Bityanova M.R. 2001, Social Psychology: science, practice and way of thinking. M.: Eksmo-Press.

Business Communication for Success / Saylor Foundation. 2019, Retrieved from <https://resources.saylor.org/wwwresources/archived/site/textbooks/Business%20Communication%20for%20Success.pdf>

D'Errico F. & Poggi I. 2012, Blame the Opponent! Effects of Multimodal Discrediting Moves in Public, *Cognitive Computation*, 4, pp.460-476. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12559-012-9175-y>

Frantzman S. J. Missile war of the cities in Armenia and Azerbaijan escalates – analysis. 2020 // The Jerusalem Post. Retrieved 25.05.2021 from <https://www.jpost.com/international/missile-war-of-the-cities-in-armenia-and-azerbaijan-escalates-analysis-644526>

French President Emmanuel Macron blames Azerbaijan for starting conflict with Armenia. September 30, 2020 // Anadolu Ajansi. Retrieved 20.05.2021 from <https://eurasianimes.com/french-president-emmanuel-macron-blames-azerbaijan-for-starting-conflict-with-armenia/>

Gasparyan S. 2014, The Armenian Genocide: A Linguocognitive Perspective. Yerevan: YSU Press.

Gasparyan S. et al 2019, The Use and Abuse of Language in the Legal Domain. Montreal: Arod Books, pp. 54-89.

Gulesserian L. & Phillips D. L. 2020, The Media War by Azerbaijan and Turkey Against Armenia and Nagorno-Karabakh // Institute for the Study of Human Rights. Retrieved 20.05.2021 from <https://www.humanrightscolumbia.org/news/media-war-azerbaijan-and-turkey-against-armenia-and-nagorno-karabakh>

Hanway J. 1754, An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea. 2nd ed., Volume II, London, p. 252. Retrieved from <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.334330.66631619&view=1up&seq=274>

History of the East. 2002, The East in the Middle Ages. V.2 Moskva: «Vostochnaya Literatura». Retrieved 13.04.2021 from <https://book.ivran.ru/f/istoriya-vostoka-tom-2-vostok-v-sre-dnie-veka-2002.pdf>

Hübschmann H. 1904, Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. De Gruyter Mouton. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111641393>

Independent Azerbaijan. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Azerbaijan/Russian-suzerainty>

Jones H. L. (ed.) 1924, The Geography of Strabo. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. Retrieved from <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:tlg,0099,001:11#note42>

The Recent War Against Karabakh: A Clash of Interests

Journalists Killed in 2005 - Motive Confirmed: Elmar Huseynov, January 2006, where the story of the thoroughly pre-planned death of an independent journalist in Azerbaijan, is presented January 2006, // Refworld, Committee to Protect Journalists. Retrieved 03.12.2020 from <https://www.refworld.org/docid/4e6495d730.html>

Khadder K., Tuysuz G. & Lister T. 2020, Rebels from Syria Recruited to Fight in Conflict Between Azerbaijan and Armenia, Source Says. // CNN. Retrieved 22.05.2021 from <https://edition.cnn.com/2020/10/01/middleeast/azerbaijan-armenia-syrian-rebels-intl/index.html>

Khudhair S. 2013, Manipulation of Meaning in Political Discourse / Research Gate, pp.1-14.

Azeri killer Ramil Safarov: Concern over Armenian anger.3 September 2012 // BBC. Retrieved 12.04.2021 from <https://www.bbc.com/news/world-europe-19463968>

Nagorno Karabakh (Artsakh): Historical and Geographical Perspective / NKR office in the USA. Retrieved from <http://www.nkrusa.org/countryprofile/history.shtml?fbclid=IwAR1DsQ-CoWwfoII6L5wtNuK0tra-XSsLX1xtgQF021cDP93rotnyWG7MLk>

Political scientist Saadat Kadyrova justified the shelling of the Shushi Cathedral where Russian journalists were wounded. October 9, 2020. Retrieved 16.10.2020 from <https://www.youtube.com/watch?v=Xox3PTSROEs>

Republic of Artsakh: the history and the present. Retrieved 18.05.2021 from <https://www.president.am/ru/Artsakh-nkr/>

Simon G.K. 1996, In sheep's clothing: Understanding and dealing with manipulative people. Michigan: Parkhurst Brothers Publishers Inc.

The Geneva Conventions of August 12, 1949, International Committee of the Red Cross, Geneva, pp.153-221. Retrieved from https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf

Unkelbach Ch. 2007, Reversing the Truth Effect: Learning the Interpretation of Processing Fluency in Judgments of Truth // Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition. Vol. 33, No 1, pp. 219-230. doi.org/10.1037/0278-7393.33.1.219 Retrieved 27.10.2020 from <https://www.facebook.com/photo?fbid=3280401265342656&set=pcb.3280401342009315>

ՎԵՐՋԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. ՇԱՀԵՐԻ ԲԱԽՈՒՄ

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ Ս., ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Զ.

Ամփոփում

Քանայի բառեր¹ մեդիադիսկուրս, հայ-ադրբեջանական հակամարտություն, Ղարաբաղի (Արցախի) հարցը, մտաշահարկման ռազմավարություն, մտաշահարկային մարտավարություն, ազդեցություն լսարանի վրա, փաստերի աղավաղում:

Այս կամ այն տեսակետը հասցեատիրոջը պարտադրելու մեծ տարածում ունեցող միտումը այսօր արդեն նկատելի է հաղորդակցության գրեթե բոլոր ոլորտներում, այդ թվում՝ լրատվամիջոցներում, և վերջին տարիներին իրականացված քննական ուսումնասիրությունների արդյունքները թույլ են տալիս ենթադրել, որ լրատվամիջոցները տեղեկատվության յուրօրինակ խողովակ են: Դրանք աշխարհում տեղի ունեցող նշանակալի իրադարձությունների մասին տեղեկատվություն հաղորդելով հանդերձ՝ մտաշահարկման (*manipulation*) տարբեր մեթոդների կիրառմամբ հաճախ խեղաթյուրում են փոխանցվող տեղեկատվության ընկալումը, նպատակադրվելով վերահսկել հասարակական կարծիքը:

Սույն հոդվածը կոչված է բացահայտելու ղարաբաղյան հակամարտության և 2020 թ. Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա հայ բնակչության դեմ սանձազերծված ագրեսիայի վերաբերյալ ադրբեջանական լրագրողական մեկնաբանությունների անիրական ու հորինովի բնույթը: Մտաշահարկման և տարաբնույթ մտաշահարկային մարտավարությունների կիրառմամբ, ապարդյուն ջանքեր են գործադրվում Հայաստանի և հայ ժողովրդի իբր, ագրեսիվության գաղափարը քարոզելու և թուրք-ադրբեջանական իրական նկրտումները քողարկելու համար:

ПОСЛЕДНЯЯ АРЦАХСКАЯ ВОЙНА: СТОЛКНОВЕНИЕ ИНТЕРЕСОВ

ГАСПАРЯН С., АЙРАПЕТЯН З.

Резюме

Ключевые слова: медиадискурс, армяно-азербайджанский конфликт, вопрос Арцаха, стратегия манипуляции, манипулятивные тактики, влияние на аудиторию, искажение фактов.

Навязывание определенного взгляда на ту или иную проблему сегодня наблюдается практически во всех сферах коммуникации, в том числе и в СМИ. Данные проведенных за последние годы исследований позволяют предположить, что СМИ – это особый канал информации, который может не только информировать общественность о значимых событиях в мире,

но и, искажая толкование этих событий, контролировать общественное мнение посредством различных манипулятивных приемов.

Настоящая статья преследует цель представить ложные измышления и комментарии по карабахскому конфликту и войне 2020 года, нашедшие место в азербайджанских СМИ. Объектом исследования являются неточность и ошибочность фактов, основанных на журналистской интерпретации агрессивной войны, недавно развязанной против Нагорного Карабаха и его армянского населения. Используя различные манипулятивные тактики, азербайджанские массмедиа тщетно пытаются пропагандировать идею агрессии Армении и армянского народа, скрывая истинные турецко-азербайджанские устремления.

ՔԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

PHILOLOGY

AELITA DOLUKHANYAN*

Membre-Correspondante de L'ans D'arménie

Docteur en Philologie, Professeur,

Responsable de la Chaire de la littérature arménienne ancienne et

médiévale et des méthodes de son enseignement

de L'université Pédagogique K. Abovian

aelita.dolukhanyan@gmail.com

LA CORRESPONDANCE DE NICOLAS ADONTS

*Dédié au 150e anniversaire de la naissance
du grand byzantiniste et arméniste*

Mots clés: N. Adontc, N. Mar, Bysance, Arménie, patriote, Question arménienne, Genocidé.

Les lettres des hommes célèbres sont des phénomènes ayant une résonance **nationale et mondiale. Ceci est une réalité venant de l'époque antique, dont les** manifestations sont présentes dans la littérature arménienne ancienne et médiévale, ainsi que nouvelle et moderne. Il suffit de se rappeler les lettres présentant une valeur et une résonance sociales de Movses Khorénatsi, Ghazar Parpétsi, Nerses Chnorhali, Khatchatour Abovian, Guévork Akhverdian, Hovhannes Toumanian, **Avétik Issahalian et d'autres auteurs.**

* Հոդվածը ներկայացվել է 18.01.21, գրախոսվել է 21.01.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

Nous avons sous la main 135 lettres de Nicolas Adonts, byzantiniste et arméniste d'une renommée internationale, philologue et historien, écrites à commencer de l'année 1893 et jusqu'en 1940.

Adonts a vécu une vie intéressante. Étant né en 1871 au village de Bernakot de la Siounie dans la famille d'un prêtre, il a su dès son enfance qu'il avait une origine aristocratique du côté paternel et maternel. Le jeune garçon a été instruit à l'école du monastère de Tathev, puis au séminaire Guévorkian, ensuite au gymnase russe de Tiflis. Il a toujours été passionné de savoir et, avec la bourse d'Alexandre Mantachian, il a fait des études aux facultés de langues orientales et de philologie historique de l'Université de Saint-Pétersbourg, où son extraordinaire soif de connaissances a fait l'admiration des professeurs, surtout de son maître et directeur scientifique Nicolas Marr. Avec la protection de ce dernier, Adonts est parti continuer ses études dans les écoles supérieures et les bibliothèques d'Europe. Il a été à Londres, à Paris, à Vienne, à Munich, à Strasbourg, à Venise, à Bruxelles et dans d'autres villes européennes.

Il a été l'élève de célèbres byzantinistes et arménistes, il maîtrisait l'anglais, le français, l'allemand, les vieilles langues classiques : le grec, le syriaque, le latin, ainsi que la langue des inscriptions cunéiformes de diverses nations anciennes.

Les 135 lettres de Nicolas Adonts, avec les notes correspondantes, ont été préparées à la publication par Pétros Hovhannissian, historien ayant consacré toute sa vie à l'étude et la publication de l'héritage scientifique d'Adonts. Le VIIe tome des œuvres du savant est consacré aux lettres.

Dans les lettres d'Adonts, nous ne trouvons presque rien sur sa vie courante, tout est lié à ses études (les lettres de la première période), puis à ses activités scientifiques et sociales. Adonts a travaillé de longues années à l'Université de Bruxelles. Mouchegh Ichkhan, qui a étudié deux ans dans cette université, raconte dans ses mémoires que l'opinion générale était qu'Adonts « surpassait en savoir les professeurs de l'Université de Bruxelles ». Adonts a su valoriser sa personne et sa nation aux yeux des étrangers : « C'était un homme arménien, dans le sens traditionnel, moderne et noble du mot »¹.

Les lettres d'Adonts sont adressées aux rédacteurs généraux des périodiques arméniens et étrangers de son époque, de même qu'aux savants renommés

¹ Mouchegh Ichkhan 1952, 17.

arméniens et étrangers, auxquels il s'adressait avec des questions nationales et scientifiques urgentes.

Dans les lettres de la première période, un grand nombre est formé de lettres adressées à Nicolas Marr, écrites des villes les plus différentes d'Europe, en relation avec ses problèmes d'instruction. Dans ces lettres, dont la majeure partie est écrite en russe, Adonts parle de ses succès dans le domaine de l'instruction, de ses buts futurs, de ses impressions des villes européennes. Le 18 novembre 1900, il écrit relativement à Paris : « La ville avec ses vues est merveilleuse et vraiment belle. Les places sont d'une beauté miraculeuse avec leurs splendides monuments. On peut étudier toute l'histoire de la France, et pas mal du tout, en flânant dans les jardins et les places, tout ce qu'on sait du gymnase »². À cette époque une exposition internationale s'était ouverte à Paris et bien des nations y avaient leurs pavillons. Adonts avait visité cette exposition, où il n'y avait pas de pavillon arménien, il avait cherché des objets arméniens dans les pavillons russe et turc. Le pavillon turc était très pauvre. Il communique entre les lignes qu'il a entendu dire que H. Gelzer avait l'intention d'écrire un article flatteur pour les Turcs concernant la Question arménienne. « Je ne sais si c'est vrai ou non, mais je regrette qu'on l'ait égaré à ce point »³. Dans le pavillon russe, on exposait l'Évangile arménien écrit en 887, appartenant au Séminaire Lazarien. Dans les boutiques de certains Arméniens de Paris, on vendait des pièces de monnaie de Tigrane le Grand et des Roubénides, qu'il avait évité d'acheter, craignant que ce ne soit des faux. Il avait visité avec une jalousie particulière les pavillons exemplaires des pays balkaniques à petite population.

Nombreuses sont les lettres écrites en arménien à Karapet Yézian, dans lesquelles il communique qu'il a l'intention d'étudier la linguistique comparée chez Antoine Meillet à l'université de la Sorbonne, et le syriaque chez Auguste Carrière⁴.

Il s'avère qu'au cours de ses années d'études, Adonts a eu des difficultés matérielles dont il parle avec beaucoup de réserve. Par exemple, il ne tolérait jamais que les Arméniens aient un air pitoyable en pays étranger et soient pauvrement vêtus. Lui-même, il s'habillait au possible décent et à la mode, ce qu'il exigeait aussi de ses étudiants arméniens. La bourse qu'il recevait de

² Adonts 2014, 37.

³ Adonts 2014, 35.

⁴ Adonts 2014, 39.

Mantachian ne lui suffisait pas parfois à **s'acheter des vêtements présentables et des livres**. C'est à Karapet Yézian qu'il s'adressait afin que celui-ci intervienne près du Fonds Mantachian pour qu'on lui augmente sa bourse. Finalement, le problème a été résolu lorsqu'il a rencontré personnellement Mantachian à Paris.

Dans la lettre adressée à N. Marr le 18 mars 1901, nous lisons : « Je suis extrêmement content de vous communiquer que mon incident s'est terminé d'une manière extrêmement heureuse. J'ai eu la possibilité ici, à Paris, de parler à Mantachev. Il m'a accueilli très aimablement, m'a posé certaines questions et, à la fin, il a accepté de continuer à m'aider encore un an. Il a envoyé un télégramme à Tiflis et j'ai récemment reçu l'argent »⁵.

Dans ses lettres, le futur byzantiniste renommé parle souvent de ses études sur les sources byzantines, les comparant sans cesse aux communications des auteurs arméniens. Il a comparé avec beaucoup de zèle les récits présentés dans *l'Histoire d'Arménie* de Faust de Byzance et les œuvres d'Amiano Marcelino sur les mêmes personnes et les mêmes événements historiques.

Adonts suivait avec attention la presse arménienne et étrangère. Spécialement nombreuses sont les lettres adressées à la rédaction de la revue « *Handès Amsorya* », à laquelle il a été abonné pendant de longues années.

En 1904, dans la revue « *Messenger d'art et de littérature* », publiée par lui-même, il remercie G. Aristakessian pour avoir pris l'obligation de soutenir matériellement la revue et il apprend aux lecteurs que la partie artistique de la revue sera publiée sous la rédaction du célèbre peintre Vardkès Souréniants⁶.

Ayant au centre de son attention les littératures arméniennes occidentale et orientale, maîtrisant brillamment les deux branches de la langue arménienne, Adonts essayait d'apporter une solution aux problèmes des jeunes écrivains arméniens de talent. Le 2 mars 1904, il a adressé une lettre au Conseil des églises arméniennes de Saint-Pétersbourg pour demander d'aider Atom Yardjanian, étudiant à la Sorbonne, chez qui on avait découvert des symptômes de tuberculose. « Son avenir est lié avec la littérature arménienne et sa perte serait une perte pour la littérature arménienne »⁷.

⁵ Adonts 2014, 42–43.

⁶ Adonts 2014, 60.

⁷ Adonts 2014, 58.

Les intérêts historiques et philologiques d'Adonts étaient vastes. Dans sa lettre adressée à Galouste Mekertchian le 18 novembre 1908, il dit avoir appris par Marr que G. Mekertchian avait trouvé des matériaux concernant l'origine de la nation *Tzat* dans les sources arméniennes.

Par la suite, en 1911, un article en russe d'Adonts, intitulé *Sur l'origine des Arméniens-Tzat* a été publié à Saint-Petersbourg. Il est actuellement inclus dans le 1er tome des œuvres de l'arméniste⁸.

Pour se procurer les manuscrits que le grand savant ne pouvait avoir sous la main, il s'adressait par diverses lettres aux spécialistes pour qu'on lui en envoie des copies.

En Europe, il y a souvent eu une pénurie de livres arméniens et il demandait souvent par lettre à ses amis de lui envoyer ces livres.

Il y a quelques lettres adressées à l'archevêque Tirayr, qui avait consacré toute sa vie à l'étude de l'œuvre de Frik et n'avait pu publier qu'en 1952 à New York son précieux et volumineux tome intitulé *Frik : Recueil de poésies*⁹, où il réfute l'origine cilicienne du poète et, d'après la langue de ses poésies, le considère né en Artsakh.

Il y a des lettres adressées à Karapet Kostanian dont l'œuvre majeure a été la publication des épîtres de Grigor Magistros en 1910 à Alexandrapole.

Dans une lettre écrite le 28 avril 1917, Adonts dit que sa lettre d'août 1916 s'est perdue, car il était allé visiter sa patrie. En été 1916, il avait participé à des expéditions scientifiques réalisées dans les villes de Van, Mouch et Karine.

La Question arménienne et les droits historiques du peuple arménien ont été l'un des problèmes principaux du savant. Le 14 avril 1918, Adonts a envoyé un télégramme à l'ambassadeur allemand de Constantinople. Dans ce télégramme, il écrivait avec une colère légitime : « Profitant de la retraite de l'armée russe, les armées turques sont aussitôt entrées dans un pays sans défense et elles ont massacré non seulement les Arméniens de Turquie, mais aussi ceux de la Russie. Contrevenant aux conditions de la paix, qui reconnaissent le droit à l'auto-détermination de toute la Transcaucasie, l'armée turque s'est dirigée vers Kars et Ardahane, rasant le pays et massacrant la population chrétienne »¹⁰. À cette

⁸ Adonts 2006, 535–546.

⁹ Frik 1952.

¹⁰ Adonts 2014, 89.

époque, Adonts était en charge du Conseil national arménien de Petrograd, travaillant en même temps comme professeur à l'Université de Petrograd.

Le 7 novembre 1920, le professeur a envoyé une lettre pleine de colère au rédacteur du journal « Times » de Londres. On dirait que cette lettre a été écrite aujourd'hui. Il rappelle avec colère comment les généraux français discutaient avec affectation avec les brigands turcs sur un groupe de cadavres d'Arméniens réfugiés en Cilicie. Il critique les gouvernements d'Angleterre, de France et d'Italie sur la conscience desquels se trouve le lourd fardeau de la pierre de la Question arménienne. Depuis un demi-siècle, les Arméniens souffrent sous la pression du mensonge et de la trahison : « À présent que s'est réalisé ce qui semblait presque impossible, et que le communisme russe est descendu sur eux, cette fois de concert avec la barbarie turque »¹¹.

Adonts termine sa lettre par cette conclusion : *Il est possible que les Arméniens se détournent une fois pour toutes de l'Europe avec la triste certitude que la meilleure des qualités humaines, la conscience s'est assourdie sans espoir ici*¹². Cette lettre a été publiée dans le IVe tome des œuvres d'Adonts¹³.

Adonts s'est chargé de droit du rôle sacré d'organisateur de la vie intellectuelle arménienne. Il était extrêmement préoccupé du problème de l'éducation de la nouvelle génération arménienne dans un esprit de patriotisme et de dignité nationale.

Le 23 octobre 1930, s'adressant à la rédaction du journal « *Apaga* » (*Avenir*), Adonts a rappelé, au nom de l'Union littéraire arménienne de Paris, que le 8 novembre était le jour du centenaire de la naissance de Mikhaél Nalbandian et de Raphaël Patkanian. Il était convaincu que les préceptes patriotiques de Nalbandian et de Patkanian devaient être chers au peuple arménien.

Pour Adonts, il était très important d'avoir des connaissances professionnelles. Il suivait attentivement les articles imprimés dans la presse arménienne. Dans sa lettre adressée à Kostan Zarian, il critique sévèrement les journalistes du journal « *Haradj* » : « La presse est aux mains de personnes sans préparation. « *Haradj* » est un nid de reptiles, de gamins sans éducation et

¹¹ Adonts 2014, 92.

¹² Adonts 2014, 93.

¹³ Adonts 2012, 203–205.

ignorants, parler et discuter avec lesquels signifierait les honorer et avilir sa propre dignité »¹⁴.

C'est à Archak Tchobanian qu'est adressée la lettre, dans laquelle l'arméniste exprime, sur la prière de ce dernier, son opinion sur le livre *La clé de la langue chaldéenne* d'Abgar Païazat. Adonts ne partage pas la chaleureuse opinion exprimée au début du livre et écrite en langue grabar par Hratchia Adjarian. Il voit dans le livre des fautes, des erreurs et des interprétations de la propre invention de l'auteur. Il compare certaines découvertes linguistiques de Païazat avec l'histoire des paysans arméniens, d'après laquelle les Russes auraient emprunté le mot *ministre* aux Arméniens ; *ministre* signifierait **մի նստիի** (ne **t'assieds pas**), car un ministre n'a pas le droit de s'asseoir devant le roi. « Nous devons malheureusement constater que les étymologies de M. Païazat sont des découvertes de ce même ordre »¹⁵.

La dernière lettre d'Adonts est adressée à Artaches Tchilinkarian. Elle nous apprend qu'en 1939, le savant est parti pour Paris et y a donné une conférence sur l'épopée nationale arménienne *David de Sassoun*. Malheureusement, la conférence a été orale, sans texte écrit. Pour mettre la conférence en écrit, il fallait du temps, ce qui lui manquait. La Deuxième guerre mondiale était commencée en Europe, ce qui avait profondément oppressé le savant qui détestait les guerres et les révolutions. En outre, il avait des problèmes de santé. Et pour la première fois dans ses lettres, nous voyons du désespoir : « L'ambiance pénible m'a tellement affecté que j'ai senti la faiblesse ou le désespoir qui viennent de la vieillesse. Il ne reste aucune lueur claire et joyeuse ni dans la sphère personnelle, ni nationale, ni générale, qui aurait pu réchauffer d'un nouvel espoir mon essence glacée. J'ai peur que mes projets aussi restent inachevés ou aussi sans espoir que je le suis moi-même »¹⁶.

Au début de ses années de pérégrinations, Adonts avoue qu'en quittant sa patrie, il a laissé ses parents dans une situation sans issue, leur préférant en fait de servir la nation et la science.

Il rêvait toujours de voir la renaissance de sa patrie.

¹⁴ Adonts 2014, 150.

¹⁵ Adonts 2014, 176.

¹⁶ Adonts 2014, 185.

Le 24 avril 1929, une réunion de commémoration, consacrée à la mémoire des victimes du Génocide arménien, a eu lieu à Paris sur son initiative et sous sa présidence. Au cours de cette réunion, il a adressé à ses compatriotes une allocution brève, mais émouvante : « Il n'y a pas de victoire sans défaite. Lorsqu'on casse la branche d'un arbre, il donne de nouvelles pousses. Chacun de vous doit accomplir son devoir au nom de la liberté »¹⁷.

Dans la correspondance d'Adonts, il y a de nombreuses lettres adressées à N. Marr, N. Akinian, G. Hovsépian, T. Gouchakian, K. Zarian et d'autres. Les thèses qui y sont rédigées sont fondamentales et d'une grande importance même de nos jours pour les linguistes, les critiques littéraires, les hommes politiques, les historiens et, en général, tous ceux qui s'occupent de recherches scientifiques

BIBLIOGRAPHIE

Adonts N., Œuvres, I, Études historiographiques, Erevan, 2006, Ed. de l'Université d'État d'Erevan, 648 p.

Adonts N., Œuvres, VI, (tome complémentaire), Articles de publiciste, Erevan, 2012, Ed. de l'Université d'État d'Erevan, 531 p.

Adonts N., Œuvres, (VII), Correspondance, Erevan, 2014, Ed. de l'Université d'État d'Erevan, 286 p.

Mouchegh Ichkhan, Trois grands Arméniens, Beirut, 1952, Typ. «Ēakan», 98 p.

Frik, Recueil de poésies, New York, 1952, 765 p.

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ

ԴՈԼՈՒԻՄԱՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր¹ Ն. Ադոնց, Ն. Մառ, Բյուզանդիա, Հայաստան, հայրենասիրություն, Հայկական հարց, ցեղասպանություն:

Նշանավոր մարդկանց նամակները համազգային ու համամարդկային հնչեղություն ունեցող երևույթներ են: Սա անտիկ ժամանակներից եկող իրո-

¹⁷ Adonts 2012, 366.

դություն է, որի դրսևորումներն առկա են հայ հին և միջնադարյան, նաև նոր և նորագույն գրականության մեջ:

Մեր ձեռքի տակ են միջազգային հռչակ ունեցող բյուզանդագետ ու հայագետ, բանասեր, պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի նամակները՝ սկսած 1893 թվականից մինչև 1940 թվականը:

Նիկողայոս Ադոնցի 135 նամակները, համապատասխան ծանոթագրություններով, հրատարակության է պատրաստել ողջ կյանքն Ադոնցի գիտական ժառանգության ուսումնասիրմանն ու հրատարակմանը նվիրած ականավոր պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը: Նամակներին է նվիրված նշանավոր գիտնականի երկերի VII հատորը:

Ադոնցը բազմաթիվ նամակներ է ուղղել Ն.Մառին, Ն.Ալիխյանին, Գ.Հովսեփյանին, Թ.Գուշակյանին, Կ.Զարյանին և ուրիշների, որոնցում շարադրված դրույթները ելակետային են ու այսօր էլ կարևոր են լեզվաբանների, գրականագետների, քաղաքական գործիչների, պատմաբանների և ընդհանրապես գիտությամբ զբաղվող մարդկանց համար:

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ НИКОЛАЯ АДОНЦА

ДОЛУХАНЫАН А.

Резюме

Ключевые слова: Н. Адонц, Н. Марр, Византия, Армения, патриотизм, Армянский вопрос, геноцид.

Эпистолярное наследие великих представителей культуры являет собой огромную ценность в общемировом масштабе. К подобным реликвиям можно отнести 135 писем, написанных с 1893 по 1940 год известным византологом и арменоведом, филологом, историком Николаем Адонцем. Письма Николая Адонца с соответствующими примечаниями были подготовлены к печати Петросом Ованнисяном – историком, посвятившим свою жизнь изучению и изданию научного наследия Адонца. Седьмой том сочинений ученого включает письма. У Н. Адон-

ца есть множество писем, адресованных Н. Марру, Н. Акиняну, Г. Овсепяну, Т. Гушакяну, К. Заряну и другим.

Мысли и раздумья Н. Адонца актуальны и сегодня и могут служить важным подспорьем как для лингвистов, литературоведов, так и политических деятелей.

ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խ. Արուսյանի անվ. ՀՊՄՀ Լեզվաբանական հետազոտությունների
գիտական լաբորատորիա
lingual151@mail.ru

ԼԻԼԻԹ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
Համազգային Արևմտյան շրջանի գրական միավոր,
Լուս Անջելես, ԱՄՆ
lilitellen@yahoo.com

ԱԾԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

*Բանալի բառեր*¹ ածական անուն, թվի կարգ, մասնիկավորում, շարահյուսական մակարդակ, ձևաբանական իմաստավորում, սերող հիմք, թվակազմական մասնիկներ:

Ներածություն

Թվի քերականական կարգն արտահայտում է քանակայնության գաղափար, որ տարածվում է հաշվելի առարկաների վրա: Հաշվելի առարկաները կարող են լինել մեկից ավելի. այստեղից էլ քանակայնության հասկացությունը:

Հին հայերենում (և բազմաթիվ այլ լեզուներում) անվան եզակի թիվը նշոյթավորված չէ. իբրև քերականական իմաստի արտահայտման միջոց՝ հանդես է գալիս բառի ուղիղ ձևը, որ հատկանշվում է զրո ձևույթով: Ի հակադրություն զրո ձևույթի, հոգնակի թիվը նշոյթավորված է. հոգնակիության գաղափարն արտահայտվում է թվանիշ թեքույթների միջոցով, որոնք բառը վերածում են բառաձևի:

Թվի գաղափարը տարածելի է ոչ միայն գոյականների, այլև հատկանշային խոսքի մասերի վրա, թեև վերջիններս այս ոլորտում այլ յուրահատ-

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.11.20, գրախոսվել է 13.11.20, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

կություն են դրսևորում, որ պայմանավորված է նրանց փոխանվանաբար գործածությամբ և հոգնակի լրացյալներին համաձայնելու շարահյուսական հատկանիշով:

Թվի կարգն արտահայտելու տեսակետից որոշակի յուրահատկություն են դրսևորում ածականները, որոնք հին հայերենում թվի գաղափարն արտահայտում են կա՛մ փոխանվանական գործածությամբ, կա՛մ հոգնակի լրացյալին համաձայնելու հանգամանքով՝ հանդես գալով շարահյուսական մակարդակում:

Ածականի համակարգում հոգնակի թվի իմաստը ոչ թե ձևաբանական, այլ շարահյուսական հատկանիշ է, քանի որ ածականն առանձին հոգնակի թվով հանդես չի գալիս, եթե չի գործածվում գոյական անվան հետ. հետևաբար հոգնակի թվի հատկանիշը պայմանավորված է նախադասության անդամների համաձայնության հանգամանքով, որ շարահյուսական հասկացություն է: Մյուս կողմից՝ ածականի թվի գաղափարը պայմանավորված է փոխանվանական գործածության հանգամանքով, երբ ածական անունը գործածվում է գոյական անվան փոխարեն, որի հետևանքով տեղի են ունենում ածական-գոյական խոսքիմասային մասնակի փոխանցումներ՝ խոսքիմասային տարարժեք բառերի անջատումով: Եթե ածականը հանդես է գալիս նաև հոգնակի թվով, ապա կարելի է խոսել նրա թվակազմական հատկանիշի մասին. այսինքն՝ ի՛նչ եղանակով կամ ի՛նչ միջոցով է արտահայտվում նրա հոգնակիակազմությունը:

Գ. Ջահուկյանը, կատարելով առաջնային արմատական ածականների իմաստային վերլուծություն, նկատում է, որ դրանք ըստ որոշչային կարգերի բնութագրում են նյութական և տարածական օբյեկտներ կա՛մ ինքնին, կա՛մ հիմնական կարգերին բնորոշ հարաբերությամբ հանդերձ: Վերլուծելով երկիմույթ արմատական ածականներին բնորոշ որակական և *քանակական*, ինչպես նաև չափի ու տեղի կարգերի զուգորդմամբ բնութագրվող տիպերը՝ նա առանձնացնում է որոշակի խմբեր, որոնք բնորոշվում են *կազմի և թվի*, *կախման և թվի*, *ձևի և թվի* կարգային հատկանիշներով: Այլ կերպ ասած գիտնականը թվի քերականական կարգը տարածելի է համարում նաև հատկանշային խոսքի մասերի վրա:

¹ **Ջահուկյան** 1989, 84, 89–90:

Ածական անվան գործածությունը լրացական դերով

Ածական անունն ընդհանրապես առանց գոյականի խոսքում գործածություն չունի, ըստ այդմ՝ ածականի հոգնակի թիվը պայմանավորված է ածական-գոյական համաձայնության հանգամանքով. միավանկ ածականները նախադաս և հետադաս դիրքում, իսկ բազմավանկ ածականները հետադաս դիրքում թվով (և հոլովով) համաձայնում են հոգնակի լրացյալներին: Ածականի թվի կարգը հնարավոր չէ քննել առանց հաշվի առնելու նրա գործածությունը (շարահյուսական միջավայրը): Այսպես՝

Ոչ է օրէն դիցազանց ... թշնամութիւն յաւիտենական ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել (Խոր., 178): Մեծաց հարուածոց արժանի առնէր զՎարազն (Բուզ., 87): Եւ ոչ է արարիչ չարաց իրաց, այլ բարեաց (Եզն., 8):

Ազգաց քաջաց, մեծաց հարուածոց և չարաց իրաց կապակցություններում քաջաց, մեծաց և չարաց ածականները համաձայնել են հոգնակի լրացյալներին (ազգաց, հարուածոց, իրաց) և արտահայտում են հոգնակի թվի իմաստ՝ ք-ց հերթագայության միջոցով:

Դիտարկենք բազմավանկ ածականների հոգնակիակազմությունը և նրանց գործածությունը լրացական դերով.

Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին յանապազ բոկ եւ հետի երթային ի տունս աղօթից (Եղ., 201): Ոչ են յուսացեալ ի նիզակս իւրեանց, այլ ի վերայ լերանց բարձանց իւրեանց (Յուդիթ, Է, 12): Գիսաւոր նոխագիւք և ցլուք սպիտակօք առատացոյց զզհոս կրակի (Եղ., 12): Արտաքնոցն երեւէին իբրեւ այրիք սգաւորք (Եղ., 203): Յիշի աստանօր ի պատմութեանս՝... բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք ինքնական հնազանդեալ դիցազինն (Խոր., 33): Դարձի՛ր նմանեաց դու այժեման կամ որթոց եղանց ի վերայ լերանց խնկաբերաց (Երզ., Գ, 17):

Դիտարկված օրինակներում հետևյալ բազմավանկ ածականներն արտահայտում են հոգնակի թվի իմաստ՝ *փափկասունք, բարձունք, սպիտակօք, սգաւորք, սակաւք, խնկաբերաց*, որ պայմանավորված է գերադաս անդամի՝ գոյականի հոգնակի թվով՝ *տիկնայք, լերանց, ցլուք, այրիք, արք, լերանց*:

Վերոբերյալ ածականների հոգնակի թվի իմաստն արտահայտվել է մասնիկավորման եղանակով: Այսպես, *փափկասունք, սգաւորք* և *սակաւք* բառերը հոգնակի թիվն արտահայտում են –ք մասնիկի միջոցով, *բարձունք* ածականի արտահայտության պլանում ձևականորեն կարող ենք առանձնացնել –ունք հոգնակերտ-հավաքական մասնիկը (դրանց կազմությանն առանձին

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

կանդրադառնանք), իսկ *սպիտակօք* բառաձևի հոգնակին դրսևորվել է –ք մասնիկով՝ եզակի գործիականից՝ *սպիտակաւ-ք*:

Ինչպես կարելի է եզրակացնել վկայված օրինակներից, բազմական ածականները, որպես կանոն, հետադաս գործածությամբ հոլովով և թվով համաձայնում են հոգնակի լրացյալին, իսկ նախադաս բազմական ածականները՝ ոչ²: Սակայն մատենագրության մեջ հանդիպում են բազմական նախադաս ածականների՝ հոգնակի թվով համաձայնության դեպքեր, որ պետք է համարել նախագրային օրինաչափության հետքեր: Հմմտ.

Դիմեալ գայ ի վերայ քո Բէլ *յաւեժիւք քաջօք երկնադիզօք հասակօք* սկայիւք մրցողօք (Խոր., 34):

Բերված օրինակներում *յաւեժիւք* և *երկնադիզօք* նախադաս ածականները հոգնակի թվով համաձայնել են հոգնակի լրացյալներին՝ *քաջօք* և *հասակօք*: Բազմական ածականների հոգնակին արտահայտվել է –ք մասնիկով, որ ավելացել է բառերի եզակի գործիականի վրա՝ *յաւեժիւ-ք* և *երկնադիզաւ-ք*:

Իբրև բազմակի հասարակ անունների լրացում՝ ածական անունն արտահայտվում է հոգնակի թվով, ինչպես՝ Սաւուղ և Յովնաթան *սիրելիք և գեղեցիկք և վայելուչք* (Բ. Թագ., Ա, 23): *Արդարոցն՝ Աբրահամու, Իսահակայ և Յակոբայ:

Նախադաս բազմակի ածականները թվով համաձայնում են հոգնակի լրացյալներին, երբ նրանցից միջարկված են լինում այլ լրացումներով³, հմմտ.

*Այսոքիւք և այլ *բազմօք* խորհրդական *բանիւք*, *ի պղծոց և ի նորածայն *բանից*, *ի խստիցն և յանվանելի *նիպօց*, *ի խածանողականացն զազիր *զեռնոց*:

Ածականը հոգնակի թվով է արտահատվում հավաքական անունների կամ այնպիսի գոյականների պահանջով, որոնք ձևով եզակի են, սակայն արտահայտում են հոգնակի նշանակություն՝ կա՛մ թվական լրացումով, կա՛մ իբրև տեսակի անուն (ազգի կամ տոհմի): Հմմտ.

*Ընթացաւ ամենայն *ժողովորդն զարմացեալք*: *Ժողովեցաւ ամենայն *Իսրայէլ* իբրև զայր մի՝ *եկեալք* ի քաղաքաց: *Երկուրասան այր *տգէտք և տառապեալք*, որք ի նմանէ էին հարեալք:

Բազմակի լրացումների դեպքում լրացումներից վերջինն է թվով և հոլովով համաձայնում լրացյալին, հմմտ.

² Աբրահամյան 1976, 61: Խաչատրյան, Թոսունյան 2004, 90–91: Առաքելյան 2008, 76:

³ Բագրատունի 1952, 330:

*Այս բանք ճշմարիտ և հասարակիմք: *Յանձն առ մտանել յանձն և ի մարմինս բորոքեալ և մեռելությունս: *Նկանակս կարմիր և փափուկս, յոյժ և գեղեցիկս⁴:

Ածականի թվակազմությունը.

Ածականի թվակազմությունը պայմանավորված է նրա ձևակազմական գործոնով, որ մասնավորապես վերաբերում է ածանցավոր կազմություններին:

Հատկանշային խոսքի մասերի և վերացական հասկացությունների դեպքում թվանիշ վերջավորությունները բովանդակային պլանի հետ միասին կարող են ունենալ նաև ձևական կիրառություն և հանդես գալ որպես շարահյուսական կապակցության արտահայտիչներ⁵. դա պայմանավորված է հոգնակի լրացյալներին համաձայնելու շարահյուսական հատկանիշով:

Ածանցավոր ածականների հոգնակին, որպես կանոն, կազմվում է ելակետային՝ սերող հիմք + ք մասնիկ կադապարով. վերջաձանցի տեսակը թվակազմության առումով չեզոք է:

Շարահյուսական մակարդակում հոգնակի թվով հանդես են գալիս ինչպես որակական, այնպես էլ հարաբերական ածականները: Մի դեպքում՝ ածականի հոգնակի թիվը պայմանավորված է հոգնակի լրացյալին համաձայնելու պահանջով, մյուս դեպքում՝ փոխանվանաբար (գոյականաբար) գործածվելու հանգամանքով:

Ածականի թվակազմությունը դիտարկենք երկու կտրվածքով՝ պայմանավորված ածականի որակական և հարաբերական տեսակներով. երկու դեպքում էլ, իբրև ելակետային միավորներ, նկատի ունենք ածանցավոր կազմությունները և թվակազմությունը ցույց ենք տալու ըստ ածանցների տեսակների:

Ա. Որակական ածականները հին հայերենում հատկանշվում են հետևյալ վերջաձանցներով՝ (ա)ւոր, -արար, -ական, -ալի // -ելի, -անի, -գոյն, -ին, -ուն, -եցիկ, -ուրի, (եր)իմ, -եղ, -իկ, -իչ // ուչ և այլն, նախաձանցավոր կազմությունները համեմատաբար սակավ են. այնուամենայնիվ հանդիպում են *ան-*,

⁴ Շարահյուսական * -ով տրված օրինակները վկայված են Ա. Բագրատունու աշխատությունից (Բագրատունի 1952):

⁵ Զահուկյան 1974, 182:

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

ապ(ա)-, ր- ածանցներով, որոնց մեջ գործառապես կենսունակ են *ան-* նախածանցով կազմությունները⁶:

Այս ածանցներով կազմությունների հոգնակին պայմանավորված է ոչ միայն հոգնակի լրացյալին համաձայնելու շարահյուսական հատկանիշով, այլև ածականների՝ փոխանվանաբար գործածվելու հանգամանքով: Կան որոշակի ածանցավոր կազմություններ էլ, որոնք իրենց իմաստային կառուցվածքում համատեղում են նաև գոյականի խոսքիմասային արժեք և, ըստ այդ հատկանիշի, կարող են հոգնակի թվի իմաստ արտահայտել. դրանք խոսքիմասային տարարժեք բառերն են, որոնք սերում է ածականական նախնական իմաստից ու արժեքից:

Դիտարկենք *ան-* նախածանցով որակական ածականների թվակազմությունն ու նրանց գործածությունը համապատասխան շարահյուսական միջավայրում: Քանի որ շարահյուսական միջավայրում գոյականն ու ածականը (որոշիչն ու որոշյալը) հանդես են գալիս հոլովի և թվի հարացուցային ձևերով, կարելի է ասել, որ այդ միավորները համատեղում են հոլովակազմությունն ու թվակազմությունը, հետևաբար այդ ձևերը ներկայանում են իբրև հոգնակիակազմ-հոլովակազմ հիմքերի և հոգնակերտ-հոլովակերտ վերջավորությունների զուգորդումներ⁷:

Ան- նախածանցով ածականները հոգնակին արտահայտում են –ք մասնիկի միջոցով, ինչպես՝

անամօթ-ք, անառակ-ք, անհաատ-ք, անաստուած-ք, անարժան-ք, անզգամ-ք, անխիղճ-ք, անհնազանդ-ք, անհոգ-ք, անմեղ-ք, անմիաբան-ք, անմիտ-ք, անյոյս-ք, անշարժ-ք, անշշունջ-ք, անշունչ-ք, անուղղայ-ք, անպարտ-ք, անպիտան-ք, անջրդի-ք, անսուրբ-ք, անցաւ-ք, անցաւոր-ք, անօգնական-ք, անօգուտ-ք և այլն: Հմմտ.

Ի նշանակ որդոցն *անհնազանդից* (Թիւք, ԺԷ, 10): Յափշտակեցին զնա *անցաւորք* ճանապարհի (Սաղ., 2Ը, 42): Եւ *անմիաբանք* լեալ ի միմեանց, արձակէին (Գործ., ԻԸ, 25):

Ապ(ա)- ածանցով՝ ապաշնորհ-ք. Եղիջիք որդիք Բարձրելոյ, զի նա քաղցր է ի վերայ չարաց և *ապաշնորհաց* (Ղուկ., 2, 35):

S- ածանցով՝ տկար-ք, տհաս-ք. Աղեղունք հզորաց տկարացան, եւ *տկարք* զգեցան զօրութիւն (Ա. Թագ., Բ, 4):

⁶ Հին հայերենում ածականակերտ ածանցների բառակազմական արժեքի մասին տե՛ս **Туманян** 1971, 246–250:

⁷ **Պետրոսյան** 1972, 119:

Խաչատրյան Լ., Խաչատրյան Լ.

Դիտարկենք վերջաձանցավոր որակական ածականների թվակազմությունն ու ցույց տանք դրանց գործածությունը համապատասխան բնագրային վկայություններով:

1. -Աւոր ածանցով կազմություններ. թունաւոր-ք, հեռաւոր-ք, կեղծաւոր-ք, ահաւոր-ք, աղետաւոր-ք և այլն:

Հմմտ. Եւ մարդ որ ... որ ի *հեռաւոր* ճանապարհի ոչ իցէ ... սատակեցի անձն այն ի ժողովրդենէ իւրմէ (Թիւք., Թ, 13): Եւ *հեռաւորք* ի նոցանէ եկեսցեն և շինեսցեն զտուն Տեառն (Չաքա., Զ, 15):

2. -Արար ածանցով կազմություններ. կենարար-ք, լուսարար-ք, աղմկարար-ք, զրուցարար-ք, խոռվարար-ք, հաշտարար-ք, ազդարար-ք, խոհարար-ք // խորտկարար-ք և այլն: Հմմտ.

Առաջնորդեսցէ մեզ ... Աստուած մեր Աստուած *կենարար* (Սաղ., ԿԷ, 21): Քրիստոս՝ որ յանձինս նոցա զարթոյց զկամս (իւր) *կենարարս* (ՆՀԲ, 1, 1084): *խոռվարար* խորհուրդք (ՆՀԲ, 2, 986): Լինին *խոռվարարք* և բարկացօրք (ՆՀԲ, 1, 986):

3. -Ական ածանցով կազմություններ. հոգեկան-ք, կործանական-ք, օրհասական-ք, հանրական-ք, հանդարտական-ք, խաղաղական-ք, բոլորական-ք և այլն:

Հմմտ. Տո՛ւր նմա պատասխանի *խաղաղական* (Սիրաք., Դ, 8): Եւ ահա ես իջից առ քեզ մատուցանել ողջակէզս և զոհս *խաղաղականս* (Ա Թագ., Ժ, 8): *Չօրհասական* վերսն յոգիսն ընկալեալ էր (Եղ., 64): Նա և արջք *օրհասականք* ընդ վախճանել շնչոցն հզորագոյնս կոուին (Եղ., 8):

4. -Ալի // -ելի ածանցներով կազմություններ. ցանկալի-ք, իմանալի-ք, բաղձալի-ք, տաղտկալի-ք, սիրելի-ք, գովելի-ք և այլն: Հմմտ.

Արքայն Նաբուգոդոնոսոր տարաւ զնա ի Բաբելոն ... հանդերձ *ցանկալի* սպասութ տանն Տեառն (Բ. Մնա., ԼԶ, 10): Եւ ամենայն գործք իւր *ցանկալիք* են (Սիրաք, ԽԲ, 23): Որդեա՛կ, *սիրելի արա՛* զանձն քո ժողովրդեան (Սիրաք., Դ, 7): Սաուղ և Յովնաթան *սիրելիք* եւ գեղեցիկք եւ վայելուչք, չմեկնեալք ի կենդանութեան իրեանց եւ ոչ մեկնեցան ի մահուան իրեանց (Բ Թագ., Ա, 23):

5. -Անի ածանցով կազմություններ. գեղանի-ք, լեզուանի-ք, պիտանի-ք և այլն: Հմմտ. Եղիցի անօթ պատուական՝ սրբեալ և *պիտանի* Տեառն (Բ Տիմո. Բ, 21): Գտեալ ասր և կտաւ՝ արար անօթս *պիտանիս* ձեռօք իւրովք (Առակ, ԼԱ, 13):

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

6. -*Գոյն* ածանցով կազմվում է որակական ածականի բաղդատական աստիճանը, որի հոգնակին ձևավորվում է –ք ածանցով. լաւագոյն-ք, աւագագոյն-ք, բարձրագոյն-ք, գեղեցկագոյն-ք, պարզագոյն-ք, կարծրագոյն-ք, խստագոյն-ք և այլն: Հմմտ.

Եւ այնչափ *լաւագոյն* ուխտի եղեւ երաշխաւոր Քրիստոս (Եբրա., Է, 22): Մանաւանդ բազումք ի ձէնջ *լաւագոյնք* էք քան զիս արութեամբ (Եղ., 101): Եւ յարեաւ գնաց արքայ ի Գարաւոն զոհել անդ, զի նա առաւել *բարձրագոյն* և մեծ էր (Գ Թագ., Գ, 4): ... Լերանց *բարձրագունից* (Խոր., 35):

7. - *հն* ածանցով կազմություններ. դժուարին-ք, դիւրին-ք, վերին-ք, ներքին-ք խորին-ք, անհնարին-ք և այլն: Հմմտ.

Դիւրին է մալխոյ մտանել ընդ ծակ ասղան, քան մեծատան յարքայութիւն Աստուծոյ (Մատ., ԺԹ, 24): Եւ ասէ ցնա Աբիսողոմ. Ահա բանք քո բարի են և *դիւրինք* (Բ. Թագ., ԺԵ, 3): Զիա՛րդ *դժուարին* է որ զինչս ունին, մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ (Մարկ., Ժ, 23): Եւ ասէ Յակոբ ցՓարաւոն. Աւուրք ամաց կենաց իմոց ... սակաւք և *դժուարինք* եղեն (Ծնն., ԺԷ, 9):

8. -*ուն* ածանցով կազմություններ. խօսուն-ք, ասուն-ք, գիտուն-ք, իմաստուն-ք, հասուն-ք, գեռուն-ք և այլն: Հմմտ.

Առնել զբանաւոր *գիմաստուն* եւ զխօսուն արարածն ի մէջ անբան անխօս անիմաստ արարածոցն (Ագաթ., 135): Յորոց և *իմաստունքն* տեղի տուեալ փախչին ի նոցանէ (Եղ., 8): Եւ ամենայն *գեռուն* թոչուն, որ գնայցէ ի չորս՝ պիղծ եղիցի ձեզ (Ղեւտ., ԺԱ, 20): Այս ծով մեծ և անդորր, ի սմա *գեռունք*, որոց ոչ գոյ թիւ (Սաղ., ԾԳ, 23)⁸:

9. -*եցիկ* ածանցով կազմություններ. երգեցիկ-ք, գեղեցիկ-ք, ազդեցիկ-ք և այլն: Հմմտ. Եւ էր կոյսն *գեղեցիկ* երեսօք յոյժ (Ծնն., ԻԴ, 16): Սաւուղ և Յովնաթան ... *գեղեցիկք* եւ վայելուչք, չմեկնեալք ի կենդանութեան իւրեանց եւ ոչ մեկնեցան ի մահուան իւրեանց (Բ Թագ., Ա, 23):

10. -*նտի* ածանցով կազմություններ. հնոտի-ք, սնոտի-ք, օտարոտի-ք և այլն: Հմմտ. Մի՛ *օտարոտի* համարել գեռանդն ինչ որ փորձութիւն ձեզ լինիցի (Ա Պետ., Դ, 12): Ի բաց արարէք ի ձէնջ զաստուածս *օտարոտիս* (Յեսու, ԻԴ, 23): Ի *սնոտի* յոյս կապեալ կան անհաւատք (Եզն., 105): Մի՛ որ զձեզ խաբեսցէ բանիւք *սնոտուկք* (Եփե., Ե, 8):

⁸ *Իմաստունք, գեռունք* բառերը խոսքիմասային տարարժեք բառեր են և հանդես են գալիս նաև գոյականի արժեքով:

Խաչատրյան Լ., Խաչատրյան Լ.

11. -(Եր)իմ ածանցով կազմություններ. մտերիմ-ք, ռիսերիմ-ք, հալատարիմ-ք, ուշիմ-ք և այլն: Հմմտ.

Ոչ այնպէս, որպէս ծառային իմ Մովսէս, որ յամենայնի տան իմում *հալատարիմ* է (Թիւք, ԺԲ, 7): Դաշինս *հալատարիմս* կռէր ընդ նմա (Բ.Մակ., Դ, 34): Մեռան ի մահուանն Արտաշիսի սիրելի կանայք ... և *մտերիմ* ծառայք (Խոր., 190): Ի ձեռն *մտերիմաց* պատմէ եղբօրն զնենգութիւն (ՆՀԲ, 2, 307):

12. -Եղ ածանցով կազմություններ. ահեղ-ք, հանճարեղ-ք, շքեղ-ք, ուժեղ-ք, զօրեղ-ք, համեղ-ք և այլն: Հմմտ.

Ահա ժողովուրդ իմաստուն եւ *հանճարեղ*, ազգս այս մեծ (Բ Օրէն., Դ, 6): Արդ տուք ի ձէնջ արս ... *հանճարեղս* ի վերայ ցեղից ձերոց (Բ Օրէնք, Ա, 13): Մխիթարեցան անտի Յուդայ՝ ի *զօրեղ* եւ ի գեղեցիկ (Բ Մակ., ԺԵ, 17): Ախտից *զօրեղաց* (ՆՀԲ, 1, 757):

13. -Իկ ածանցով կազմություններ. անառիկ-ք, աշխարհիկ-ք (ա.գ) և այլն: Հմմտ.

Չար քան զյանցաւոր *աշխարհիկ* դատապարտիմք (ՆՀԲ, 1, 264): *Աշխարհիկքն* ետուն զբաժինս իրեանց (ՆՀԲ, 1, 2164):

14. -Իչ, -ուչ ածանցներով կազմություններ. մատնիչ-ք, ամենափրկիչ-ք, թովիչ-ք (ա.գ), վայելուչ-ք և այլն: Հմմտ.

Ո՛վ արգահատեսցէ *թովչի* օձահարի (Սիրաք, ԺԲ, 13): Տեսանենք ի հնարագիտութենէ *թովչաց* զգօնացեալ (օձից) ... և բնակեալ ի տան՝ չմեղանչեն բնակչացն (Եզն., 64): Քերեաց ճարտարութեամբ զամենայն կեղեւ հնարեալ *վայելուչ* անաւթ պիտանի (Իմաս., Ժգ, 11): Սաւուղ և Յովնաթան ... *վայելուչք*, չմեկնեալք ի կենդանութեան իրեանց եւ ոչ մեկնեցան ի մահուան իրեանց (Բ Թագ., Ա, 23):

15. -Ովի ածանցով կազմություն. կորովի-ք. Հմմտ.

Կորովի և յաջողակ ի պատերազմունս (ՆՀԲ, 1, 1121): Եւ ծանրացաւ պատերազմն ի վերայ Սաւուղայ, եւ գտին զնա արք *կորովիք* (Ա Թագ., ԼԱ, 3):

16. -Ի ածանցով կազմություններ. առաքինի-ք, յուրթի-ք, այլազգի-ք, բարի-ք և այլն: Հմմտ.

Ի մէջ բազմութեան երեւեցայց առա՛տ, եւ ի մէջ պատերազմի՝ *առաքինի* (Իմաս., Ը, 15): Գողացարուք ասադիկ զմիտս իմ խորհրդականքդ *առաքինիք* (Գ Մակ., Զ, 17): Եւ ամենայն ինչ՝ զոր Որմիզդն առնէր, *բարի* էր եւ ուղիղ (Եզն., 115): Զողորմութիւն և զճմարտութիւն նիւթն *բարիք* (Առակ., ԺԴ, 22):

Բ. Հարաբերական ածականները բնութագրվում են հետևյալ ածանցներով՝ *-ային, -ական, -եայ, -եղէն, -ե // -ի, -եան, -անի* և այլն:

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

Հարաբերական ածականների թվի կարգը նույնպես պայմանավորված է շարահյուսական համաձայնության գործոնով, ինչպես նաև փոխանվանաբար գործածության հանգամանքով:

1. -Ային վերջածանցով կազմություններ. գարնանային-ք, աշնանային-ք, ամառնային-ք, ձմեռնային-ք, մարդկային-ք, լեռնային-ք, ցամաքային-ք, հարավային-ք, հիախային-ք, ծովային-ք, դաշտային-ք և այլն: Հմմտ.

Տիրեսցէ ամենայն *լեռնային* կողմանցն (Յուդիթ, Ժ, 13): Եւ առ Յեսու զամենայն երկիրն զայն, զլեռնակողմնն եւ ... *զդաշտայինն* եւ զարեւմտեայն (Յեսու, ԺԱ, 16): Իբրեւ լուան ամենայն թագաւորքն ... որ *լեռնայինք* և որ *դաշտայինք* ... եկին ի միասին տալ պատերազմ ընդ Յեսուայ (Յեսու, Թ, 1):

2. -Ական վերջածանցով կազմություններ. արքունական-ք, հայրական-ք, մայրական-ք, եղբայրական-ք, մանկական-ք, ծովական-ք, բարբարոսական-ք, տիեզերական-ք, վիմական-ք, արձանական-ք, դամբանական-ք, լեռնական-ք, մարմնական-ք և այլն: Հմմտ.

Եւ կշռէր զհեր գլխոյ իւրոյ երկերիւր սիկղ ըստ *արքունական* սկեղ (Բ Թագ. ԺԳ, 26): Եւ անդ շինեցին զապարանսն *արքունականս* (Բուզ., 16): Տացուք զայսոսիկ՝ *մանկականի* քոյոյ տիոց (Խոր., 90): Այսոքիկ են *մանկականքն* ... ոչ ցանկաս մեծութեան՝ որ յԱստուծոյ կայ մնայ միշտ (ՆՀԲ, 2, 2014):

3. -Եայ վերջածանցով կազմություններ. բրդեայ-ք, մետաքսեայ-ք, ասուեայ-ք, ծովափնեայ-ք, ստորերկրեայ-ք, միջօրեայ-ք և այլն: Հմմտ.

Մերաքսեայ զգեստ (ՆՀԲ, 2, 253): Զհետևակն՝ պահապանս քաղաքացն, որ *զմերաքսեայսն* ունէին զվիշապս (Խոր., 303): Ծանրագոյն գտանիցէք քան զաւագ *ծովափնեայ՝* զվիշտս իմ (ՆՀԲ, 1, 1025): Արբցեն եգիպտացիքն զջրշեղջս *ծովափնեայս* (ՆՀԲ, 1, 1025):

4. -Եան վերջածանցով կազմություններ. աջակողմեան-ք, ձախակողմեան-ք, արեւելեան-ք, արեւմտեան-ք և այլն: Հմմտ.

Եւ իբրեւ ետես՝ եթէ վարատեալ ցրուեցան ի բազում կողմանս, ի խորհուրդ կոչէր զպաշտօնեայս *ձախակողմանն* (Եղ., 8): Կան *ձախակողմեանքն* ամօթով (ՆՀԲ, 2, 145):

5. -Եայ վերջածանցով կազմություններ. փախստեայ-ք, արեւելեայ-ք, արեւմտեայ-ք, մարմարեայ-ք և այլն: Հմմտ.

Բնակեցուցանէ *յարեւելեայ* ուսոյ մեծի լերինն (Խոր., 29): Եւ եղև բնակութիւն նոցա ի Մասեաց մինչեւ գալ ի Սովիերա լեառնն *յարեւելեայց* (Ծնն., Ժ,

30): Շինեաց ի վերայ խաչին *մարմարեայ* խորանս (ՆՀԲ, 2, 226): Սրունք նորա սին *մարմարեայք* հաստատեալք ի վերայ ոսկի խարսխաց (Երգ., Ե, 15):

6. -Եղէն ածանցով կազմություններ. արծաթեղէն-ք, ոսկեղէն-ք, երկաթեղէն-ք, ասրեղէն-ք, բրդեղէն-ք, բոցեղէն-ք, հողեղէն-ք, հրեղէն-ք, փայտեղէն-ք, խեցեղէն-ք և այլն: Հմմտ.

Եւ զամենայն կահ և սպաս տաճարին *ոսկեղէն* եւ *զարծաթեղէն* ... Ետ ի պահեստ ի տան կոոց իւրոց (Ա Եգր., 2, 18): Եւ անօթ *խեցեղէն*, յոր մերձեսցի սերմնակաթն, փշրեսցի, եւ ամենայն անօթ *փայտեղէն* լուսացի ջրով (Ղեւոն., ԺԵ, 12): Այլ ի տան մեծի ոչ միայն են անօթք *ոսկեղէնք* ու *արծաթեղէնք*, այլ եւ *փայտեղէնք* եւ *խեցեղէնք*... (Բ Տիմո., Բ, 20):

Երբ դիտարկում ենք ածականի թվակազմությունը՝ պայմանավորված ելակետային միավորի ձևակազմական գործոնով, ապա պետք է նկատի ունենալ նաև այն բառերը, որոնք բնորոշվում են վերջնականի յուրահատուկ հնչյունական կառուցվածքով:

Այսպես, հետևյալ՝ Ռ ձայնորդով և նախընթաց բաղաձայնով վերջացող բառերի վերջնականում հնչում է (ը)ր, ինչպես՝ *ծանր*, *կարծր*, *մանր*, *թանձր*, *փոքր*, *բարձր*, *քաղցր*, որոնց հոգնակին յուրահատուկ կազմություն ունի. հոգնակի ուղղականը կազմվում է եզակի սեռականից (որտեղ հանդես է գալիս Ու հոլովիչը), որին ավելանում է -ք հոգնակերտ մասնիկը, իսկ հոգնակերտից առաջ հանդես է գալիս Ն ձայնորդը, որ պահպանվում է հոգնակի թվի բոլոր հոլովներում⁹:

Հմմտ. *ծանր* – *ծան-ու-ն-ք*, *կարծր* – *կարծ-ու-ն-ք*, *մանր* – *ման-ու-ն-ք*, *թանձր* – *թանձ-ու-ն-ք*, *փոքր* – *փոք-ու-ն-ք*, *բարձր* – *բարձ-ու-ն-ք*, *քաղցր* – *քաղց-ու-ն-ք*:

Այս բառաձևերը գործածվում են միայն հոգնակի գոյականների հետ և թվով ու հոլովով համաձայնում են նրանց: Հոգնակի թվի թեք հոլովներում թվակազմական իմաստն արտահայտվում է ք-ց հերթագայությամբ, իսկ հոգնակի հայցականում՝ ք-ս (ինչպես հոգնակի գոյականների դեպքում): Հմմտ. լերին-ք բարձուն-ք – լերան-ց բարձան-ց, (զ)լերին-ս բարձուն-ս, ի լերան-ց բարձան-ց, լերամբ-ք բարձամբ-ք, ձկուն-ք մանուն-ք - ձկան-ց մանուն-ց, (զ)ձկուն-ս մանուն-ս, ձկան-ց մանուն-ց, ձկամբ-ք մանումբ-ք և այլն: Հմմտ.

Կալարուք մեզ *աղուեսունս փոքունս* զապականիչս այգեաց (Երգ., Բ, 15): Ծածկէր զամենայն *լերինս բարձունս* (Ծնն. Է, 19): Հասանէ յեզր ծովակի միոյ,

⁹ Աբրահամյան 1976, 43:

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով յինքեան ձկունս (Խոր., 35): Կապեն բե-
ռինս ծանունս եւ դժուարակիրս (Մատ., ԻԴ, 4):

Հոգնակի ենթակայի պահանջով ածականը հոգնակի թվով գործառվում է բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում, ինչպես՝ Ասիցէք. թուղթքս ծանունք են եւ սաստիկք (Բ. Կորն., Ժ, 10):

Հոգնակի ածականը առանձին կարող է հանդես գալ մակբայի արժեքով (հոգնակի հայցականով), ինչպես՝ Ականջք իրեանց ծանունս լուան (Մատ., ԺԳ, 13)՝ (ծանրությամբ): Դառանբեր վիժանք հոգւոյն քաղցունս բոխեսցեն (ՆՀԲ, 2, 973)՝ (քաղցրությամբ):

Հոգնակի գործիականում ածականն ստանում է հոգնակերտ –ք մասնի-
կը, որ ավելանում է եզակի գործիականի վրա, հմմտ. լերամբ-ք բարձամբ-ք,
քարամբ-ք կարծամբ-ք և այլն:

Հին հայերենում բարձունք բառն անկախացել է գոյականի իմաստով ու արժեքով՝ «բարձր տեղ, բարձունք» նշանակությամբ, որ ծագում է բարձր ածա-
կանի հոգնակի ձևից, ինչպես՝ Ձագք արծուեաց ի բարձունս թռչին (Յոր, Է, 7):
Հաստատեցեր զոսս իմ ... և ի վերայ բարձանց կացուցեր զիս (Սաղ., ԺԷ, 34):

Եզրակացություններ

Հին հայերենում ածականի թվակազմությունը դիտարկելի է նրա գործա-
ռական ոլորտում՝ շարահյուսական մակարդակում, քանի որ ածականի թվի
հատկանիշը ոչ թե ձևաբանական, այլ շարահյուսական իմաստավորում է.
շարահյուսական ձևով կատարվող սահմանափակումներից դուրս ածական
անունն ընդհանրապես, հոգնակի թիվը՝ մասնավորապես, գործածություն չու-
նեն: Ածական անունը, նրա թվի կարգը իմաստավորվում և արժևորվում են
խոսքային գործածության ոլորտում. ըստ այդմ՝ նրա ձևաբանական հատկա-
նիշներն իրացվում և դիտարկվում են շարահյուսական մակարդակում ելնե-
լով նրա լրացական դերից, հոգնակի լրացյալներին համաձայնելու շարահյու-
սական հատկանիշից և փոխանվանաբար գործածվելու հանգամանքից:

Լեզվում հարաբերական և որակական ածականների թվակազմությունը
պայմանավորված է նաև ձևակազմական գործոնով, որ մասնավորապես վե-
րաբերում է ածանցավոր կազմություններին: Հին հայերենում ածանցավոր ա-
ծականների հոգնակին, որպես կանոն, կազմվում է ելակետային՝ սերող հիմք
+ ք մասնիկ կաղապարով. վերջածանցի տեսակը թվակազմության առումով
չեզոք է:

Խաչատրյան Լ., Խաչատրյան Լ.

Դիտարկված փաստական նյութի, ածականների տեսակների և նրանց ձևակազմական տիպերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ածական անվան հոգնակի թվի քերականական իմաստն արտահայտվում է *մասնիկավորման միջոցով*:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա.Ա. 1976, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, «Լույս», 558 էջ:

Առաքելյան Վ.Դ. 2008, Գրաբարի քերականություն, Երևան, «Վիամիր», 343 էջ:

Բագրատունի Ա. 1852, Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացելոց, Ի Վենետիկ, Ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 743 էջ:

Խաչատրյան Լ.Մ., Թոսունյան Գ.Բ. 2004, Գրաբարի դասագիրք, Երևան, «Զանգակ-97», 383 էջ:

Պետրոսյան Հ.Զ. 1972, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 453 էջ:

Ջահուկյան Գ.Բ. 1974, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 588 էջ:

Ջահուկյան Գ. 1989, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 319 էջ:

Туманян Э. 1971, Древнеармянский язык, Москва, изд. «Наука», 448 с.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Բնագրային օրինակների սկզբնաղբյուրներ

Ագաթ.- Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Տփլիս, 1909:

Բուզ.- Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:

Եզն.- Եզնկայ Կողբացոյ՝ Բագրեանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եղ.- Եղիշէի վարդապետի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957:

Խոր.- Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913:

ՆՀԲ- Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երկասիրութիւն երից վարդապետաց, Գ.Աւետիքեան, Խ. Սիրմէեան, Մ. Ազերեան, հհ. Ա.Բ, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1836–1837:

բ) Աստվածաշունչ մատյանի համառոտագրություններ

Առակ.- Առակք Սողոմոնի

Գործ.- Գործք առաքելոց

Ա Եզր.- Եզր. գիրք առաջին

Եբրա.- Թուղթ Պողոսի առաքելոյ առ Եբրայեցիս

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

Եփե.- Թուղթ Պողոսի առաքելոյ առ Եփեսացիս
Զաքա.- Մարգարէութիւն Զաքարեայ
Թագ., Ա. Բ. Գ.- Գիրք թագաւորութեանց Ա. Բ. Գ.
Թիւք.- Գիրք Թուոց
Իմաս.- Իմաստութիւն Սողոմոնի
Ծնն.- Ծնունդք
Կորն.- Թուղթ Պողոսի առաքելոյ առ Կորնթացիս Բ.
Ղեւտ.- Ղեւտականք
Ղուկ.- Աւետարան ըստ Ղուկասու
Մատ.- Աւետարան ըստ Մատթէոսի
Մարկ.- Աւետարան ըստ Մարկոսի
Մնա.- Գիրք Մնացորդաց Բ.
Յեսու.- Գիրք Յեսուայ՝ որդւոյ Նաւեայ
Յոբ.- Գիրք Յոբայ
Յուդիթ.- Յուդիթ
Ա Պետ.- Թուղթ Պետրոսի առաքելոյ Ա.
Սաղ.- Գիրք Սաղմոսաց Դարթի
Սիրաք.- Գիրք Սիրաքայ
Տիմոթ.- Թուղթ Պողոսի առաքելոյ առ Տիմոթէոս Բ.
Բ Օրէն.- Երկրորդումն Օրինաց

ВЫРАЖЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

ХАЧАТРЯН Л., ХАЧАТРЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: прилагательное, категория числа, аффиксация, синтаксический уровень, морфологическое значение, производная основа, числообразовательные частицы.

Числообразование прилагательного рассматривается на синтаксическом уровне, поскольку признак числа прилагательного имеет не морфологическое, а синтаксическое значение; имя прилагательное вообще, и мно-

жественное число в частности, вне синтаксических ограничений не употребляется.

Имя прилагательное, категория его числа осмысливаются и имеют значение на речевом уровне. В соответствии с этим морфологические признаки прилагательного рассматриваются на синтаксическом уровне.

Числообразование относительных и качественных прилагательных, в частности суффиксальных структур, обусловлено их формообразовательным фактором. Множественное число аффиксальных прилагательных, как правило, образуется по модели *производная основа+частица р*. Тип суффикса с точки зрения числообразования нейтрален.

Анализ рассматриваемого фактического материала, видов прилагательных и их формообразовательных типов показывает, что грамматическое значение множественного числа прилагательного выражается посредством аффиксации.

EXPRESSION OF THE GRAMMATICAL CATEGORY OF ADJECTIVE'S NUMBER IN OLD ARMENIAN

KHACHATRYAN L., KHACHATRYAN L.

Summary

Key words: adjective, grammatical category of number, affixation, syntax level, morphological level, derivative stem, number-formation patterns.

The number-formation of adjective was viewed on the syntactic level of adjective, as its number indication has not a morphological but a syntactic meaning. Adjective in general and its plural form in particular, does not have any other usage except its syntactically limited usages.

Adjective and its grammatical category of number have meaning and value in verbal usage. Hence, morphological indications of adjective are viewed and realized on the syntactic level.

The number-formation of relative and qualitative adjectives depends on the factor of their form construction, which particularly refers to derivative compositions. The plural of derivative adjectives, as a rule, is formed according to

Ածականի թվի քերականական կարգի արտահայտությունը հին հայերենում

the initial pattern; derivative stem+ particle *p*; the type of suffix is neutral from the point of view of number-formation.

The survey of facts, analysis of types of adjectives and their construction forms show that the grammatical meaning of plural adjective is expressed by affixation.

ANUSH APRESYAN*

PhD in Philology

“Matenadaran”

Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts

An-Apresian@mail.ru

GRIGOR NAREKATSI AND THE TRANSLATORS

Key words: Grigor Narekatsi, “Book of Lamentations”, prayer book, colophon, problems of translation, grammatical differences, religious poems.

Introduction

The volume “Book of Lamentations” penned by medieval Armenian poet, philosopher, and theologian Grigor Narekatsi (Gregory of Narek) has been translated from Old Armenian (Grabar) into Modern Armenian as well as into different languages. Thereby, Narekatsi, thanks to other Armenian, French, Russian, English, Italian translators, occupied his rightful place in the Armenian and world literature, and on April 12, 2015, Pope Francis I proclaimed him Doctor of the Universal Church. Nowadays, translations have greatly increased in quantity, but their study draws little attention. M. Janpoladyan has made a significant contribution to the study of foreign translations of Narekatsi’s work through a detailed examination of the Russian translations of the “Book”¹. Whereas, the other translations were referred to by the translators themselves in their translations, and separate articles were written.

The Foreign Language Translations of the “Book of Lamentations”

Narekatsi’s work first became known to foreign readers in French. Arshak Chopanyan translated several excerpts from the “Book” into French and published it in 1900 in the literary magazine “Mercure de France”. Subsequently, famous writers and critics of the time, such as Eugene Boren, Félix Nève and Luc-André Marcel, referred to Narekatsi and were so inspired by the “Book” that they

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.06.21, գրախոսվել է 28.06.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

¹ Жанполадян 2012.

translated and published some passages². In 1950 and 1951, Luc-André Marcel published his translation of several excerpts of the “Book” and the article entitled “Grigor Narekatsi and Ancient Armenian Poetry”. In 1953 literary critic Jean Ballard published these translations and the article in a separate book³. These first, albeit partial, translations aroused great interest in Narekatsi, and later his work was translated twice into French⁴, thrice into English⁵, four times into Russian⁶, it was also translated into Italian⁷, Persian⁸ and many other languages.

The Western Armenian Translations of the “Book of Lamentations”

Arshak Chopanyan was not only the first to present the “Book” in French, but also translated some passages into Western Armenian. They were published in the “Flower” (“Tsaghik”) magazine in 1895⁹ and later summarized in two volumes of the “Faces” collection¹⁰. Chopanyan considered the “Book” a volume, consisting of theological writings, prayers, historical passages and religious poems¹¹. For Chopanyan and his successive Western Armenian translators, the understanding of the “Book of Prayer” was essential, which is evident even from the titles of the translations – “Narek’s Prayer” and “Prayer Book”.

The first complete translation of the “Book” in Modern Armenian was done by Misak Gochunyan: it was published in 1902 in Constantinople¹². Nshan Jivanyan scrutinized the quality of this translation in the booklet “Narek and His Translation in Modern Armenian”¹³.

² See about this in detail **Գասպարյան**, Գրիգոր Նարեկացին ֆրանսիական գրական մտքի գնահատմամբ, «Սովետական գրականություն», 1966, N 6, 145–150.

³ See Marcel 1953, 19–36.

⁴ Grégoire de Narek 1961. Grégoire de Narek 2012.

⁵ Grigor Narekatsi 1977. Grigor Narekatsi 2001. St. Grigor Narekatsi 2001.

⁶ **Григор Нарекаци** 1977. **Григор Нарекаци** 1985. **Григор Нарекаци** 1984. **Григор Нарекаци** 1988.

⁷ Gregorio di Narek 2016.

⁸ Գրիգոր Նարեկացի (ف) ځان نامه ی گ رگ وار) 2001:

⁹ **Զօպանեան**, Ծաղիկներ միստիքական գրականության, «Ծաղիկ», 1895, Յաւելու-աճական թիւ, 112–126:

¹⁰ See **Զօպանեան** 1924, **Զօպանեան** 1929.

¹¹ See **Զօպանեան** 1924, 9.

¹² Աշխարհաբար Նարեկ, Նարեկայ վանքի վանականներէն Ս. Գրիգոր վարդապետի աղօթագիրքը 1902:

¹³ See **Ճիւանեան** 1905, 11-15.

In 1926, two prose translations of the “Book” into Western Armenian were published simultaneously, one in Constantinople (translated by Bishop Karekin Khachatoorian)¹⁴, the other in Cairo (translated by Bishop Torgom Gushakyan)¹⁵. The translators authored prefaces. Khachatoorian titled his preface “Narekatsi and the Narek”, Gushakyan – “St. Grigor Narekatsi”. They addressed both the specifics of the work and the translation issues.

With a desire to refine their translations, translators have occasionally revisited, revised, and translated them anew. Thereby, Khachatoorian, dissatisfied with his first translation, published a new verse translation of the “Book” into Western Armenian in Buenos Aires in 1948, with a juxtaposition of the original text in Old Armenian¹⁶.

In addition to those complete translations, which have been published in separate books, some excerpts from the “Book” have been published in collections, magazines, manuals and textbooks. Such are the fragmentary translations of Z. Gazanjyan¹⁷ into Western Armenian, the fragmentary verse translations into Modern Eastern Armenian by V. Nersisyan¹⁸ and V. Zadayan¹⁹.

*The Eastern Armenian **Translations of the “Book of Lamentations”***

The Modern Eastern Armenian translations of the “Book” by Mkrtich Kheranyan and Vazgen Gevorgyan are best known in Armenia. The Armenian reader often gets acquainted with Narekatsi’s work thanks to them. Mkrtich Kheranyan’s verse translation of the “Book” into Modern Armenian, entitled “Grigor Narekatsi, The Book of Lamentations”, edited by Varag Arakelyan, was published in Yerevan in 1960 by “Haypethrat” publishing house²⁰.

The book begins with a preface by Mkrtich Mkryan, who prepares the reader for reading the work through the interpretation of Narekatsi and his composition. The segment entitled “From the Translator” is also important, where Kheranyan touches upon a number of issues, such as the poetic metre, rhyme, assonance, predominant in the “Book”, as well as the frequently used Old Armenian case

¹⁴ Նարեկ. Ողբերգութիւն Ա. Գրիգոր Նարեկացիի 1926:

¹⁵ Նարեկ, աղօթամատենան ս. Գրիգոր Նարեկացոյ 1926:

¹⁶ Նարեկ. Մատենան ողբերգութեան Ա. Գրիգոր Նարեկացիի 1948:

¹⁷ **Գազանճեան** 1998, 307–397:

¹⁸ Հայ դասական քնարերգություն, 1986, 58–60:

¹⁹ **Զաղայան** 2013, 196–202:

²⁰ **Գրիգոր Նարեկացի** 1960:

forms and phrases, the word formations and compoundings unique to the author. According to the translator these forms are typical of the composition and can be considered powerful means of conveying the appropriate “taste and smell” of the work, he strived to preserve in his translation²¹.

The translator also refers to the “disputable chapters”: “Prayers 75, 92 and 93 wholly, as well as separate subsections in Prayers 33, 34 and 26, which having a purely theological and religious-philosophical nature and content, seem to be inconsistent with the general poem in their style and spirit and are believed not to belong to the pen of the genius author”²². Those prayers and passages are missing in the translation, and this was conditioned not so much by Kheranyan’s mentioned opinion, but, at least, by the given period. In their research, scholars of the Narekatsi studies have shown by a comprehensive examination of the manuscripts that they belong to Narekatsi’s pen and originally existed in the “Book”²³. Later, when Kheranyan’s translation was republished, those prayers translated by Arshak Madoyan were also included²⁴. Kheranyan has preserved the sequence of prayers in his translation, but has not translated the preface entitled “Tenets of Prayer”²⁵ and the colophon. Kheranyan’s translation has footnotes, which the translator, with certain corrections, used when compiling the footnotes of the Modern Western Armenian translations of the same work carried out by Gushakyan and Khachatourian²⁶.

²¹ See **Գրիգոր Նարեկացի** 1960, XXXIV.

²² See *ibid.* **Գրիգոր Նարեկացի** 1960, XXIX.

²³ See *ibid.* **Գրիգոր Նարեկացի** 1985, 1038–1039, ծնթ. 5. Jean-Pierre Mahé also referred to this issue, noting: “It has long been observed that the 34th, 75th, 92nd and 93rd prayers of the ‘Book’ are very different from the others. The difference depends on several peculiarities. The style of these prayers is less poetical and closer to prose than the rest. In terms of their confessional or theological content, they stand apart from Gregory’s usual wishes and confessions. These prayers, which differ from the others in terms of form and content, not only belong to the poem, but also emphasize its main sections”, see **Մահե**, «Ողբերգութեան մատենանի» կառուցվածքի և ստեղծագործման մի քանի հարցեր, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, N 4, 100.

²⁴ **Սբ. Գրիգոր Նարեկացի** 2012:

²⁵ The “Tenets of Prayer” was not included in the translation, probably conditioned by the existing various opinions about its being authorial. See about the issue of the title of the “Book” **Թամրազյան** 2016, 297–302.

²⁶ See **Գրիգոր Նարեկացի** 1960, XXXIII–XXXIV.

Narekatsi, like almost all medieval scribes, often referred to the Bible, but due to the Soviet era, not all the relevant passages were annotated and many expressions remained unclear. Kheranyan's translation has a dictionary. It contains the Modern Armenian versions of the words in the original text that could be used in translation. Kheranyan, however, did not do so, and this, among other issues, was commented by Suren Shtikyan in his article entitled "The Modern Armenian Translations of Grigor Narekatsi"²⁷.

Every translator who undertook the translation of the "Book", strived to create a translation that did not repeat the previous ones, still remaining faithful to the original text. Vazgen Gevorgyan initiated a new translation of the "Book", trying to translate it in his own way, to create a poetic translation and present Narekatsi anew as a genius poet.

The verse translation of the "Book" and the canticles (tagh) by V. Gevorgyan into Modern Armenian, entitled "Grigor Narekatsi, Book of Lamentations; Canticles", was published in Yerevan in 1979 by the "Soviet Writer" publishing house²⁸. Gevorgyan referred to his translation back in 1968 in the article entitled "On the New Modern Armenian Translation of Grigor Narekatsi's 'Book of Lamentations'"²⁹. The translator published some excerpts of the "Book" in the press, and in 1970 in "Tsaghkakagh"³⁰. Gevorgyan's translation did not include the "Tenets of Prayer", prayers 75, 92, 93 and the colophon either. The sequence of prayers are preserved, except for the last three: Prayer 95 of the original text is presented under Prayer 93, and Prayer 94 instead of Prayer 92. The book lacks both footnotes and a dictionary, but a series of issues related to the translation are discussed in the "Retrospective Review", where the translator with parallel examples makes comparisons between various Modern Armenian translations of the "Book"³¹.

In recent years, new Modern Armenian translations of the "Book" have been published. In 2013, Ashot Petrosyan published a prose translation of the "Book" with a juxtaposition of the original text in Old Armenian. The book includes 95

²⁷ See Շտիկյան [http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20\(antip\).pdf](http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20(antip).pdf).

²⁸ Գրիգոր Նարեկացի 1979:

²⁹ See Գևորգյան, Գրիգոր Նարեկացու Մատյան ողբերգության պոեմի աշխարհաբար նոր թարգմանության մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, N 2, 168–172.

³⁰ Գրիգոր Նարեկացի 1970:

³¹ See Գրիգոր Նարեկացի 1979, 598–654.

prayers and a colophon, has prayer titles, an epilogue, a concise dictionary and footnotes³².

In 2016, the “Book” was translated by Maxim Voskanyan³³. The translation had a preface and footnotes to several excerpts of Prayer 2. M. Voskanyan noted that at first it was broken down into poetic lines to translate the “Book” following the scientific publication. Thenceforth, taking into account that the original text was not broken down into poetic lines in the manuscripts, he compared the translation with the original text entitled “The Tragedy of Our Holy Father Gregory – the Monk from Narek Monastery” which was published in Antelias, and removed the poetic lines broken down³⁴.

The last two translators did not attach importance to the fact that although the original text was not broken down into poetic lines, Narekatsi constructed his composition in such a way as to reveal the pronunciation, syntax, semantic independence and significance of the units that were separated thanks to the pauses between them, the specially expressed inner voice, tempo, rhythm and rhyme. Their preservation in the translations must be important.

In 2019, the new Eastern Armenian prose translation of the “Book” by Father Mesrop Aramyan was published, with a juxtaposition of the original text in Old Armenian³⁵. The author used the achievements of the translation heritage of the “Narek” and G. Avetikyan’s commentary. The translation was done from the critical original text published by P. Khachatryan and A. Ghazinyan, which he scrupulously compared with G. Avetikyan’s commentary, making the necessary changes, and turned to H. Nalyan’s commentary for semantic adjustments³⁶.

Conclusion

Thereby, referring to the complex and complicated translation work of the “Book of Lamentations”, the translators noted that they never hoped to create a perfect translation, but to present the original text as clearly and accurately as possible. The translators more or less managed to express the peculiarities of the “Book” in different passages, and this was prevailingly conditioned by the

³² Աբ. Գրիգոր Նարեկացի 2013:

³³ Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի 2016:

³⁴ See Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի 2016, 415–424.

³⁵ Աբ Գրիգոր Նարեկացի 2019:

³⁶ See Աբ Գրիգոր Նարեկացի 2019, 17.

grammatical differences between Modern Armenian and Old Armenian as well as **the translator's style and taste.**

In order to understand the original text, the translators have often been guided by the interpretations of the Bible and dictionaries, or made unique commentaries. Some of them translated the excerpts similarly to create a translation closer to the original text, and even when expressed in other nuances, they had almost never deviated from the original. Others were guided by the dictates of the poetic metre, the desire to always express the original text in the same metre, sometimes deviating from the meanings, creating new forms and applications. However, despite some omissions and other translations, they have managed to create such translations thanks to which, the reader may be acquainted with the “Book” a millennium later.

BIBLIOGRAPHY

Աշխարհաբար Նարեկ, Նարեկայ վանքի վանականներին Ս. Գրիգոր վարդապետի աղօթագիրքը 1902, գրաբար բնագիրին թարգմանեց **Գօշունեան Մ.**, Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Գայսերեան, 515 էջ:

Գազանճեան Ջ. 1998, Հատընտիր հայ հին բանաստեղծութեան, հտ. Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 605 էջ:

Գասպարյան Հ. 1966, Գրիգոր Նարեկացիին ֆրանսիական գրական մտքի գնահատմամբ, «Սովետական գրականություն», Երևան, Հայկական ՍՍՀ գրողների միության վարչության հրատ., N 6, էջ 145–150:

Գևորգյան Վ. 1968, Գրիգոր Նարեկացու Մատյան ողբերգության պոեմի աշխարհաբար նոր թարգմանության մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 2 Երևան, «Միտք» հրատ., էջ 168–172:

Գրիգոր Նարեկացի 1985, Մատեան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ՝ **Խաչատրյան Պ. և Ղազինյան Ա.**, Երևան, ԳԱԱ հրատ., էջ 1038–1039:

Գրիգոր Նարեկացի 2001, Մատյան ողբերգության (فغان نامه ی گ رگ و وار), պարսկերեն թարգմանությունը՝ Մաթյան Ա., Սպահան, «Նաշրե Ֆարդա» հրատ., 288 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի 1960, Մատյան ողբերգության, գրաբարից թարգմանեց **Խերանյան Մ.**, Երևան, Հայպետհրատ, XXXIV+409 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի 1970, Մատյան ողբերգության, Ծաղկաքաղ, թարգմանություն **Գևորգյան Վ.**, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 127 էջ:

Գրիգոր Նարեկացի 1979, Մատյան ողբերգության. Տաղեր, թարգմանություն **Գևորգյան Վ.**, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 654 էջ:

Ջաղայան Վ. 2013, Հայ միջնադարյան պոեզիա, «Գրական համալսարան», գիրք XIII, Գրական-գեղարվեստական ժողովածու, կազմեց՝ **Մաղալյան Վ.**, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 196–202:

Թամրազյան Հ. 2016, Գրիգոր Նարեկացին և Նարեկյան դպրոցը, Գիրք Բ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 454 էջ:

Հայ դասական քնարերգություն 1986, երկու հատորով, հտ. I, Հին շրջան, միջին դարեր (V–XII), կազմեցին և ծանոթագրեցին՝ **Մկրտչյան Լ., Մադոյան Ա.**, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 272 էջ:

Ճիանենան Ն. (Հորոյ) 1905, Նարեկը և իր աշխարհաբար թարգմանությունը, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթեոսեան, 48 էջ:

Մահե Ժ.-Պ. 1986, Ողբերգութեան մատենանի» կառուցվածքի և ստեղծագործման մի քանի հարցեր, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., N 4, էջ 99–105:

Նարեկ, աղթամատենան ս. Գրիգոր Նարեկացու 1926, արդի հայերէնի վերածեց **Գուշակեան Թ.**, Գահիրե, տպ. Յ. Ազապար, 367 էջ:

Նարեկ. Մատենան ողբերգութեան Ա. Գրիգոր Նարեկացիի 1948, գրաբար բնագրի հանդիպարողութեամբ աշխարհաբարի վերածեց՝ **Խաչատուրեան Գ.**, Պուլնոս Այրէս, տպագրութիւն ՍՏ. Տէօքմէճեան, 322 էջ:

Նարեկ. Ողբերգութիւն Ա. Գրիգոր Նարեկացիի 1926, աշխարհաբարի վերածեց **Խաչատուրեան Գ.**, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Մ. Սէթեան, 549 էջ:

Շտիկյան Ա., «Գրիգոր Նարեկացու աշխարհաբար թարգմանությունները», [http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20\(antip\).pdf](http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod.1960%20(antip).pdf):

Չօպանեան Ա. 1895, Ծաղիկներ միստիքական գրականութեան, «Ծաղիկ» ազգային, գրական եւ քաղաքական կիսամսեայ հանդէս, խմբագրապետ **Չօպանեան Ա.**, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Ն. Ճ. Արամեան, Նոր շրջան, Յանելուածական թիւ, էջ 112–126:

Չօպանեան Ա. 1924, Դէմքեր, հտ. Ա, Փարիզ, Գեղարուեստական տպ., 224 էջ:

Չօպանեան Ա. 1929, Դէմքեր, հտ. Բ, Փարիզ, Մասիս տպ., 190 էջ:

Սբ Գրիգոր Նարեկացի 2019, Մատենան ողբերգութեան, աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ներածությունը՝ **Արամեան Մ.**, Երևան, «Վէմ» կրթամշակութային հիմնադրամ, 462 էջ:

Սբ. Գրիգոր Նարեկացի 2012, Մատյան ողբերգության (Նարեկ), գրաբարից թարգմանեց **Խերանյան Մ.**, Ա. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 728 էջ:

Սբ. Գրիգոր Նարեկացի 2013, Նարեկ, Աղթամատենան, գրաբար բնագրի հանդիպարողությամբ՝ արդի հայերէնի փոխադրությունը՝ **Պետրոսյան Ա.**, Երևան, ՎՄՎ-պրինտ, 640 էջ:

Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի 2016, Մատյան ողբերգության, փոխադրությունը՝ **Ոսկանյան Մ.**, Երևան, «Լուսաբաց» հրատ., 425 էջ:

Григор Нарекаци 1977, Книга скорби, перевод **Гребнев Н.**, Ереван, изд. «Советакан грох», 493 с.

Григор Нарекаци 1984, Книга скорбных песнопений, перевод **Миль Л.**, изд. «Советакан грох», Ереван, 320 с.

Григор Нарекаци 1985, Книга скорбных песнопений, перевод с древнеармянского **Микушевич В.**, Москва, изд. «Художественная литература», 350 с.

Григор Нарекаци 1988, Книга скорбных песнопений, перевод с древнеармянского и комментарий **Дарбинян-Меликян М.** и **Ханларян Л.**, Москва, изд. «Наука», 407 с.

Джанполадян М. 2012, «Книга скорби» Нарекаци в русских переводах и критике. Монография, Ереван, изд. ЕГУ, 145 с.

Grigor Narekatsi 2001, The Book of Sadness, translation and introduction by Khachatoorian K., Yerevan, Nairi, 504 p.

Grigor Narekatsi 1977, Lamentations of Narek, translated from the classical Armenian by Kudian M., London, Mashtots press, 96 p.

St. Grigor Narekatsi 2001, Speaking with God from the Depths of the Heart. The Armenian Prayer Book of St. Gregory of Narek. English translation and introduction by Samuelian T., Yerevan, Vem Press, 761 p.

Grégoire de Narek 2012, Le Livre de Lamentation, introduction, traduction et notes par Mahé A. et J.- P., Erevan, «Nairi», 532 p.

Grégoire de Narek 1961, Le Livre de Prières, introduction, traduction de l'arménien et notes par Kéchichian I., Paris, bd de Latour-Maubourg, 555 p.

Marcel L.-A. 1953, Grégoire de Narek et l'ancienne poésie arménienne, Paris, imprimerie "Araxes", 140 p.

Gregorio di Narek 2016, IL Libro della Lamentazione. Traduzione e note di Zekiyan B. L., Jerevan, Antares, 212 p.

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

ԱՊՐԵՍՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր¹ Գրիգոր Նարեկացի, «Մատենանոցի Պատմության Պատմություն», աղոթագիրք, հիշատակարան, թարգմանական խնդիրներ, քերականական տարբերություններ, կրոնական բանաստեղծություններ:

«Մատենանոցի Պատմության Պատմություններից ակնհայտ է, որ Գրիգոր Նարեկացու երկը՝ հայ և համաշխարհային գրականության ամենաարժեքավոր ստեղծագործություններից մեկը, թարգմանիչները ներկայացրել են որպես միատիպականության և բանաստեղծականության գլուխգործոց: Բանաստեղծ և հոգևոր թարգմանիչները տարբեր տեսանկյուններից են լրացրել ու հարստացրել թարգմանությունները: Աշխարհական թարգմանիչները բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության գեղագիտական կողմն են արտահայտել՝ փոխանցելով նրա բանաստեղծական խոսքի հարստությունը, ինքնահնար դարձվածները, բառերի հաճախ նուրբ ու բազմի-

մաստ կիրառությունները: Հոգևոր թարգմանիչները հոգևորական Նարեկացու երկի աստվածաբանական բովանդակության խորքն են ներկայացրել՝ սուրբգրային հարասությունների մեկնությամբ, արտահայտությունների՝ կրոնական, խորհրդանշական իմաստների ծավալմամբ: Այդուհանդերձ, երկու դեպքում էլ թարգմանությունները հաջողվել են, քանի որ թարգմանիչները ձեռնամուխ են եղել թարգմանական բարդ ու դժվարին աշխատանքին՝ հավատարիմ մնալով Նարեկացու տողին՝ գիրը՝ մարմնիս, և խոսքը՝ հոգուս տեղ:

ГРИГОР НАРЕКАЦИ И ПЕРЕВОДЧИКИ

АПРЕСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Григор Нарекаци, «Книга скорбных песнопений», молитвенник, колофон, проблемы перевода, грамматические различия, религиозные стихи.

«Книга скорбных песнопений» Григора Нарекаци – одно из ценнейших произведений армянской и мировой литературы – была представлена переводчиками как мистический и поэтический шедевр. В процессе работы поэты-переводчики и переводчики-богословы дополняли и обогащали свои переводы. Поэты-переводчики передавали эстетическую сторону творчества поэта, богатство его поэтической речи, тонкость и многозначность использованной лексики. Переводчики-богословы пытались воспроизвести богословскую глубину духовного содержания произведения Нарекаци, по-своему толкуя его библейские образы, отражая в переводе авторскую символику и религиозные откровения. Важно отметить, что переводчикам гениального творения Нарекаци удалось сохранить верность оригиналу, поскольку «книга эта суть моя, и слово это суть душа моя» (Г. Нарекаци).

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԵՎ ՊԱՆԴԻՏՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Քանալի բառեր¹ Ավետիք Իսահակյան, ստեղծագործության մոտիվներ, մայրական սեր, հայրենիք, պանդխտություն, որդիական պարտք, կարոտ:

Ներածություն

Ավետիք Իսահակյանը պաշտել է մորը՝ Ալմաստ Ղլտճյանին, որին շրջապատը հարգանքով ու սիրով կոչում էր Ապլա (մեծ մայրիկ): Իսահակյանը ընտանիքի կրտսեր զավակն էր և բնականաբար, Ապլայի կողմից ամենասիրվածը: Հենց մորից է նա լսել իր կյանքի առաջին հեքիաթները, երգերը, գրույցներն ու բանաստեղծությունները: Նա շատ է սիրել, մանավանդ ծնունդ և երեկոները, պապենական տան, բուխարու առաջ լսել Ապլայի վառ երևակայության ծնունդ պատմածները... Եվ քանի որ հայրը վաղ էր մահացել, ապա որդիական սիրո ողջ զգացումները նա նվիրել է իր մորը:

Հայտնի է նրա թևավոր խոսքը. «Հենց միայն մայր ունենալու համար արժի աշխարհ գալ»:

Իսահակյանի վաղ շրջանի «Բալես ունի հնդու-մաթա...» (1892 թ.) բանաստեղծության հիմքում ընկած է Ապլայից լսած օրորոցայինը, զարմանալի ինքնաբուխ ու ազգային ոգով կերտված մի հյուսվածք: Օրորոցային երգով հարուստ հայ բանահյուսության ու բանաստեղծության պատմության մեջ այս երկն ունի իր ուրույն տեղը.

Բալես ունի հնդու-մաթա,
Ոսկի օրոցք, ատլաս ծածկոցք,
Պոպոն՝ ղարդար, նըխշուն՝ բալա,
Պաճիկ կենես... Օր-օր, լա, լա,
Նանիկ կենես, նանի՛, դա՛ր-դա՛ր,
Աչքդ ու ունքդդ – աստղ ու կամար:

* Հոդվածը ներկայացվել է 18.06.21, գրախոսվել է 23.06.21, ընդունվել է տպագրության 02.08.21:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

Տորեկ եղավ, ոչխարն եկավ,
Ազիզ բալես քընած մընաց.
Վեր ե՛լ, բալա, անուշ ճըղա,
Տիտիկ արա՛, ծիծիկ մամա՛,
Պիծիկ-միծիկ տոտիկ արա՛.

Հո՛ւպպա, բալիկ, քունդ անուշ.
Շաքար ու նու՛շ, թուշդ անուշ:

Տարիներ շարունակ այս բանաստեղծության տեքստից անարդարացիորեն դուրս են թողնվել նրա ավարտի հետևյալ երեք տողերը.

Ջան Տիրածին, Աստվածածին,
Չար աչքեն, չարոցքեն
Ազատ պահե՛ս իմ բալես...¹

Եվ միայն Իսահակյանի ակադեմիականի առաջին հատորի տեքստում (կազմողներ՝ Ավիկ Իսահակյան և Անահիտ Վարդանյան) դրանք վերականգնվեցին:

Առանձին հետազոտության առարկա է երկերի կերտման վարպետությունը, երբ ստեղծվում է այնպիսի մի գործ, որ ոչնչով չի տարբերվում հայ բանասիրության դասական օրորոցային երգերից: Սկսած այս օրորոցայինից մինչև «Աբու-Լալա-Մահարի» պոեմում հնչող մորն ուղղված վսեմ տողերը, Իսահակյանի մայրական կերպարի հիմքում ընկած է պոետի մոր՝ Ապլայի ազնվաբարո ու գթասիրտ կերպարը: Սակայն ճակատագիրը, ասես մի անխնա ձեռքով պիտի տարիներ շարունակ բաժաներ որդուն իր պաշտելի մորից:

Եվ հենց այդ ճակատագիրն է Իսահակյանի պոեզիայում միահյուսում մայրական սիրո հետ և հայ մարդու ճակատագրի համար մի այլ շատ կարևոր՝ պանդխտության թեման, հաղորդելով դրանց դրամատիկ իմաստ և հումանիստական հնչեղություն: Այստեղ արդեն հանձինս մոր կերպարի՝ առաջ է մղվում սուրբ հայրենիքի՝ Հայաստանի հավաքական կերպարը ստեղծելու գաղափարը, և հանձին նրա զավակի կերպարի՝ աշխարհով մեկ սփռված, հայրենիքից հեռացած, հայ պանդուխտի հավաքական կերպարը, ինչը հենց Իսահակյանի երկերում հասավ իր գագաթնակետին: Եվ դա արվում է այն-

¹ Իսահակյան 2003, 69:

Իսահակյան Բ.

քան բնական, որ միայն իսկապես ժողովրդական բանաստեղծի, հայրենիքի գավակի՝ Իսահակյանի գրչի տակ կարող էր իրականանալ:

Ահա կարդում ենք ավանդապաշտ Շիրակի սրտից՝ Ալեքսանդրապոլից «դրսի աշխարհներ» ելած (սույն դեպքում Գերմանիա ուսման մեկնած) 18-ամյա Իսահակյանի առաջին բանաստեղծական ուղերձը պաշտելի մորը, որը սակայն վեր է սովորական քնարական բանաստեղծության հասկացողությունից, այն ողբերգական շեշտադրումներով կերտած մի երկ է՝ ընդհանրապես հայ մարդու ճակատագրի վերաբերյալ.

ՄԱՅՐԻԿԻՍ

Հայրենիքես հեռացել եմ,
Խեղճ պանդուխտ եմ, տուն չունիմ,
Ազիզ մորես բաժանվել եմ,
Տըխուր-տըրտում, քուն չունիմ:

Սարեն կուգաք, նխշուն հավքեր,
Ա՛խ, իմ մորըս տեսել չե՛ք.
Ծովեն կուգաք, մարմանդ հովե՛ր,
Ախրը բարև բերել չե՛ք:

Հավք ու հովեր եկան կըշտիս,
Անձեն դիպան ու անցան.
Պապակ-սըրտիս, փափագ-սըրտիս
Անխոս դիպան ու անցա՛ն:

Ա՛խ, քո տեսքին, անուշ լեզվին
Կարոտցել եմ, մայրի՛կ ջան.
Երնե՛կ, երնե՛կ, երազ լինիմ,
Թըռնիմ մոտըդ, մայրի՛կ ջան:

Երբ քունըդ գա, լուռ գիշերով
Հոգիդ գըրկեմ, համբույր տամ.
Սըրտիդ կըպնիմ վառ կարոտով,
Լա՛մ ու խընդա՛մ, մայրի՛կ ջան...²

(1893)

² Իսահակյան 2003, 99:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

Յուրաքանչյուր հայի համար այս բանաստեղծությունը մարմնավորում է ոչ միայն մոր հանդեպ տածած որդիական սիրո զգացումը, այլև աշխարհով մեկ ցրված հայ պանդուխտ մարդու կարոտը, սերն ու հավատամքը առ հայրենի եզրը:

«Մայրիկիս» բանաստեղծությունը հիմքը դրեց մեր ուսումնասիրած թեմայով գրված Իսահակյանի երկերին, նրան հաջորդեցին «Մայրս տեսավ ինձ շա՛տ տխուր...», «Մայրի՛կ, նայիր, արևն ինչպե՛ս...», «Մայրիկ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված», «Էդ ի՛նչ կըրակ կանես, մերի՛կ», «Դարդը հետս է, հետըս կուգա...», «Ա՛խ, մի սիրտ լիներ մաքուր սիրով լի...» բանաստեղծությունները, որոնք «Մայրիկիս» կողքին հավասար տեղ կարող են գրավել, ինչպես նաև «Կըտեսնեմ, ահա – լուռ երեկոյին...» բանաստեղծությունը: Այն գրվել է 1911 թվականի օգոստոսի 13-ին, Կոստանդնուպոլսում, երբ նոր էր սկսվում Իսահակյանի «մեծ պանդխտության» շրջանը, դեռևս մոտ ու անջնջելի էին հեղինակի հիշողության մեջ մոր դիմագծերը, ում գրկին նա թողել էր իր միակ մեկ տարեկան որդուն, դեռևս նրա աչքի առջև էր ուղիներով շրջապատված հայրական շենը,...

Իսկական պանդխտությունը, որ պիտի տևեր երկար ու ձիգ տարիներ, նոր էր սկսվում...

Սակայն հենց այս բանաստեղծության մեջ, առաջին հայացքին առնչվող լոկ մայրական սիրո թեմայի հետ, Իսահակյանը կարողանում է բացահայտել ոչ միայն իր մոր, այլև հայ ժողովրդի մտածողությանը հատուկ մարդասիրությունն ու գթասրտությունը, որ այսօր էլ առանձնացնում են հայ ժողովրդին աշխարհի բազում ժողովուրդներից, ում թե բախտն է ավելի ժպտացել, թե ուժն է ավելին եղել, սակայն այդպես էլ չեն կարողացել հասնել Իսահակյանի ակնարկած մարդասիրության աստիճանին: Ինձ երբեմն թվում է, թե եթե աշխարհի մի որևէ անկյունում կազմակերպվեր գիտաժողով՝ ուսումնասիրող այս կամ այն ժողովուրդների ազգային ամենացայտուն հատկանիշները, որոնցով ազգերը տարբերվում կամ նմանվում են իրար, այս երկը մենք՝ հայերս, կարող էինք ներկայացնել որպես մեր ժողովրդի «արյան բաղադրություն»:

Ունկնդրենք մենք էլ Ապլայի աղոթքին, որն ընդամենը մի քառատող է կազմում, սակայն իր գրության օրից մինչև ներկա օրը չի կորցրել ո՛չ իր իմաստը, ո՛չ իր խրատը, ո՛չ էլ իր արդիական հնչեղությունը.

Կըտեսնեմ ահա, - լուռ երեկոյին
Բարակ ծուխ կելնի իմ հոր օջախեն.

Իսահակյան Բ.

Եվ ուռիներս մարմանդ կօրորվին,
Ծղրիդը կերգե անտես խորշերեն...
Մեղմ ճրագի տակ նստել է տխուր
Ծերունի մայրս՝ մանկիկս գրկին. –
Մուշ – մուշ քնել է մանկիկս՝ անդորր.
Ու աղոթք կանե մայրիկս՝ լին. –
«Ամենեն առաջ թո՛ղ ինքը հասնի
Ամեն հիվանդի, հեռո՛ւ ճամփորդի.
Ամենեն հետո թո՛ղ ինքը հասնի
Քե՛զ, իմ խեղճ որդի՛, իմ պանդուխտ որդի»:
Անո՛ւշ ծուխ կելնի իմ հոր օջախեն,
Մայրս կաղոթե՛ մանկիկս գրկին.
Ծղրիդը կերգե անտես խորշերեն
Եվ ուռիներս մարմանդ կօրորվին³:
(1911)

Ապլայի աղոթքի հիմքում ընկած է մի մտածողություն, որը թերևս հատուկ է զուտ հայ մորը, որի զավակները սփռված են աշխարհով մեկ, մորը մի ժողովրդի, որը երբեք բռնությամբ և ուժով չի հարթել իր ճամփան, և որը Աստծո ողորմությանը նույնիսկ սովոր է սպասել վերջինը: Սա և՛ ազգի առաքինությունն է, և՛ ուժը: Այսպես ենք ապրել մենք երեք հազար տարի...

Տոգորված քրիստոնեության գաղափարով, Իսահակյանի մոտ աղոթքն ունի դարերի խորքից եկած իմաստություն, այն վկայությունն է հայ ժողովրդի խաղաղասեր ու արդարամիտ էության:

Այս, ինչպես և «Մայրիկիս» բանաստեղծությունը, ինչ խոսք, նոր որակ էին բերում հայ քնարերգության ավանդական այս թեմաներին՝ մայրական սիրուն ու պանդուխտի երգերին, բարձրացնում էին դրանք մի նոր աստիճանի՝ հաղորդելով համամարդկային հնչեղություն: Պատահաբար չէ, որ այս երկու գործերը մեծ ոգևորությամբ թարգմանել է XX դարի ռուս մեծ բանաստեղծ Ալեքսանդր Բլոկը: Նա իր նամակներից մեկում գրում է, որ ինքը միշտ հիշում է, որ «Իսահակյանը – պանդուխտ բանաստեղծ է» և այս հանգամանքը մարդկայնորեն ևս հուզում է նրան, չէ՞ որ վերջին հաշվով աշխարհի բոլոր մեծ բանաստեղծները, ինչ-որ մի տեղ հարազատ հոգիներ են:

³ Իսահակյան 2003, 388:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

Մոր և կյանքից հոգնած ու հիասթափված զավակի երկխոսությունն է ընկած «էդ ի՞նչ կըրակ կանես, մերի՛կ» բանաստեղծության հիմքում: Գթասիրտ մայրը ջանում է «դարման» գտնել տանջվող զավակին, բայց ապարդյուն, նրա խոցված «սրտի վերքին» սպեղանի չկա...

- էդ ի՞նչ կըրակ կանես, մերի՛կ:
- «Բալաս, վերքիդ դեղ կեփես»:
- Ա՛խ, իմ վերքը սիրտս է մերի՛կ,
Դեղ ու դարմանդ ի՞նչ անես.

Սրտիս վերքը խորն է, մերի՛կ,
Լավի դարձի հույս չըկա.
Մի՛ քըրքըրիր սիրտըս, մերի՛կ.
Խոր – խոցերուս ճար չըկա⁴:

Այս, ինչպես և «Մայրի՛կ, նայի՛ր, արևն ինչպե՛ս» բանաստեղծություններում թախծալի գրույցը մոր և որդու միջև Իսահակյանի հոգուց էր գալիս, չէ՞ որ ինքը՝ բանաստեղծը, իր կյանքի փորձություններին ու դժվար պահերին մեկ անգամ չէ, որ անկեղծ գրույցի է նստել մոր հետ, երբ ինքը գտնվում էր հայրենի Ալեքսանդրապոլում կամ Ղազարապատ գյուղում: Իսկ այդպիսի պահերն այնքան հազվագյուտ էին: 18 տարեկանը չբոլորած, Իսահակյանն ուսման է մեկնում Գերմանիա և երեք տարի կտրված է հայրենի տնից, մոր աջից: Տասնիննամյա պատանին դժվար պահերին մոր կարոտի զգացումները հանձնել էր իր միակ ընկերոջն ու խոստովանատեղին՝ իր «Հիշատակարան» գրքին: Ահա նա գրում է Լայպցիգում. «Ա՛խ, Ապլայիս մոտը լինեի, կնստեր մոտս ու միշտ ճակատս կշոյեր ու ամենաազիզ կտորը ինձ կբերեր ու գաղտնի կուտար: Ա՛խ, Ապլա ջան, Ապլա՛ ջան»⁵:

Հենց Լայպցիգում նա գրում է քնարական բանաստեղծությունների շարքը՝ կազմված 12 հատվածներից, որոնք զետեղվել են «Հիշատակարանի» 1894 թ. գրառումներում: Սա ևս մի նոր շարք էր Իսահակյանի ստեղծագործությունում, արձակի և չափածոյի զուգադրությամբ, որն սկսվում է մորն ուղղված խոստովանանքով: Ահա մի հատված այդ արձակ բանաստեղծությունից.

«...Ես մենակ եմ, մայրի՛կ ջան, ինձ ընկե՛ր եղիր, թև ու թիկունք եղիր – դու ժայռի պես ամուր ես, թո՛ղ մամռի պես կրծքիդ կանիմ, մայրի՛կ ջան:

⁴ Իսահակյան 2003, 151:

⁵ Իսահակյան 1977, 158:

Իսահակյան Բ.

...Կգամ, կգամ շոտով, թռչնից թև կառնեն, կգամ, մայրի՛կ ջան, քեզ մոտ կգամ – գրկիր ինձ. – սանձիր ձիս, կապիր գրքերս թամբին, կապիր թուրս մեջքիս – համբուրիր ինձ, մայրի՛կ ջան»⁶:

«Հիշատակարանի» այս շարքում է հետևյալ գողտրիկ բանաստեղծությունը, որը երբևիցե չի զետեղվել նրա պոեզիայի հատորներում, սակայն իր ավարտուն գեղարվեստական կառուցմամբ, ասելիքով կարող էր դասվել Իսահակյանի լավագույն քնարական գործերի շարքում.

Մայրի՛կ, դու իմ փոքր հասակում,
Երբ ես քո կրծքում վառ աստղիկի պես
Ժպտում էի ու ձեռքս մեկնում,
Դեպի երկինք՝ աստղերը բռնելու,
Դու միշտ ասում էիր. – քու աստղը բռնիր,
Որ հեռվում, հեռվում պայծառ շողում է...
Ես այն օրվանից նազելի՛ մայրիկ,
Իմ աստղն եմ որոնում անհուն երկնքում,
Ես որոնում եմ ու չեմ գտնում⁷:

Նոր հայրենիք վերադարձած երիտասարդ բանաստեղծին, որպես ազգային-ազատագրական պայքարի գործչի, 1896 թ. մայիսին ցարական իշխանությունները ձերբակալում են և մեկ տարով մեկուսացնում Երևանի նահանգային բանտում:

Զանգվի ափին ընկած խաչածն բերդում 21-ամյա որդուն է ուղղում նոր գարնանամուտին իր խոսքերը պոետի մայրը. «Ա՛խ, կանանչներ, դուք արևերես ելաք, Յարաբ բալես ե՛րբ կելնի բանտեն...»: Այս հարցումը Իսահակյանը որպես բնաբան դրել է «Կռունկները շարա՛ն-շարա՛ն...» բանաստեղծությանը: Որդեկարոտ մայրը բնությանն է հարցնում որդու ճակատագրի մասին, բնության հետ է կիսում իր տագնապն ու ցավը.

...Գարունն եկավ, - արևերես
Ելան ծիլ ու ծաղիկներ.
Ա՛խ, յարաբ ե՛րբ ազիզ բալես
Կելնի բանտեն, կռունկներ...
Կռունկները շարա՛ն – շարա՛ն
«Կը՛ռռ, կը՛ռռ» կանչին ու եկան,

⁶ Իսահակյան 1977, 197:

⁷ Իսահակյան 1977, 198–199:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

«Գարունն եկա՛վ, գարունն եկա՛վ»...

Անուշ կանչին ու անցան⁸...

1897

Այսպես նա շոայլ շաղ է տալիս իր քնարական հրաշալիքները՝ հայ պոեզիայի «մայրական սիրո» հավերժ թեմային տալով իր եզակի, խորը մարդկային հնչեղությունը:

Նոր դուրս եկած Երևանի բանտից Իսահակյանին՝ արդեն ճանաչում գտած բանաստեղծին, «Երգերի ու վերքերի»⁹ հեղինակին, իշխանությունները մեկ տարով արքորում են Օդեսա: Եվ ճակատագիրը կրկին որդուն բաժանում է մորից: Իսահակյանի մայրը, այդ աստվածավախ կինը, նամակ է գրում Օդեսայի գեներալ-նահանգապետին որդու արքորի ժամկետի վերաբերյալ, որը «թյուրիմացաբար» տեղական իշխանությունները փորձում էին մեկից դարձնել երեք տարի, և իրազեկ պահում նրան դատական ատյանի նախնական վճռի մասին: Նորից սպասում, նորից անքուն գիշերներ: Իսկ Իսահակյանը գրում է հեռավոր Օդեսայից, հայացքը հառած իր հայրենիքին, իր սուրբ մորը.

Եվ հոգուս մեջ մի ձայն ծորեց,

Մի ձայն՝ քնքուշ, սուրբ սրտից. –

Ախ, այն մայրս էր, կանչում էր ինձ

Հայրենիքիս ափերից¹⁰...

Հաջորդ տարիներին Իսահակյանի կյանքը վճռորոշ կերպով կապված էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ: Երիտասարդ բանաստեղծ-քաղաքական գործչի ճամփան դժվարին էր ու տատասկներով ծածկված – սակայն նրա հայրենանվեր հոգու համար ընտրություն չկար: Եվ հենց հայրենասիրական գործունեության պատճառով, Իսահակյանին վիճակվեց տեսնել և քաշել թե՛ բանտ, թե՛ արքոր, թե՛ տարիներ ձգվող պանդխտություն:

Իսահակյանը հայ բանաստեղծներից առաջինն է պատկերում ազգային մարտիկի՝ հայ ֆիդայու դժվարին ճակատագիրը՝ 1900–1910 թթ. իր ստեղծած «Հայրուկի երգեր» շարքով, որը նա ստորագրում էր՝ «Հայ-գուսան» անվամբ:

Ազգային-ազատագրական պայքարի պոեզիայի հիմնական մոտիվներից մեկը դա մայրական սերն է, կարոտը՝ հայրենիքի ազատության համար

⁸ Իսահակյան 2003, 128:

⁹ Ավ. Իսահակյանի անդրանիկ գիրքը՝ «Երգեր ու վերքեր» բանաստեղծությունների ժողովածուն լույս է տեսել Ալեքսանդրապոլում, 1898 թ., «Գ. Սանոյան» տպարանում:

¹⁰ Իսահակյան 2003, 172:

Իսահակյան Բ.

մարտնչող զավակի հանդեպ: Այս տեսակետից հայ քնարերգության ոսկե էջերից է «Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս...» բանաստեղծությունը¹¹, հայրենի ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը ներկայացնող մի անմահ քերթվածք: «Որսկան ախպերը» ահա մոտ մի դար է, ինչ ներթափանցել է ամեն հայ մարդու հոգեկան աշխարհ, այդ երգը իրեն համարժեք հնչեղությունը գտավ նրա հիման վրա կերտած Արամ Խաչատրյանի Երկրորդ սիմֆոնիայի անմահ մեղեդիների մեջ.

– «Որսկան ախպե՛ր, սարեն կուգաս,
Սարի մարալ կըփնտրես,
Ասա՛, յարա՛բ դուն չըտեսա՛ր
Իմ մարալըս, իմ բալես:

Դարդի ձեռքեն սարերն ընկավ,
Իմ արևս, իմ բալես,
Գլուխն առավ, քարերն ընկավ
Իմ ծաղիկըս, իմ լալես»...

– «Տեսա, քուրի՛կ, նըխշուն բալեդ
Կարմիր-կանանչ է կապեր,
Սիրած յարի համբուրի տեղ
Սրտին վարդեր են ծըլեր»:

– «Որսկան ախպե՛ր, ասա, յարաբ
Ո՛վ է հարսը իմ բալիս,
Ո՛վ է գրկում չոր գըլուփսը
Իմ մարալիս, իմ լալիս»:

– «Տեսա, քուրի՛կ, դարդոտ բալեդ
Քարն է դըրեր բարձի տեղ,
Անուշ քընով տաք գընդակն է
Կըրծքում գըրկեր յարի տեղ:

Սարի մարմանդ հովն է շոյում
Ճակտի փունջը մարալիդ,

¹¹ Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծական այս գլուխգործոցի տեքստի հիման վրա աշխարհահռչակ կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը 1944 թ. գրել է իր «Երկրորդ սիմֆոնիան» («Ջանգերով սիմֆոնիա»):

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

Ծաղիկներն են վրրան սրգում,
Ազիզ բալիդ, խեղճ լալիդ»¹²...
(1902)

Մեր պոեզիայի պատմության այս ամենաողբերգական երկերից մեկը՝ «Որսկան ախպերը» երգել են հայ ֆիդայական շարժման զորաղեկավարներից մինչև շարքային մարտիկը, մինչև Հայրենական Մեծ պատերազմի զինվորները... այդ դրդանջները գալիս են և այսօր խոսում հայ մարդու հոգու հետ, տոգորում նրան հայրենիքին նվիրվածության գերագույն զգացումով:

Կովկասում ապրած շրջանում Իսահակյանի հրատարակած լավագույն գրքերից մեկը՝ «Բանաստեղծություններ» (Բաքու) 1903 թ. ունի հետևյալ ընծայականը՝ «Անգին մորս՝ Ալմաստ Իսահակյանին նվիրում եմ բանաստեղծություններս»: Ժողովածուն բացվում է հենց մորը ձոնված «Գուցե իմ հեծանք, հառաչք և մրմունջ...» բանաստեղծությամբ, որն ավարտվում է հետևյալ տողերով.

Դու լըցրիր իմ մեջ ծովի չափ մեծ սեր –
Այրվիլ, որ լույս տալ ամբոխի համար.
Ընկնիլ փոթորկի, հըրաբուխի մեջ,
Ամբոխի համար, Աշխարհի համար...
Ահա՛ իմ սիրտը... Նայիր դու մեկ-մեկ.
Ընդունի՛ր մայր իմ, օրհնի՛ր ինձ, մա՛յր իմ...

Գրքում բազմաթիվ են մորն ուղղված բանաստեղծությունները, ընդամին նրանցից մի քանիսը այլ ժողովածուներում հետագայում չեն զետեղվել: Այո՛, մինչ վտարանդիության սկիզբ ընկած տարիները, այն միակ ու անկրկնելի շրջանը եղավ, երբ մայր ու որդի իրար կողքի էին, սակայն ճակատագիրը նորից պիտի նրանց բաժաներ 1906 թ., երբ Իսահակյանը մոտ մեկ տարի ժամկետով բանտարկվեց Թիֆլիսի տխրահռչակ Մետեխի բերդում:

Եվ հենց այդ շրջանում է նա գրում իր ամենահուղիչ մարդասիրական երկերից մեկը.

Երագիս տեսա, որ մայրս՝ թշվառ,
Շեն պատերի տակ, մեծ փողոցներում,
Ա՛յնպես դողդոջուն, հիվանդ ու անճար,
Անց ու դարձողին ձեռն էր կարկառում:

¹² Իսահակյան 2003, 269:

Իսահակյան Բ.

Երազիս տեսա, որ իմ մայրը՝ ծեր,
Յնցուտիներով պատած մութացկան,
Եվ մարդիկ՝ անգուրթ, անտարբեր, անսեր,
Զբոսնում էին և հրում նրան:

Եվ երազիս մեջ ես դառնն լացի,
Ու ցավից զարթնած՝ լաց եղա անքուն. –
Ա՛խ, որքա՛ն մայրեր՝ խեղճ, առանց հացի,
Մեր շուրջն են դողում ու մենք չենք զգում¹³:
(1908)

Վարպետի որդին՝ Վիգեն Իսահակյանը, հիշում էր, որ Եվրոպայում ապրած տարիներին բանաստեղծը մի առանձին սիրով ու գթասրտությամբ էր մոտենում հայտնի քաղաքների՝ «շեն պատերի տակ» կույզ եկած միայնակ ու ծեր մայրերին, եղած դրամը տալիս նրանց, հուզվում ու աչքերը լցվում էին. «Մայրերը սրբություն են, - ասում էր նա, - ինչ ազգի էլ պատկանեն»: Այսպես, Ապլայի շնորհիվ հարստանում է համաշխարհային պոեզիան...

Հաջորդ բաժանումը եղավ ճակատագրական. 1911 թվականի հունվարին բանաստեղծը պիտի հրաժեշտ տար Ալեքսանդրապոլի հայրական տանը, իր մեծագույն պաշտամունքին՝ Ապլային, և այլևս նրանք չէին հանդիպելու...

Պանդխտության ճամփաները բաժանեցին բանաստեղծին մորից: Մայրը նրան պիտի հայտնվեր արդեն միայն երազներում: Ինչ-որ մի հանգուցում, բնականաբար իրար են միահյուսվում մոր և երազի, հայրենիքի և երազի թեմաները: Պանդուխտ մարդը էլ ուր, եթե ոչ երազում կարող էր տեսնել մոր ու հայրենի եզրի նվիրական պատկերը, և գնալով երազը դառնում է թե՛ Իսահակյանի կյանքի, թե՛ նրա պոեզիայի անբաժանելի մասնիկը, մշտական ուղեկիցը:

Ոչ մի բանաստեղծ այդքան գեղեցիկ ու միաժամանակ այդքան տխուր երազներ չի հյուսել իր երկերում, ինչպես Իսահակյանը: Կյանքի մայրամուտին՝ 1955 թ. հոկտեմբերի 30-ին, ծննդյան 80-ամյակի օրը, Երևանում Պետոպերայի դահլիճում կազմակերպված հանդիսավոր նիստին ասված իր ելույթում, բանաստեղծը խոստովանել է. «Ես երազում էի միշտ ապրել Շիրակում՝ հորս տանը, մորս մոտ. և երգել իմ Շիրակը և նրան իմաստավորող ժողովրդին: Բայց իմ այդ համեստ երազը չկենսագործվեց...»¹⁴:

¹³ Իսահակյան 2003, 360:

¹⁴ Իսահակյան 1977, 291:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

Կարելի է ասել, որ այդ փափագն իրականանում էր պանդուխտ բանաստեղծի միայն երազներում:

Եվ հենց այս շրջանում, երբ առավել ուժգնանում էր նրա կարոտը մոր հանդեպ, հայրենիքի հանդեպ, երբ նա գիտակցում էր, որ գուցե այլևս նրանք չեն հանդիպելու – մայրական սիրո և պանդխտության թեման հասնում է Իսահակյանի պոեզիայում առավել վերսլաց բարձունքների:

Դրա փայլուն օրինակներից մեկը «Երազ» բանաստեղծությունն է.

ԵՐԱԶ

Օտար երկիր էր գնացել որդին,
Եվ անցել էին տարիներ տրտում.
Մայրն սպասում էր տենչալի դարձին,
Եվ այսօր որդին ուրախ դարձավ տուն:

Իրար գիրկ ընկան անհուն կարոտով
Եվ համբուրվեցին երկար ու երկար.
Լաց եղան մեռած հորը հիշելով
Եվ ցնծության մեջ մոռացան աշխարհ:

Վառեցին նորից օջախն հայրենի,
Խրճիթը լցվեց խնդրությամբ անդորր.
Խոսեցին անցած օրերի մասին,
Ապա քուն մտան անհոգ, բախտավոր:

Երբ մայրը զարթնեց, սուկումով տեսավ-
Օջախը՝ հանգած, խրճիթն՝ ամայի.
Եվ որդի՛ն, որդի՛ն, կաթոգին որդի՛ն
Նորից բանտի մեջ՝ զարկված շղթայի¹⁵...

1918 թվականին, Ժնևում Իսահակյանը գրել է «Հիշատակարանում». «Ահավոր ուժ է հայրենիքի սերը... Մոր նման միշտ սիրում եմ, միշտ կարոտը թարմ է և միշտ անհագուրդ... Մոր և հայրենիքի սեր – հավիտյան նոր, հավիտյան թարմ, կուսական, անձանձիր...»¹⁶:

Օտարության մեջ էր, հեռավոր Շվեյցարիայում, երբ առավ մոր մահվան բոթը: Սակայն, օ՛, զարմանք, բանաստեղծը կանխազգացել է այդ լուրը, այդ պես է լինում՝ մեծ, սիրող հոգիների մոտ, երբ ինչ-որ գերբնական զգայնությամբ

¹⁵ Իսահակյան 2003, 410:

¹⁶ Իսահակյան 1977, 330:

Իսահակյան Բ.

յամբ նրանք կանխատեսում են իրենց մերձավորի կամ սիրելիի հետ կապված որևէ արտակարգ եղելություն, անգամ եթե նրանց բաժանում են հազարավոր կիլոմետրեր:

Ահա ինչ է գրել Իսահակյանը «Հիշատակարանում» 1919 թվականի հուլիսի 14-ին. «Լուսադեմին երազ տեսա, մայրս ժպտում էր, իր սովորական տխուր, վշտահար ժպիտը աչքերի մեջ. կարծես ձեռքեր չուներ, արմունկից սկսած. այդպես թվաց. զարթնեցի. մի տեսակ զգացում ունեի հոգուս մեջ, որպիսին երբեք չէի ունեցել մորս երազում տեսնելու դեպքում, մի խորհրդավոր, տարօրինակ զգացում (և մորս շատ վաղուց չէի տեսել), այդ զգացումի ազդեցության տակն էի, երբ քիչ անցած, առավոտ, անկողնուս մեջ, լսեցի մորս մահը...

Ջարմանալի խորհրդավոր զուգադիպում...

...Մորս մահից հետո – աշխարհը դատարկվեց աչքիս. ամեն բան թվում է ունայն, սուտ, միամիտ, անցավոր, թռչող, խաբեական...»¹⁷:

Բանն այն է, որ հարազատներն իմանալով, թե ինչ սեր է տաժել Ավետիքը մոր հանդեպ, բանաստեղծին Ապլայի վախճանի լուրը միանգամից չեն հայտնել, այլ մի որոշ ժամանակ անց: Հայտնի է, որ այդ բոթն առնելուն պես բանաստեղծը օրեր շարունակ ծանր ապրումների մեջ է եղել:

Այդ ապրումների ազդեցության տակ Իսահակյանը 1919 թ. հուլիսին ժնևում գրում է. «Ա՛խ, ասացին ինձ, թե մեռել ես դու...» բանաստեղծությունը.

Ա՛խ, ասացին ինձ, թե մեռել ես դու,
Մեռել ես վաղուց, մայրի՛կ, իմ հոգիս...
Մեռել ես, չըկաս... Ծածկել է հավետ
Անհուն խավարը դեմքըդ թախճանուշ,
Ու հող ես դառնում... Ավա՛ղ, այսուհետ
Քեզ չեմ տեսնելու, մայրի՛կ իմ քնքուշ...

Սակայն հանապազ, ինձ հետ անբաժան՝
Մի անհայտ տեղից, ինձ այնպես մոտիկ,
Գիշեր ու ցերեկ, ու ամեն մի ժամ,
Ամեն մի վայրկյան անձայր կարոտով,
Աչերդ լեցուն սիրով ու գթով՝
Անթարթ, անքթիթ հառել ես վրաս,
Սրտով, սրտակից,

¹⁷ Իսահակյան 1977, 339:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

Մի՛շտ նայում ես ինձ, մի՛շտ նայում ես ինձ,
Մայրի՛կ, իմ հոգիս¹⁸...
1919 թ., հուլիս, Ժնև

Տասնիններ տարի առաջ նույն Շվեյցարիայում (Յուրիխում), Իսահակյանը գրել էր իր քնարական լավագույն երկերից մեկը (որը ժողովրդի սիրած երգը դարձավ): Սա մի անկեղծ խոստովանություն է՝ տոգորված ներքին պոռթկումով, որդիական սիրով.

Իմ այրող վշտից սիրտըս է մաշվել,
Կյանքըս է մաշվել, էլ ի՞նչս մնաց.
Լամ ու արցունքըս աղի-ծով դառնա,-
Միայն թե մայրըս վիշտս չիմանա:

Ա՛խ, գլուխըս առնիմ, ընկնիմ սարերը,
Զարկե՛մ քարե-քար, զարկեմ քարե-քար.
Սիրտըս գայլերին թող բաժին դառնա,
Միայն թե մայրըս մահս չիմանա¹⁹:
(1900)

Եվ ահա հեռավոր Շվեյցարիայում նա ստանում է մոր մահվան բոթը, պաշտելի Ապլայի, որին նա չէր տեսել երկար տարիներ ի վեր, այս ամենը շատ է տանջում բանաստեղծին և իր որդիական հրաժեշտը նա պիտի տար պոեզիայում, ստեղծելով մեկը մյուսին հաջորդող գլուխգործոցներ:

Իսահակյանի «Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ...» բանաստեղծության մեջ մայրը, իմանալով որդու ռազմաճակատ մեկնելու լուրը, նրան հրաժեշտ տալիս ուշագնաց է լինում և երբ սթափվում է ու դիմացը տեսնում իր որդուն, նրան մի պահ թվում է, թե որդին արդեն գնացել ու ողջ-առողջ կովի դաշտից տուն է եկել: Ուշագնացության մի քանի վայրկյաններին նա վերապարում է և՛ որդու մեկնումը, և՛ պատերազմը, և՛ վերադարձը: Եվ տարաբախտ մայրն օրհնում է Աստծուն, որ պահեց իր զավակին, սակայն արդեն այդ օրինանքի մեջ տագնապալից հնչում են ապագա կորուստների դողանջները... Պատերազմը դեռևս առջևում է.

Զորահավաք էր: Շտապ տուն եկավ
Զինվորի զգեստ հագած մի տղա.

¹⁸ Իսահակյան 2003, 436:

¹⁹ Իսահակյան 2003, 241:

Իսահակյան Բ.

– Մայրի՛կ, ինձ օրհնի՛ր,- պատանին ասավ,-
ես էլ կովի դաշտ գնալու եղա...

Ուշաթափ ընկավ խեղճ մայրը թշվառ,
Եվ երբ ուշքն եկավ նորեն իր վրան,
Գրկեց զավակին պինդ, կարոտավառ,
Որպես թե վաղուց չէր տեսել նրան:

– Ա՛խ, ի՛նչ ուրախ եմ, փա՛ռք քեզ, աստված իմ,
Որ ողջ ետ դարձավ իմ անուշ որդին²⁰...

(1919)

Իսահակյանի մայրական օրհնանքը բխում է աշխարհի ամենաբարի սրտից: Իսահակյանը նույն գույն ու կարեկցանքն է տածում մայրական սուրբ հոգու առաջ և նույն ատելությունը՝ պատերազմների, բռնությունների, դարի խելահեղությունների հանդեպ: Հենց մայրական փխրուն հոգին է կրում մեծագույն տառապանքը, իր ազգի զավակներին հասած ծանր ճակատագրի համար, բայց նաև մեծագույն հավատը իր ազգի հարատևության համար:

Այդ տեսակետից բնորոշ է Իսահակյանի «Անպարտելի ոգին» պատմվածքը, ուր Եղեռնի ողբերգական իրականության հենքի վրա ցույց է տրվում մի պատկեր, թե ինչպես մի խումբ հայ մայրեր իրենց զավակներին անապատի ավազների վրա սովորեցնում են մայրենի այբուբենի տառերը: Մայրը խորհրդանիշն է մեր ժողովրդի հերոսական ու մաքառող ոգու:

«Երբ մի ժողովուրդ, - գրել է Իսահակյանը, կռվում է իր ազատության, գոյության համար, նա ապրում է, նա չի կորչում, եթե նույնիսկ նա պարտվում է մարտում, գոնե մնում է նրա հերոսական պատմությունը, որ սերունդներին ապրեցնում է, բարձրացնում, հերոսացնում և այդպիսով կորցրածը նորից ետ է առնում: Նա հաղթանակում է»²¹: Եվ մի՞թե այսօր էլ ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի ամենածանր հարվածը չհասավ հենց հայ մորը, սակայն նա է այն սյունը, որ դարձյալ պետք է հարատևության բարձրացնի իր աղետյալ ազգին, սերմանի նրա մեջ միայն հային հատուկ ապրելու զորեղ կամք:

Այսօր ևս Իսահակյանի պանդխտության թեմայով ստեղծված երկերը մի առանձին իմաստով են հնչում հայ մարդու անպարտելի ոգու հանդեպ:

²⁰ Իսահակյան 2003, 433:

²¹ Իսահակյան 1977, 335:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

Հիրավի, այդպես կարող էր գրել միայն ինքը՝ պանդուխտ մարդը, այս տողերի հեղինակը.

Օտա՛ր, ամայի՛ ճամփեքի վրրա
Իմ քարավանըս մեղմ կըղողանջե.
Կանգնի՛ր, քարավանս, ինձի կըթվա,
Թե հայրենիքես ինձ մարդ կըկանջե²²:
(1903)

Որ էլ որ գտնվել է Իսահակյանը, ինչ տրամադրության մեջ էլ որ չի եղել, նրա հայացքը միշտ ուղղված է եղել դեպի հայրենի տունը, դեպի այն սուրբ հողը, որն ամենաքաղցրն է աշխարհում: Ահա ինչ է նա գրում Փարիզում.

Երագիս մեջ Անին տեսա, -
Տեսա մեռած մայրիկիս,
Ինչպես մանուկ գիրկն ընկա,
Համբուրեցի մայրիկիս²³...
(1932)

Կամ թե Վենետիկում.

Դու, երկնամերձ իմ հայրենիք, դո՛ւ, հինավուրց ի՛մ Հայաստան,
Անմահ բանի սպասարկու, խորհուրդ խորին, ի՛մ Հայաստան,
Դո՛ւ, ավեր տեսիլների ստեղծագործ ի՛մ Հայաստան,
Եվ նոր խոսքի ավետաբեր, հազարավերք ի՛մ Հայաստան²⁴:
(1921)

1926–1930 թթ. Իսահակյանը Խորհրդային Հայաստանում էր, երկար տարիների բաժանումից հետո նա պիտի տեսներ իր նոր շիվեր տվող հայրենի եզրը, իր այնքան կարոտած հարազատներին ու ընկերներին, բայց չկար մեկը, իր ամենապաշտածը, իր ամենասիրելին.

Ոտք եմ դնում հայրենական հարկը հին,
Հին որմերը խոսում են ինձ հոգեթով.
Աչքս եմ նետում մորս նստած անկյունին, -

²² Իսահակյան 2003, 287:

²³ Իսահակյան 2003, 476:

²⁴ Իսահակյան 2003, 444:

Իսահակյան Բ.

– Ու՛ր է մայրս ստեղծագործ իր ժպիտով²⁵...

(1926)

Նույն շրջանում գրված «Հայրենի ծուխը» բանաստեղծության մեջ նա անբեկանելի կարոտով վերհիշում է.

...Կապույտ երեկոն ա՛յնքան է խաղաղ,
Երգում է ծառից մի հավք սրտագոհ,
Տեսնում եմ՝ հայրս բարի, մտախոհ,
Ծանոթ շավիղով քայլում է դանդաղ:

Ինձ տուն է կանչում ծայնը մայրենի,
Խաղըս թողնում եմ. երեկո է ուշ.
Գգվում է մայրս, ժպտում է քնքուշ,
Մի արևի պես, որ նման չունի²⁶:

Մեր ուսումնասիրած թեման մի առանձին հնչերանգ է ստանում նաև Իսահակյանի լեզբենդներում ու բալլադներում: Այս երկերում ստեղծվում են այնպիսի իրավիճակներ, այնպիսի պատումներ, ուր նույնպես տիրապետող է դառնում մայրական սիրո, նրա առաքինության գաղափարը:

Ռոմանտիկ բանաստեղծը ստեղծում է երկեր, որոնց հիմքում ընկած է ժողովրդական այս կամ այն ավանդույթը: Այդպիսի երկերից է «Մայրը» (Շիրակի ավանդավեպ) (1907 թ.) չափածո լեզբենդը: Լեզբենդի հիմքում մի պարզ, մաքուր ժողովրդական ակունք ունեցող պատմություն է այն մասին, թե ինչպես չար հարսի ամենօրյա կռիվների, հորդորների ազդեցության տակ ճարահատյալ տղան համաձայնում է մորը անտառ տանել ու թողնել այնտեղ: Տունդարձի ճամփին որդու ականջին են հասնում մոր վերջին խոսքերը.

– Երթաս բարով, աստված քեզ հետ,
Ոտքըդ քարի թող չըգա.
Տղա՛ս, վերցրո՛ւ պարկը քեզ հետ,
Պարկը տանը պետք կըգա²⁷:

«Մոր սիրտը» (Հայկական ավանդավեպ) լեզբենդի (1919 թ.) հիմքում ևս ընկած է հայկական մի հինավուրց զրույց, պարզ ու մատչելի, բայց անհուն

²⁵ Իսահակյան 2003, 463:

²⁶ Իսահակյան 2003, 463:

²⁷ Իսահակյան 2014, 18:

Մայրական սիրո և պանդխտության թեման...

մարդկային ու ցնցող: Ապացուցելու համար, որ մոր սիրտը աշխարհի ամենաբարին է ու գթառատը, որ մոր բարոյական բարձունքին ոչ մի զավակ չի կարող հասնել, հարկավոր չէ կարդալ առանձին խոհական տրակտատներ կամ հատուկ սոցիոլոգիական ուսումնասիրություններ կատարել, բավական է կարդալ Իսահակյանի այս 32 տողանոց լեգենդը և հիշել նրա եզրափակիչ տողերը.

Տղան գնաց՝ մորն սպանեց,
Երբ վազ կըտար
Սիրտը՝ ձեռքին,
Ուտը սահեց, ընկավ վար:

Եվ սիրտը մոր ասավ տխուր,
Լացակումած.
— Վա՛յ, խեղճ տղաս,
Ոչ մի տեղդ չըցավա՞ց²⁸...

Ժամանակին այս երկը խորապես ցնցել է չիլիացի բանաստեղծ Պաբլո Ներուդային, ով հանդիպել է Ավետիք Իսահակյանի հետ Երևանում 1956 թվականին: Նման երկ կարող էր ստեղծել միայն այն հեղինակը, այն մարդը, որն իր մոր կերպարն ամեն ինչից վեր է դասել, համարել գերագույն սրբություն: Հենց այդպիսի հեղինակ էր ինքը՝ Իսահակյանը, մայրական սիրո մեծագույն երգիչը հայ պոեզիայում:

Կարելի է ասել մինչև խոր ծերություն, մինչև կյանքի վերջին օրերը շենշող ու կենդանի է եղել բանաստեղծի սերը մոր հանդեպ: Իր ստեղծագործական ուշ շրջանի ծոցատետրերից մեկում մեծ սիրերգակը թողել է հետևյալ գրառումը. «Աշխարհիս ամենագեղեցիկ բանը մոր աչքերն են»:

Մայրական սիրո թեմայով Իսահակյանի երգերը խոր արձագանք էին գտնում, բերում էին հոմանիզմի հուժկու ավանդներ, որոնք իրենց արտացոլումը գտան առաջին հերթին Հովհաննես Շիրազի ստեղծագործության մեջ:

Մեր խոսքը կցանկանայինք ավարտել Իսահակյանի «Պանդուխտ որդին» (1902 թ.) բալլադով, ուր լավագույնս միահյուսված են մայրության ու պանդխտության թեմաները.

²⁸ Իսահակյան 2014, 35:

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՈՐԴԻՆ

Դարդը՝ սըրտիս, աղքատ ու խեղճ, ցուպը ձեռիս, գլխակոր,
Շա՛տ տարիներ պանդուխտ եղած՝ նորեն դարձա հայրենիք.
Կյանքի բեռով մեջքս ծըռած, միտքըս շվար ու մոլո՛ր,
Յոթը սարեն, յոթը ծովեն դարձա նորեն հայրենիք:

Իմ հայրենի գեղի հանդում տեսա մանկույթ ընկերիս.-
Ա՛խ, ընկեր իմ, կարոտ սրտով նըրա առաջ վազեցի,
Ասի.-«Բարո՛վ, անգի՛ն ընկեր, չե՛ս ճանաչում դուն ինձի»:
-Ախրը ես շա՛տ փոխվեր էի... չըճանաչեց նա ինձի:

Յուպը ձեռիս գեղը մտա, անցա յարիս տան ճամփով.
Տեսա յարըս վարդը ձեռին՝ մենակ կանգնած դռան մոտ.
Ասի.-«Քուրիկ, ազիզ տեսքիդ արժանացա ես բարով...»:
Նա էլ ինձի չըճանաչեց...- աղքատ էի ու փոշոտ...

Դարդը սրտիս հասա մեր տուն, տեսա ծերուկ, խեղճ մորս.
Ասի.- «Նանի, ճամփորդ մարդ եմ, գիշերս ինձ հյուր կընդունե՞ս»:
Ա՛խ, մերի՛կ ջան... վզովս ընկավ, սըրտին գըրկեց ու լացեց,-
«Ա՛խ, բալա՛ ջան, դարիք բալա՛, էդ դո՛ւն ես...»²⁹:

(1902 թ., Շուշի)

Պատահաբար չէ, որ այս բանաստեղծությունը, ինչպես և մեր գրվածքում բերված բոլոր երկերը, առանձնապես սիրված են մեր ժողովրդի կողմից: Քանզի Իսահակյանի քնարերգության լարերը ուղիղ խոսում են հարազատ ժողովրդի սրտի հետ: Մայրական սեր, որդիական սեր, պանդուխտի սեր՝ հայրենյաց եզրի հանդեպ, - սրանք ոչ միայն զգացմունքներ են, այլև հայ ժողովրդի պատմությամբ պայմանավորված վսեմ ու առանձին խորհրդանիշներ են, առավել բնորոշ հայ մարդուն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Իսահակյան Ավ. 2003, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հ. 1, Երևան, «Գիտություն», հրատ., 848 էջ

Իսահակյան Ավ. 1977, «Հիշատակարան», Երևան, «Հայաստան» հրատ., 477 էջ:

²⁹ **Իսահակյան** 2014, 15:

Իսահակյան Ավ. 1977, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. V, Երևան, «Սովետական գրող», 490 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2014, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Երևան, 340 էջ:

ТЕМА МАТЕРИНСКОЙ ЛЮБВИ И СКИТАЛЬЧЕСТВА В ПОЭЗИИ АВЕТИКА ИСААКЯНА

ИСААКЯН Б.

Резюме

Ключевые слова: Аветик Исаакян, мотивы творчества, материнская любовь, родина, изгнанничество, чужбина, тоска.

В поэзии Исаакяна тема материнской любви занимает одно из центральных мест.

Образу матери посвящено множество лирических стихотворений поэта: «Моей матери» (пер. А. Блока), «Что над огнем ты варишь, мать?» (пер. А. Блока), «Колыбельная» (пер. А. Блока), «Караван мой бренчит и смеется» (пер. А. Блока), «Мне грезится: вечер мирен и тих...» (пер. А. Блока), «Сон» (пер. А. Яшина), «Мне сказали: «Давно умерла твоя мать...» (пер. А. Ахматовой).

Помимо стихов, образу матери А. Исаакяном посвящены великолепные строки в поэме «Абул Ала Маари» (пер. В. Брюсова), а также в легендах и балладах: «Скиталец сын» (пер. В. Иванова), «Сердце матери» (армянское предание), «Мать» (Ширакское предание), «Сыновняя любовь», в рассказе «Непобедимый дух», а также в стихах более позднего периода: «Мать увидела меня – очень грустным...», «Смотри мама – как солнце...», «Печаль со мной, и со мной идет...».

Другой ключевой темой его поэзии была тема скитальчества – любви и тоски по далекой родине. Образ матери – Алмаст – часто олицетворяет образ родины поэта – Армению, а скиталец является олицетворением образа армянина – борца за освобождение родного народа от турецкого гнета.

THE THEME OF MATERNAL LOVE AND WANDERING IN THE
POETRY OF AVETIK ISAHAKYAN

ISAHAKYAN B.

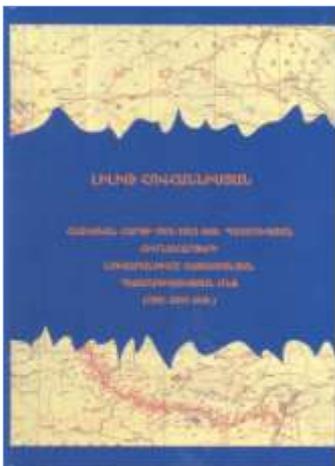
Summary

Key words: Avetik Isahakyan, motives of creativity, maternal love, homeland, exile, foreign land, longing.

In Isahakyan's poetry, the theme of maternal love occupies one of the central places. Many lyrical poems of the poet are devoted to the image of the mother: "My Mother" (trans. A. Blok), "What are You Cooking over Fire, Mother?" (A. Blok lane), "Lullaby" (trans. A. Blok), "My Caravan is Jngling and Laughing" (trans. A. Blok), I dream: the evening is peaceful and quiet... (trans. A. Blok), "Dream" (trans. A. Yashin), "I was Told: "Your mother died a long time ago... " (trans. A. Akhmatova). In addition to poems, the image of A. Isahakyan's mother is portrayed with the magnificent lines in the poem "Abul Ala Maari" (trans. by V. Bryusov), as well as in legends and ballads: "The Wanderer Son" (trans. V. Ivanov), "Mother's Heart" (Armenian tradition), "Mother" (Shirak tradition), "Filial Love", in the story "Invincible Spirit", as well as in poems of a later period: "Mother Saw Me – Very Sad ...", "Look at My Mother – like the Sun ...", "Sadness is with Me, and with Me Goes ...". Another key theme of his poetry was the theme of wandering – love and longing for a distant homeland. The image of the mother – Almast – often personifies the image of the poet's homeland – Armenia, while the wanderer is an embodiment of an Armenian, the fighter for the liberation of his native people from the Turkish yoke.

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

BOOK REVIEWS

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԼԻԼԻԹ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ 1915–1923 ԹԹ.
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

(1991–2015 ԹԹ.)

**(Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ,
2020, 384 էջ)**

HOVHANNISYAN LILIT

THE ELUCIDATION OF THE ARMENIAN QUESTION, 1915–
1923, IN HISTORICAL SCIENCE OF THE REPUBLIC OF
ARMENIA (1991–2015)

(Yerevan, Institute of History NAS RA, 2020, 384 p.)

In 2020 our expert society got a chance to acquaint itself with a monograph “The Elucidation of the Problems of History of the Armenian Question, 1915–1923, in Historical Science of the Republic of Armenia (1991–2015)” by Lilit Hovhannisyana. This volume embraces a collection of 31 primary sources in the Armenian, Russian, English and German languages, with 96 books and 61 articles by practically all the leading specialists, who deal with the given topic. The author explores thoroughly and in all details her sphere, attributed to the international relations in 1878–1923 and subdivides this period into three stages: developments

during World War I in 1915–1918; functioning of the Republic of Armenia in 1919–1920, when the Quadruple Alliance had been defeated; and the Armenian diplomatic collapse of 1921–1923, when the Ottoman Empire had successfully transmuted into Kemalist Turkey through the highly fruitful negotiations with all its partners.

It should be noted that the scope of the material and processes presented in this work prove the diligence of L. Hovhannisyan and give an ample opportunity to formulate the very gist of the selected diplomatic processes, theoretical equipment and quality of scholarship in contemporary Armenia. This great amount of material serves the author as a solid base for correct evaluation and theoretical approaches, and the very wording of the book arouses the desire to read the analysed works of the enlisted specialists by all means. At the same time, thought **and ideas of L. Hovhannisyan don't interfere with the original thinking of the reader. For example, the author doesn't contest** an opinion of L. Khurshudyan that recovery of our political independence was a cause and an aim of the Armenian Question (pp. 23–24). However, she reasonably notes, that our national question, when perceived as an exact term in the history of international relations, had been principally focused on the implementation of reforms in Western Armenia. We can also add, that a postulate by G. Galoyan, regarding the independence as a constant priority of the Armenian liberation movement in the middle of the XVI–XX centuries, also raises questions, since ensuring of the physical security, peaceful labor and safekeeping of the private property were the main tasks and actual bounds of all social-political projects, designed for Western Armenia.

We do realize that the memorandum by Hovhannes Lazarian (Ivan Lazarev) for A. Suvorov, dated January 10.01.1780, “Conception of the Treaty between Two Nations” by Archbishop Hovsep Arghuthian (Iosif Argutinskii), composed in 1783; and particularly “The Snare of Glory,” composed by Shahamir Shahamirian at Madras in 1773, manifested the sharp vision of Statehood by Armenians; however, it was well-grounded to speak about political movement only in the XIX century, when the Social Democrat Hnchakian Party coined an independent republic in its program of 1888. And this thesis, however courageous, did not yet become a guideline for the society. Even the sessions of 1917–1918, held by the Central Armenian National Council in Tiflis, together with the first and only Armenian Independence Proclamation Act, declared on February 13, 1918, in Karin, indicate

that there existed contradictions between approaches and political thinking of Western and Eastern Armenians; it also demonstrates the disinclination of our national elite in the XX century to enter a new political stage of higher status. We were rather falling behind, than ahead of current events; and this was comprehensible. It is embarrassing to demand independence, when you lack means to protect people and need external military aid. Actually, independence of 1918–1920s was produced by the historic catastrophe beyond our control and will; it was not a result of purposive Armenian activity. Independence was an outcome of Russian revolution, burst in 1917, of the World War motion in 1918, as well as of the following Entente-Turkish relations together with the Russian Civil war. And, analogously, its consummation was determined by the politics of the Russian Soviet Federation in 1920–1921, rather than by our internal developments.

In L. Hovhannisyan's view, independence is an aim of liberation struggle, and its achievement should be apprehended as a criterion of success (p. 26). However, the review does not consider independence to be a panacea or some guarantee of security; it is only a tool to attain other vitally important goals. **This status didn't rescue the first Republic from the Turkish invasion in 1918 and 1920; it doesn't eliminate the risks of an assault today: independence brings** a wider opportunity and promotes initiative, but it excepts nothing.

At the same time it should be noted that L. Hovhannisyan started doing historiography as a trained expert in primary sources and writing some positive and solid study. She had initiated her research on "The Armenian Question and the Great Powers in 1914–1917" (Yerevan, Zangak-97, 2002) first, and only then proceeded with the evaluation of other publications related to somewhat broader subject.

Her own good knowledge enables her to analyse thoroughly a qualitative drift, that took place in the international relations at the beginning of the XX century in regard to Western Armenia and the Ottoman Empire in general. Thus, the author not only adduces **G. Galoyan's** opinion that "every time, when Russia presented threat to the interests of European Powers in Asiatic Turkey, the latter put aside their contradictions and stood up against Russia who defended Western Armenian" (p. 29). L. Hovhannisyan verifies that this Western opposition was not permanent. Being an expert in the Sykes-Picot Agreement, our researcher narrates the Russian-English approachment in 1907–1916 and inability of the Entente to impose neutrality upon the Ottoman Empire.

The long-lasting opposition between the West and Russia is definite; though the Power of Tsars constantly improved its position in Western Armenia by steady undulatory advance. Its undulatory movements inflicted enormous losses to the indigenous population; and the greatest Russian successes of 1916 were combined with abominable Armenian losses wreaked by the **Genocide of 1915**. **Let's note**, it was no one but Turkey, who repelled Britain in 1914, altered the substance of the Russian-British relations (pp. 53–54), and the coalition of these two countries was also reiterated during the World War II. Besides, if up to to the World War I Russia could not endure *competition*, then it appeared during these war-years that it had no vigour to *co-operate* with the West. The Russian Revolution of 1917 was an outcome of its thorough overstrain. As a whole, the long-lasting Russia-West antagonism led Lenin to the new strategy of the Russian-Turkish collaboration, incarnated in the Treaties of Brest (1918) and Moscow (1921). Now the RSFSR was a **strong and decisive part in its new alliance**. **Let's confirm that all** neighboring States have an undoubted right to live in peace and friendship, if they **don't** achieve their partnership at the expence of the third countries and nations.

As a merit of the monograph by L. Hovhannisyan her analyses of two terms: the Armenian Question and the Armenian Cause, deserve praise. The author records that the first term applies to international relations, and the second focuses on domestic policy, liberation movement, on the legal issues, in common with the problems of overcoming the consequences of the 1915–1923 Genocide and on the possibility for the exiled people to repatriate. We can add, that up to 1988–1991 the first term had always prevailed over the second and determined the bounds of our possibility. It was only the Armenian All-National Movement for the unification of Artsakh with the whole Motherland, that put an end to passivity of the people, who had served earlier for an object of political settlements. The All-national Movement transformed us into active co-authors of the developments; now we gave methods how the tasks should be solved, and completed our part of domestic and foreign policy. Independence of 1991–2021 has become an immediate result, main toolkit and successor of the All-National, unprecedented by its embrace and international reaction Movement, aimed to achieve freedom, security, self-determination and consolidation of Artsakh with the rest of Armenia.

Appraising the theoretical advantages of the monograph, we are compelled to notice, that the circumstantial description of books by G. Galoyan, V. Ghazakhetsyan, Hakob Hakobyan, K. Khachatryan in the introduction of L.

Hovhannisyan's book, and then of the work by H. Avetisyan in Chapter I (pp. 117–133, 142–152) appears to be too bulky, and it seems that the discussion of the first publications could be included in the main body, according to chronology, and H. Avetisyan's book "The Armenian Question in 1918" might have been represented more abridged. Yet, when L. Hovhannisyan examines the works of contemporary authors, she strives to mark out their practical significance (pp. 31–34). Though, to what extent the past and contemporary conditions are similar, so the current situation is worse politically to the same degree. The reiteration itself means that we have neither solved the problem earlier, nor do we use contemporary procedures, so as to evade unprofitable distribution of forces.

Simultaneously we have to record that together with numerous advantages, you can meet some errors in the book. So, when L. Hovhannisyan describes the Brest-Litovsk Treaty of 1918, she criticizes its Soviet interpretations as a deal, or "necessary respite," allegedly "wreched out of the imperialistic Powers" (pp. 75–76). Then she associates this wording with the author of the present review, rather than with a book by A. Chubaryan, explored in my article. Nevertheless, G. Makhmourian actively contests the apology of the Brest Treaty and readily shares the opinion of N. Adontz, H. Avetisyan, N. Esayan, R. Hovannisian in regard to diplomatic defeat of the RSFSR, disgraceful and capitulative document, that sacrificed the interests of our people. My own definition of the Treaty asserts that it reduced the defence capacity of Armenians and once again converted them into a small change in **international negotiations**. G. Makhmourian's point is, that the text of Brest-Litovsk "had not ceased the war, but rather brought to Transcaucasia an enemy assault on Tiflis and the occupation of Baku." Later on L. Hovhannisyan quite adequately represents the conception of the article on page 132 of her book.

Chapter II offers the historiography of the Armenian Question in its new appearance of 1919–1920, when the leading role in its political shaping passed from the German-Turkish alliance to the States of Entente and the U.S. (p. 159) – their activity was successively studied by A. Ghambaryan. L. Hovhannisyan, in her turn, pays appropriate attention to the concept of single American mandate; it would substitute the sole inspector for a partition of Ottoman possessions. They envisaged semi-independent, undermandatory Armenia in both cases, which would be later established as an utterly independent State; though this time Russia would be replaced with the USA. The latter strived to unite whole Transcaucasia with its sphere of influence (pp. 165–167); so that all this vast area would be re-

oriented from the North onto the West. Besides, separation and different mandatories would cause rivalry in the whole region and a single surveillance might facilitate economic co-operation.

Speaking in general, the reviewer shares an interpretation by L. Hovhannisyan and thinks it proper to verify, that W. Wilson did not consider the RSFSR to be a passive object of his politics; and that's why realization of his course was mostly reliant on Moscow's position. It was Turkey, that could be managed at the victor's discretion; but Russia was different and confrontation with this, recurring State did not enter into American strategy. To begin with 1918, American Congressmen considered that the Bolsheviks would not hail unification of Western and Eastern Armenia; so the legislators cautiously evaded confrontation with England and reserved the whole Mesopotamia as its zone of interests.

Nearly all the issues, associated with the Treaty of Sevres (signed on August 10, 1920), are thoroughly elucidated in the monograph under review (pp. 191–196, 201–202, 208, 215). It involves the works by L. Khurshudyan, S. Poghosyan, K. Poghosyan, A. Marukyan, A. Papyan, who pay special attention to the shaping of Armenian-Turkish relations, depending on Western or pro-Russian orientation of the Republic of Armenia (G. Galoyan, V. Melikyan, A. Hakobyan). While G. Galoyan wrote that **Erevan should neglect the Bolshevik's negative attitude** towards Sevres and kept pro-Russian political course (pp. 197–198), A. Hakobyan asserts on the implementation of the genuine national, Armenian-centered policy, and G. Makhmourian affirms a necessity for the Republic of Armenia to negotiate not only with the RSFSR and the West, but also to deal directly with Kemalist Turkey. This context also includes a valuable essay on the Armenian-Greek relations by H. Bartikyan.

Besides, the monograph under review gives a serious consideration to the juridical significance of the Treaty of Sevres, as well as to the arbitrary award of W. Wilson, dated November 22, 1920, together with the right of the exiled people to repatriate. These topics were studied in the publications by Hakob Hakobyan, A. Melkonyan, A. Marukyan, L. Hovhannisyan herself and, to some extent, by V. Melikyan. In contrast to their optimism, we have to record that legal demands, when they are not ensured with political and economic strength, become just a provocation against our adversary, which would stimulate his military activity and increase the danger to our **homeland and the people. That's how the Turkish-**

Armenian war of 1920 occurred (see pp. 220-223 on works by E. Zohrabyan, H. Hakobyan, A. Melkonyan, who address to the Russian factor in the empowerment of the Kemalists); then the huge Turkish assistance to the Azerbaijani assault was stimulated in 2020.

It seems quite natural, that after the juridical section we find Chapter III on tragic consummation of the Armenian Question in 1921–1923. This chapter describes a chain of documents, signed in Alexandropol (2. 12. 1920) – of the Franco-Turkish Cilicia Peace (9. 03. 1921), Italo-Turkish (12. 03) Treaties and Russian-British (16. 03) agreement in London – of the Treaties of Moscow (16/18. 03) – of Kars (13. 10.) – of the Franco-Turkish Ankara agreement (20. 10. 1921) – and of the Treaty of Lausannes (24. 07. 1923). We should naturally separate from this corps of papers the Treaties of Alexandropol, Moscow and Kars, since they are distinguished by enormous historiography of the Soviet era, by publications composed in the Diaspora, and by studies, created in 1991–2015, during the years of independence (pp. 249–251). Thus, if G. Galoyan tried to cushion negative results of the Russian-Turkish rapprochement then A. Hakobyan emphasizes contradictions and rivalry among these two sides. Unlike them, H. Avetisyan traces all agreements back to 1918 and reasonably takes into his chain decision of the Caucasus Bureau of the Central Committee of the RCP(B) on Artsakh, dated July 5, 1921. K. Khachatryan, H. Sukiasyan and G. Badalyan point out, in their turn, the extension of the same course into the 1930s and accentuate the problem of Nakhijevan. L. Hovhannysian reasonably identifies V. Ghazakhetsian, Ararat Hakobyan, A. Papyan as active critics of the Treaty of Moscow, though S. and K. Poghosyans considered its denouncement to be impossible.

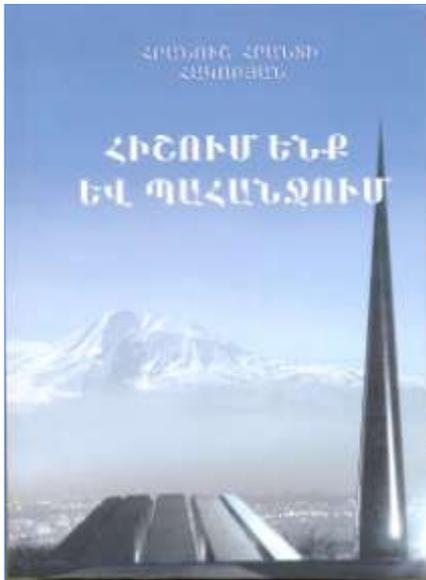
At the same time, and in common with A. Hakobyan, E. Zohrabyan, L. Hovhannysian we have to exact: contrary to the opinion by A. Papyan, Azerbaijan ratified the Treaty of Kars on March 3, 1922, i. e. before the establishment of the Federative Union of the Republics of Transcaucasia; this union recognized independence and sovereignty of each contracting side. It was only on December 13, 1922, that this Union was reorganized into the unified Transcaucasian Federative Republic; and Armenia together with Georgia carried out their ratifications on March 20 and June 14 of the same year (see pp. 274–276). As a merit of the work by L. Hovhannysian we should also appreciate her analysis of the agreements, signed in 1921–1923; this documents are examined in the framework of contemporary problems and current Armenian-Turkish relations.

Her conclusions at the end of the book, seem to be well-balanced and just.

To sum up, we have to comment that the monograph “The Elucidation of the Problems of History of the Armenian Question, 1915–1923, in Historical Science of the Republic of Armenia (1991–2015)” by L. Hovhannisyan gives identical and interesting description of the quality of Armenian investigations in the selected area; thus, we can certainly recommend her book to the expert community as well as the wide range of readers.

GAYANE MAKHMOURIAN

*Doctor of Sciences in History,
Institute of History of the NAS RA
ggmakhm@hotmail.com*

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՀԱՆՋԻ ԱՆԺԱՄԱՆՑԵԼԻ ՆԵՐՈՒԺԸ

Տիգրան Մեծ հրատարակչությունը 2020 թ. լույս է ընծայել Հրանուշ Հ. Հակոբյանի «Հիշում ենք և պահանջում» ստվար աշխատությունը (839 էջ)՝ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի առաջաբանով և բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վ. Կատվայանի խմբագրությամբ: Ընթերցողի գրասեղանին է դրվել հայ հանրությանը հայտնի հասարակական-քաղաքա-

կան ու պետական գործիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հրանուշ Հրանտի Հակոբյանի գիտական ու հրապարակային զեկուցումների և ելույթների ժողովածուն: Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը: Այն փաստորեն հանրագումարի է բերում այս դարասկզբից մինչև 2018 թվականը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականության ընթացքը հայկական սփյուռքի ու ցեղասպանության, այլև վերջինիս հետևանքների արժեվորման ուղղությամբ:

Նշված ժամանակաշրջանում աննախընթաց սերտ և բազմակողմանի կապեր ստեղծվեցին հայրենիքի և սփյուռքի միջև՝ հատկապես Հայաստանում գործառույթային իրավասությամբ օժտված պետական կառույցների կայացմամբ, ներառյալ Սփյուռքի նախարարության ստեղծումով: Իր ներածականում վերջին հանգամանքը արժեքավորել է ակադ. Ա. Մելքոնյանը՝ նկատելով ՀՀ Սփյուռքի նախարար Հ. Հակոբյանի լայն իրազեկությունը շնորհիվ այն բանի, որ «Գրքի հեղինակը երկար տարիներ եղել է հայոց պահանջատիրությանն առնչվող գործընթացների կիզակետում և այս գրքում ի մի են բերվել նրա գիտական, հրապարակախոսական, քաղաքական, մշակութային բնույթի հոդվածներն ու զեկուցումները, ելույթներն ու այլ նյութեր՝ նվիրված հայոց ցեղասպանության հիմնահարցին»:

Հիշողության և պահանջի անժամանցելի ներուժը

Ժողովածուում հիմնականում ընդգրկված են առանցքային կարևորություն ունեցող խնդիրներ, որոնք վերաբերում են հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հետևանքների վերացման կարևորագույն հիմնահարցին, որոնք ուղեկցվում և իմաստավորվում են հեղինակային գործնական ու կազմակերպչական բովանդակության լրջմիտ առաջարկներով, հարցադրումներով և պատմաքննական վերլուծումներով ու դրանցից բխող արդիական եզրակացություններով: Այս ուղղությամբ գրքում անցյալն ու ներկան միավորող նշանակություն ունեն ցեղասպանության հարյուրամյակի նախապատրաստումն ու տարելիցը վերհանող զեկուցումները, ելույթները, նախաձեռնություններն ու հայրենիքում և սփյուռքում կազմակերպված բազմաթիվ միջոցառումները, որոնց ոչ քիչ դեպքերում մտահղացել և իր գործուն մասնակցությունն է բերել աշխատության հեղինակը: Գրքում հավուր պատշաճի են ներկայացված ընդհանրական արժեք ունեցող վավերագրեր ու հաղորդագրումներ, անդրադարձ է կատարվել ցեղասպանության տարելիցի առթիվ ոգեկոչման համահայկական հոշակագրին, նրա բովանդակությանն ու հիմնական սկզբունքներին, ինչպես նաև ազգային հնչեղություն ունեցող համապատասխան ձեռնարկներին ու դրանց նշանակությանը: Ավելացնենք, որ աշխատության էջերում ի թիվս թվարկված բազմաժանր նյութերի, տեղ է գտել հեղինակի նաև մեկ այլ՝ «Հայկական սփյուռքը հարափոփոխ աշխարհում» գրքից մի հատված՝ նվիրված հայոց ցեղասպանությանը:

Աշխատությունը բաղկացած է առաջաբանից, չորս ծավալուն գլուխներից, հավելվածներից և օգտագործված գրականության ցանկից: Դրա առաջին հատվածներում ներկայացվում են Հր. Հակոբյանի զեկուցումները, ելույթները միջազգային համահայկական և այլ գիտաժողովներում: Այստեղ ընդգրկված անդրանիկ զեկուցումը հնչել է 2008 թ. դեկտեմբերի 12-ին՝ «1946–1948 թվականների հայրենադարձությունը և նրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» խորագրով գիտաժողովում: Այստեղ նա համոզիչ կերպով պարզաբանում է հայրենադարձության այս փուլի ընթացքում պետության թույլ տված սխալները, ինչպես նաև այն հանգամանքները, երբ մեր հազարավոր հայրենակիցների չմարող հայրենասիրությունը, երազած հայրենիքում վերապրելու մեծ ցանկությանը հակադրվեցին ԽՍՀՄ-ում տիրող քաղաքական վարչակարգը, անհիմն ու անկազմակերպ գործելակերպը: Ըստ հեղինակի հայեցակարգի, խորհրդային իշխանության տարիներին տեղի ունեցած հայրենադարձությունը կարելի է բաժանել երեք հիմնական փուլերի. առաջին փուլն ընդգրկում է 1921–1936 թվականները, երբ տարբեր

Խառատյան Ա., Կարապետյան Ա.

երկրներից Հայաստան տեղափոխվեցին շուրջ 42.286 տարագիրներ: Երկրորդ փուլը իրականացվեց Առաջին աշխարհամարտին հետևած երկու-երեք տարիներին՝ սփյուռքահայերի ամենամեծ և առ այսօր իր չափերով անգերազանցելի մնացած հայրենադարձությունը, երբ հայրենիք վերադարձողների քանակը հասավ 89.750 մարդու: Հայրենադարձության երրորդ փուլը՝ ժամանակի իմաստով ամենից ընդգրկունը, բայց ամենևին էլ ոչ մարդաշատը, հեղինակը գետեղում է 1962–2008 (ընդհուպ մինչև զեկուցման տարին) թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ իր 31.920 հայրենադարձներով: Իսկ ընդհանուր առմամբ 1922–1982 թթ. հայրենիք էր վերադարձել շուրջ 168 հազար մարդ: Շատ կարևոր է հեղինակի այն դիտարկումը, որ հեռանկարում հայկական պետության խնդիրը պետք է լինի հասնել զարգացման այնպիսի մակարդակի, ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ հայրենիքում բնակվելը դիտվի որպես առավելություն՝ իր ազգային ինքնությունը պահպանած հայ մարդու համար: Ճշմարտություն բոլոր ժամանակների համար, հատկապես ներկա ժամանակների, երբ հայրենիք-սփյուռք իրական կառույցներին փոխարինել են մեզ անծանոթ մնացած առաքելության և առաքինության քարոզները:

Հր. Հակոբյանի ելույթներում և ուսումնասիրություններում հիմնավոր դիտարկումներ են արվում հայոց ցեղասպանության երևույթի, դրա պատճառների ու հետևանքների ինքնատիպ շեշտադրումներով իմաստավորման և պարզաբանման առումներով: Նա քանիցս փաստարկում է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային կոտորածների և տեղահանության տարիներին երիտթուրքական իշխանությունը նպատակաուղղված կերպով ձգտում էր ոչնչացնել նաև հայկական քաղաքակրթության նյութական վկայությունները, և որ սույն գործընթացը շարունակվել ու շարունակվում է նաև մեր օրերում: Այս ամենի բոլորովին նոր և բարբարոսական դրսևորումներն ենք տեսնում Արցախի տարածքներն օկուպացրած ադրբեջանական զավթիչների էյֆորիկ հայտարարություններում և գործողությունների մեջ: Չկարողացանք պահպանել մեր իսկ տնօրինության տակ գտնվող այդ տարածքների մեծ մասն ու դրանց իրական պատկանելությունը վկայող նյութական ու հոգևոր արժեքները, և ցավոք, պետք է դառնանք մեր՝ բողոքելու կրավորական ու մաշված իրավունքին: Գոնե դրանից առաջ և առաջնային համարենք նոր արժեքներ կորցնելու սպառնալիքի առջև մեր թույլ տված սխալները սթափությամբ վերհանելու և դրանցից ձերբազատվելու ճշմարտությունը:

Վերադառնանք, սակայն, գրքում արձանագրված ժամանակին և նույն ժամանակի սահմաններում գտնվող հեղինակային մտորումներին: Ցավոք,

Հիշողության և պահանջի անժամանցելի ներուժը

այսօր առավել քան կորսված են թվում հեղինակի անկեղծ ակնկալիքները ցեղասպանության ճանաչման և դրա հետևանքները ի շահ մեր ժողովրդի մեղմելու կամ վերացնելու ուղղությամբ, «որպեսզի աշխարհում սկսվի նոր, համակարգված գործընթաց թուրքական ժխտողականության դեմ, ճշմարտության վերհանման նպատակով, ինչը կստիպի Թուրքիային ճանաչել մեկ դար առաջ կատարված ցեղասպանությունը» (էջ 145): Ավելացնենք, որ դրա նախադրյալներից ամենակարևորը՝ հայոց պետականությունը, գոնե այսօրվա դրությամբ, չկարողացավ անցնել կորսված հայրենի եզերքներին մերձենալու հնարավոր սահմանները, ընդհակառակն, այսօր մեր ընդարմացած ժողովրդի անտարբեր հայացքի ներքո մեծապես սպառնալիքի տակ են գտնվում Հայաստանի միջազգայնորեն ճանաչված սահմանները և հոասահատվելուց առաջ հարկ է իմաստավորել արդիական զարգացումներն ու չկոտրվել՝ հոգու և մտքի մեջ անթեղված պահելով ազգի գոյության իրավունքի և դրա նախապայմանների գիտակցումը:

Վերստին վերադառնալով խնդրո առարկա աշխատությանը, նկատենք, որ Հ. Հակոբյանի պետական, հրապարակախոսական ու գիտական մտահոգությունների առանցքում հայկական սփյուռքն է՝ իր բարդ և բազմաբնույթ խնդիրներով, մտահոգություններով ու տազնապներով: Դրանք հենվում են հեղինակի լայն իրազեկության, սփյուռքի ճանաչման փաստական խորը իմացության և առանձնահատկությունների հաշվառման վրա: Այդ հեղինակին հնարավորություն է տվել ճշմարտացի ձևակերպել սփյուռքահայությանը նետված մարտահրավերները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետություն-Սփյուռք գործակցության հիմնախնդիրները՝ թեև այստեղ պետք է հաշվի առնել փոփոխված իրականությունը, ինչպես և հեղինակային մտայնության և գրքի հրատարակության ժամանակային գործոնը: Փոխարենը, գիտական ակնհայտ արժեք ունի Հ. Հակոբյանի ներկայացրած՝ հայկական սփյուռքի պատմության ժամանակագրական պատկերը՝ հատկապես 1895–1923 թթ., երբ Օսմանյան Թուրքիայի իրականացրած ցեղասպանության արդյունքում հարյուր հազարավոր հայեր ցրվեցին աշխարհով մեկ: Կարևոր է հայկական սփյուռքի ինքնության պահպանության գործոնների վերհանումը՝ նրա բազմաթիվ ենթակառուցվածքների կենսունակ գործառույթներով (ազգային լուսավորական-կրթական հաստատություններ, եկեղեցի, ավանդական կուսակցություններ, լրատվամիջոցներ), հայրենիքի հետ հարատևող մշակութային փոխադարձ կապեր և այլն: Այս վերջինը՝ հեղինակը հիմնավորում է պատմականորեն համոզիչ այն իրողությամբ, որ «Հայկական սփյուռքի կազմավոր-

Խառատյան Ա., Կարապետյան Ա.

րումը կառուցվածքային առումով և Հայաստանի Անկախ Հանրապետության վերածնունդին իրականություն են դարձել գրեթե միաժամանակ» (էջ 264):

Հ. Հակոբյանի աշխատության մեջ առանցքային նշանակություն ունի հայրենիք-Սփյուռք կապերի շարունակական հղկումն ու խորացումը: Այսօր ևս, չնայած փոփոխված աշխարհաքաղաքական, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության բեկված արտաքին և ներքին քաղաքական իրականությանը, իր կարևորությունը չի կորցրել հայերի ցեղասպանությունը աշխարհին ճանաչեցնել տալու խնդիրը: «Հայկական համայնքների խնդիրն է,- գրում է հեղինակը,- ակտիվացնել լոբբիստական աշխատանքները՝ ցեղասպանության ճանաչման գործընթացին նոր թափ հաղորդելու համար: Թուրքերը և թուրքական կառավարությունը պետք է հասկանան, որ հայերը երբեք, ոչ մի դեպքում չեն լռելու» (էջ 481):

Անշուշտ, վերը նշված փոփոխությունների համեմատ՝ առաջիկայում կմշակվեն Սփյուռքի հետ Հայրենիքի փոխհարաբերությունների և առնչությունների նոր հայեցակարգեր՝ դրանց համապատասխան դրսևորումներով ու առանձնահատկություններով: Բոլոր դեպքերում, կարծում ենք, դրանց հիմքում պետք է ընկած լինի կորսված հայրենիքի մասին հիշողության և պահանջատիրության կենսունակության գիտակցումը, առանց որի չի կարող լինել Սփյուռքի հարատևման որևէ փիլիսոփայություն և կարծում ենք, հայրենիքի հետ նրա կապերի ու առնչությունների որևէ շարունակականություն: Այդ է վկայում նաև այս աշխատության ամբողջ ուղղվածությունն ու առողջ տրամաբանությունը:

Աշխատության մեջ պակաս ուշագրավ չեն նաև Հայաստանի հանրապետությունների՝ տարբեր ժամանակներում սփյուռքի հետ աշխատանքները համակարգելու նպատակով ստեղծած կառույցների և դրանց գործունեության վերաբերյալ ուրվագծումները՝ սկսած Հայ օգնության կոմիտեի (1921), և ապա, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեի (1964) կազմակերպմամբ, այնուհետև՝ 2008 թ. հոկտեմբերին Սփյուռքի նախարարության ստեղծումով: Այս վերջինիս գործունեության ակունքների մոտ է կանգնած ինքը՝ գրքի հեղինակ Հրանուշ Հակոբյանը, որի հայրենանվեր աշխատանքը և այս գրքում ցայտունորեն ընդգծված մոտեցումներն ու վերաբերմունքը սփյուռքի նկատմամբ՝ հաղթահարում են անձնական ազնիվ գործունեության շրջանակները և վերաձվում հայկական սփյուռքի, նրա պատմության և ինքնության պահպանության անդաստանում հայոց պետականության ազգաշահ քաղաքականության մի ամբողջ դարաշրջանի անդրադարձը: Նոր մարտահ-

Հիշողության և պահանջի անժամանցելի ներուժը

րավերներ են դրված և հայրենի պետականության, և անխուսափելիորեն՝ սփյուռքի գոյատևման քառուղիներում և այս պայմաններում Հրանուշ Հակոբյանի «Հիշում ենք և պահանջում» գրքի վերնագիրը հնչում է իբրև ահազանգ ու բնաբան՝ զգայող ու մտածող յուրաքանչյուր հայի համար:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ՀՀ ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ*

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

*Պարմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ*

ՀՈՒՅՆՆԵՐ

JUBILEE

ԷԴԻԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԾՆՆԴՅԱՆ 65-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

2021 թ. ապրիլի 27-ին լրացավ պատմաբան Էդիկ Մինասյանի 65-ամյակը:

Շնորհալի գիտնականն ու նվիրյալ քաղաքացին ապրել է իրադարձություններով հարուստ կյանք, եղել կրթական գործի կազմակերպման ոլորտում՝ դրսևորելով նվիրում ու եռանդ, նշանակալի ներդրում ունեցել հայագիտության զարգացման գործում և գտնվել հասարակությանը հուզող հիմնահարցերի կիզակետում:

Նա ծնվել է 1956 թ. Թալինի Ոսկեթաս գյուղում՝ Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հայրենասեր ու քաջ նահապետի գերդաստանում: Սովորել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում և այն գերազանցությամբ ավարտել 1979 թ.: 1985 թ. հաջողությամբ պաշտպանել է թեկնածուական, 2003 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն: 1991 թ. ստացել է դոցենտի, իսկ 2005 թ. պրոֆեսորի կոչում: Աշխատել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկանի օգնական (1979–1982 թթ.), հումանիտար առարկաների ամբիոնի վարիչ (1987–1994 թթ.), դեկանի տեղակալ (1999–2009 թթ.): 2009 թ. մինչև օրս ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկանն է: Երկար տարիներ նաև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող՝ ՀՀ ԲՈԿ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդի նախագահի տեղակալն է:

Էդիկ Գարեգինի Մինասյան Ծննդյան 65-ամյակի առթիվ

Մեծ է նրա ներդրումը ուսանողության կրթության գործում: ԵՊՀ տարբեր ֆակուլտետներում նա դասավանդել է «Հայոց պատմություն», «Հայ դիվանագիտության պատմություն», «Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն», «Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունների պատմություն», «Հայոց նորագույն պատմության հիմնահարցեր» և «Հայ քաղաքական կուսակցությունների պատմություն» առարկաները: Հընթացս հեղինակել կամ որպես համահեղինակ հանդես է եկել Հայոց պատմության դպրոցական (IX և XII դասարաններ) և մի շարք բուհական դասագրքերի, ինչպես օրինակ՝ «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» (2000 թ.) և «Հայոց պատմություն» (2012, 2014) խորագրով դասագրքերի:

Է. Մինասյանը շուրջ 40-ամյա գիտական գործունեության ընթացքում ընթերցողին է ներկայացրել մեկ տասնյակից ավելի ծավալուն մենագրություններ և երկու հարյուրից ավելի գիտական հոդվածներ: Նրա հետաքրքրությունների շրջանակում են հայ դիվանագիտության պատմությունը, Հայոց պատմության արդի շրջանը, հայրենիք-սփյուռք առնչությունները, հայ ազատամարտը, ինքնապաշտպանական կռիվները, 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարի հայոց ազատագրական կռիվներում հերոսուհի կանանց մասնակցությունը, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը, Արցախյան ազատամարտը և այլն:

Նրան հատկապես մեծ հռչակ բերեց «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990–2003 թթ.» աշխատությունը¹: Նման հիմնահարցին անդրադառնալը գիտնականից պահանջում էր մի կողմից գիտական խիզախություն, իսկ մյուս կողմից՝ քրտնաջան աշխատանք, յուրահատուկ մեթոդական մոտեցումներ, ընդհանրացումներ կատարելու հմտություններ, արդիական ու ցավոտ հիմնախնդիրների լավագույն իմացություն և ըմբռնում: Պատահական չէ, որ աշխատությունը լայն ընդունելություն գտավ մեր հասարակության շրջանում, իսկ ուսանողի համար դարձավ ուղղակի անփոխարինելի դասագիրք ու շտեմարան:

Է. Մինասյանի ուսումնասիրությունների շրջանակը տարիների ընթացքում գնալով ավելի ու ավելի էր ընդլայնվում. 2005 թ. նա Մ. Մուրադյանի համահեղինակությամբ հրատարակեց «Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (18-19-րդ դդ.)» ուսումնական ձեռ-

¹ Է. Մինասյան, Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990–2003 թթ., Եր., 2003:

Եղիազարյան Ա.

նարկը²: Այդ խիստ շահեկան աշխատությունը կիրառվում է ԵՊՀ մի շարք ֆակուլտետներում՝ որպես գիտաառումնական ձեռնարկ:

Նրա ուշադրության կենտրոնում միշտ էլ եղել են հայրենիք-սփյուռք առնչությունները: 2010 թ. նա Ա. Վարդանյանի համահեղինակությամբ հրատարակեց «Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991–2009 թթ.)» աշխատությունը³, որտեղ տեղ էին գտել նրա երեք ծավալուն հոդվածները՝ նվիրված հայրենիք-սփյուռք հարաբերությունների հիմնական ուղղություններին, մշակութային և գիտական առնչություններին: 2018 թ. հրատարակվեց նրա «Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները 21-րդ դարասկզբին (2001–2017 թթ.)» խորագրով մենագրությունը⁴:

Է. Մինասյանը հետաքրքրվում է նաև առանձին հայկական գաղթօջախների պատմությամբ: 2018 թ. նրա համահեղինակությամբ լույս տեսավ հյուսիսկովկասյան հայ համայնքների՝ 20-րդ դարի պատմությանը նվիրված աշխատությունը⁵, իսկ 2020 թ.՝ Դոնի հայ համայնքի՝ նորագույն շրջանի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունը⁶:

2013 թ. լույս աշխարհ եկավ Է. Մինասյանի երկար սպասված «Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն» ֆունդամենտալ աշխատությունը⁷, որտեղ ՀՀ-ի արդի փուլի պատմությունից բացի ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացված է նաև Արցախի արդի պատմությունը: Այն իր ծավալով և քննարկված հիմնահարցերով եզակի աշխատություն է, որում ընթերցողը կարող է գտնել հայկական երկու հանրապետությունների 20-րդ դ. վերջի և 21-րդ դ. սկզբի պատմության գործնականում բոլոր հարթությունները՝ հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, դիվանագիտության և սփյուռքի հետ առնչությունների: Նման ընդգրկուն ուսումնա-

² Է. Մինասյան, Մ. Մուրադյան, Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (18–19-րդ դդ.), Եր., 2005:

³ Է. Մինասյան, Ա. Վարդանյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991–2009 թթ.), Գիտական հոդվածների ժողովածու, Ստեփանակերտ, 2010:

⁴ Է. Մինասյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները 21-րդ դարասկզբին (2001–2017 թթ.), Եր., 2018:

⁵ Է. Մինասյան և այլք, Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքները 20-րդ դարում. պատմություն և մարտահրավերներ, Եր., 2018:

⁶ Է. Մինասյան և այլք, Դոնի հայկական համայնքը նորագույն շրջանում. պատմություն, ինստիտուտներ, ինքնություն, Եր., 2020:

⁷ Է. Մինասյան, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն, Եր., 2013:

Էդիկ Գարեգինի Մինասյան Ծննդյան 65-ամյակի առթիվ

սիրությունը օրվա պահանջ էր, որի հիմամբ, վստահ ենք, շատ ու շատ հետագոտողներ կկարողանան պատրաստել ու հրատարակել նորանոր ուսումնասիրություններ, իսկ ուսանողությունը ձեռք կբերի հենքային գիտելիքներ մեր նորօրյա պատմության վերաբերյալ: Պատահական չէ, որ շուրջ երկու տասնյակ ասպիրանտներ և հայցորդներ է. Մինասյանի ղեկավարությամբ պաշտպանել են թեկնածուական ատենախոսություններ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության վերաբերյալ: Այդպիսով ձևավորվել է այդ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրության յուրահատուկ դպրոց:

2018 թ. է. Մինասյանը հրատարակեց «Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը» մենագրությունը՝ այնտեղ ամփոփելով Հայաստանի երրորդ հանրապետությանը նվիրված իր երկարամյա հետազոտությունների արդյունքները⁸:

Պատմաբանը մշտապես հետևել է Արցախյան հիմնահարցին, որի վերաբերյալ հանրությանն է ներկայացրել կարևոր ուսումնասիրություններ⁹: Բացի այդ, նա միշտ արցախահայության կողքին է: Հաճախ էր այցելում այնտեղ և հանդիպումներ ունենում պետական գործիչների ու բանակի հետ:

Նրան մշտապես հուզել է Արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ ադրբեջանական կեղծարարության դեմ գիտական պայքարի կազմակերպման խնդիրը: Այս ուղղությամբ նրա հրապարակումները¹⁰ կարևոր ներդրում են հայոց պատմության նենգափոխման և կեղծարարության դեմ պայքարում:

Է. Մինասյանը լավագույնս տեղեկացված լինելով Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության սոցիալ տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի վերաբերյալ՝ վերջինիս է նվիրել առանձին հետազոտություն¹¹:

⁸ Է. Մինասյան, Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը, Եր., 2018:

⁹ «Արցախյան շարժման պատմությունից», «Երիտասարդ երկրապահ», N 106, Եր., 2014, էջ 26–31: «Արցախյան գոյամարտի պատմության ուսումնասիրության խնդիրները», «Լրատու» գիտական հոդվածների ժողովածու, N 1, Եր., 2012, էջ 72–85: «Արցախյան ազատագրական շարժումը և «Դեպի երկիր» կարգախոսը», «Հայ դատ» մատենաշար, N 3, Եր., 2011, էջ 150–162: «1988–1994 թթ. Արցախյան ազատամարտի առանձնահատկությունները», «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», N 5–6, Եր., 2005, էջ 120–127:

¹⁰ «Фальсификация истории Арцахского движения и Нагорно-Карабахской республики в Азербайджанских учебниках», «Բանբեր հայագիտության», 2013, N 1, էջ 180–193: «ԼՂՀ պատմության նենգափոխումը Ադրբեջանական դասագրքերում», «ԼՂՀ դատական իշխանություն», N 2 (6), Եր., 2012, էջ 5–15:

¹¹ «ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին 1991–2008 թթ.», «Լրատու» գիտական հոդվածների ժողովածու, N 1 (8), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 3–16:

Եղիազարյան Ա.

Գիտնականը զբաղվել է նաև հայկական բանակին նվիրված վերլուծություններով¹², ներկայացրել այնտեղ տեղի ունեցող բարեփոխումների գործընթացը՝ պատերազմի մշտական սպառնալիքի առկայության պայմաններում:

Նա առանձնաբար ուսումնասիրել է ՀՀ ներքին իրադրության խնդիրները, ինչպես նաև մեր պետության սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական հիմնահարցերը¹³:

Հայտնի է, որ հայոց դիվանագիտության պատմության վերաբերյալ մեզանում անհնար է գտնել մեկ ամբողջական ուսումնասիրություն: Տարիներ ի վեր դասավանդելով «Հայ դիվանագիտության պատմություն» առարկան՝ է. Մինասյանն անհրաժեշտաբար զբաղվել է հայոց դիվանագիտության հանգուցային հիմնահարցերի ուսումնասիրությամբ: Արժեքավոր են նրա դիտարկումները Տիգրան Մեծի ռազմադիվանագիտական գործունեության, ՀՀ-Ռուսաստանի Դաշնություն, հայ-վրացական, հայ-բուլղարական և հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների ներկա փուլի վերաբերյալ¹⁴:

¹² «Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ազգային բանակի ստեղծման պատմությունից», «Հայկական բանակ», N 4, Եր., 2003, էջ 3–18: «Պատերազմի սպառնալիքը և բարեփոխումները հայկական բանակում 21-րդ դարասկզբում», «Զայն Կիլիկիո Հայոց», N 1, Եր., 2012, էջ 11–15: «Պատերազմի սպառնալիքները և բարեփոխումները հայկական բանակում 21-րդ դարասկզբում», «Զայն Կիլիկիո Հայոց», Բ մաս, Եր., 2013, N 2, էջ 12–17:

¹³ «ՀՀ ներքին դրությունը. տնտեսական վիճակը (2001–2011 թթ.)», «Լրատու», N 1 (12), Եր., 2012, էջ 105–114: «Հայաստանի հանրապետության անկախության 20-ամյա ուղին», «Լրատու», N 11, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 20–32: «Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա», «Լրատու», N 2 (29), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 41–52: «ՀՀ ժողովրդագրական և սոցիալական ապահովության հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները», «Լրատու», Եր., 2007, N 1: «Ազրարային բարեփոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1991–2002 թթ.», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2 (107), Եր., 2002, էջ 146–157 և այլն:

¹⁴ «Տիգրան Մեծի ռազմադիվանագիտական գործունեության պատմությունից», Տիգրան Մեծի գահակալության 2100-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., 2011, էջ 51–58: «ՀՀ և ՌԴ հարաբերությունները (1991–2001 թթ.)», «Պատմություն և մշակույթ», N 1, Եր., 2011, էջ 3–22: «Հայ-վրացական հարաբերությունները 1991–2011 թթ.», «Լրատու», 2015, էջ 142–149: «Հայ-բուլղարական հարաբերությունները 1991–2008 թթ.», «Հայաստան-Բուլղարիա. անցյալը, ներկան և ապագան», միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2009, էջ 48–62: «Հայ-ֆրանսիական միջպետական կապերը և դիվանագիտական հարաբերությունները (1991–2016 թթ.)», «Լրատու», 2017, էջ 160–176:

Էդիկ Գարեգինի Մինասյան Ծննդյան 65-ամյակի առթիվ

Իր մի շարք ուսումնասիրություններում նա հատկապես արժևորել է ազգային-ազատագրական շարժման հերոսական դրվագները¹⁵ և պետական ու ռազմական գործիչների (Ա. Օզանյան, Մ. Սիլիկյան, Ա. Մանուկյան, Գ. Նժդեհ, Մ. Խրիմյան) գործունեությունը¹⁶: Առանց այդ հետազոտությունների վերջիններիս կենսագրությունները չէին ստանա ամբողջական կերպարանք:

Հայ դատի աշխատանքներին նպաստելու հրամայականը հայրենասեր գիտնականին մղել է վերահրատարակելու հայ դատի վավերագրերն ընդգրկող հայտնի ուսումնասիրությունները՝ հանդես գալով ընդարձակ մուտք-նախաբաններով¹⁷:

Նա 2018 թ. համահեղինակել և խմբագրել է Երևանի պատմության նոր հրատարակությունը¹⁸, իսկ 2020 թ. հրատարակել մայրաքաղաքի արդի փուլի պատմությանը նվիրված մենագրություն¹⁹:

Վերջին տարիներին Է. Մինասյանը զբաղվել է նաև հերոս հայրուհիների սիրանքների վերհանման և հանրության լայն շրջանակներին հասու դարձնելու աշխատանքով²⁰, ինչպես նաև խորհրդային ժողովուրդների Հայրենական

¹⁵ «Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թ.», «Հայկական բանակ», Եր., 2015, N 1–2, էջ 88–135: «Վասպուրականի հերոսամարտը», «Էջմիածին», N 5, 2015, էջ 101–115: «Խնուս գավառի հերոսամարտերը 1915 թ.», «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2016, էջ 3–17: «Խնուս գավառի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թ.», «Լրատու», 2016, էջ 133–154:

¹⁶ «Զորավար Անդրանիկի գործունեության պատմության դասերը», «Անդրանիկ Օզանյան – 150» գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2015, էջ 160–183: «Մովսես Սիլիկյանը ռազմական գործիչ», «Պատմություն և մշակույթ», N 3, Եր., 2012, էջ 77–86: «Արամ Մանուկյանի պետական գործունեությունը», «Արամ Մանուկյան. Ազգային-պետական գործիչը», ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2010, էջ 5–18: «Խրիմյան Հայրիկը ազատագրական պայքարի գաղափարական առաջնորդ», ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», Գ, Եր., 2010, էջ 191–205:

¹⁷ «Լեո. հայկական հարցի վավերագրերը», Եր., 2014: «Ալեքսեյ Զիվելեզով, Թուրքիան և Հայկական հարցը», Եր., 2014:

¹⁸ Սիմոնյան Հ., Մովսիսյան Ա. և այլք, Երևանի պատմություն, Եր., 2018:

¹⁹ Է. Մինասյան, Մայրաքաղաք Երևանը ՀՀ անկախության տարիներին (1991–2018 թթ.), Եր., 2020:

²⁰ Է. Մինասյան, Հայ կանայք 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հերոսամարտի տարիներին, Եր., 2016: «Հայ հերոսուհի կանայք», Եր., 2016: «Героическая деятельность армянок в годы освободительного движения конца XIX – начала XX века», Москва, 2020 և այլն:

Եղիազարյան Ա.

մեծ պատերազմի տարիներին ԵՊՀ գործունեությանը և համալսարանականների սխրանքներին²¹:

Ի վերջո, Է. Մինասյանի գիտական գործունեության մեջ հատկապես կարևոր է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ներկա փուլի առանձնահատկությունների խորքային ուսումնասիրությունը²²: Գիտնականը նաև քննարկել է այդ գործընթացում ՀՀ-ի դերի հարցերը²³: Քննության է առել նաև 20-րդ դ. վերջին Սումգայիթում և Բաքվում հայերի ցեղասպանության հարցը, տվել այդ դեպքերի իրավաքաղաքական գնահատականը²⁴:

Նա մասնակցել ու մասնակցում է հանրապետական բազմաթիվ գիտաժողովների, որտեղ հանդես է եկել հետաքրքիր և բովանդակալից զեկուցումներով:

Իր կատարած մեծածավալ գիտական աշխատանքի համար նա հինգ տարի անընդմեջ (2016–2021 թթ.) ճանաչվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի «Արդյունավետ գիտաշխատող» մրցույթի հաղթող:

Գիտաուսումնական աշխատանքից բացի Է. Մինասյանը հայտնի է իր հասարակական գործունեությամբ: Նա երկար տարիներ «ԻՆՈՍ» հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահն է և այժմ է ընկնում կազմակերպական ու ստեղծագործ աշխատանքով:

Մինչև 2018 թվականը նա «Երկրապահ» կամավորական միության վարչության անդամ էր, որտեղ խոսքով ու գործով մշտապես աջակցել է միության աշխատանքներին և մասնակցել մատաղ սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործին:

²¹ Է. Մինասյան Երևանի պետական համալսարանն ու համալսարանականները Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին (1941–1945 թթ.), Եր., 2019:

²² «Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի առանձնահատկությունները», «Պատմություն և մշակույթ», N 1, Եր., 2011, էջ 325–352: «Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը. դատապարտում և հատուցում», «Քրիստոնյա Հայաստան», Բացառիկ, էջմիածին, 2015, էջ 47–53:

²³ «Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնախնդիրը», ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», Եր., 2005, էջ 49–63:

²⁴ «Սումգայիթյան և Բաքվի ջարդերի իրավաքաղաքական գնահատականը», «Մեծ Եղեռն. դատապարտումից հատուցում», գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2011, էջ 36–50: «Բաքվի 1990 թ. հունվարյան ջարդերը և դրանց իրավաքաղաքական գնահատականը», «Տարեգիրք» ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի, Եր., 2010, էջ 8–21:

Էդիկ Գարեգինի Մինսայան Ծննդյան 65-ամյակի առթիվ

Նա եղել է նաև նաև ՀՀ հանրային խորհրդի անդամ (2013–2018 թթ.), որտեղ հանդես է եկել հասարակական տարաբնույթ նախաձեռնություններով:

Է. Մինսայանը մեր հեռուստատեղիների հայրենասիրական հաղորդումների մշտական սիրված հյուրն է, որոնց ընթացքում հանրությանն է ներկայացնում հայոց պատմության այս կամ այն անհայտ դրվագը, արժևորում և նորովի մեկնաբանում մեր ժողովրդի սխրագործություններն ու նվաճումները: Նա նաև «Մեր մեծերը» հաղորդաշարի մշտական մասնակիցն է:

Նա պարգևատրվել է «Լեոնային Ղարաբաղի ազատագրության համար» ոսկե մեդալով, ԵՊՀ ոսկե մեդալով, ՀՀ ԿԳՆ ոսկե մեդալով, ՀՀ ազգային ժողովի նախագահի պատվոմեդալով, ՀՀ վարչապետի հուշամեդալով, «Գարեգին Նժդեհ» և «Դրաստամատ Կանայան» մեդալներով, Ֆրիտյոֆ Նանսենի ոսկե հուշամեդալով և, վերջապես, «Մովսես Խորենացի» մեդալով:

Եռանդաշատ գիտնականին և հանրապետության արժանավոր քաղաքացուն մաղթենք երկար տարիների կյանք և գիտական նորանոր նվաճումներ:

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Երևանի պետական համալսարան
armyegh@yahoo.com*

Գիտական խորհուրդ	Научный совет	Scientific council
Աղայան Արարատ	Авагян Арцрун	Aghasyan Ararat
Ավագյան Արծրուն	Аветисян Павел	Avagyan Artsrun
Ավետիսյան Պավել	Агасян Арагат	Avetisyan Pavel
Բարդակչյան Գևորգ	Айрапетян Серго	Bardakchyan Gevorg
Գևորգյան Համլետ	Арутюнян Владимир	Dedeyan Gerard
Դեդեյան Ժիրայր	Бардакчян Геворг	Donabedian Anahid
Դում-Թրագուտ Յասմին	Геворгян Гамлет	Dum-Tragut Jasmine
Ջեքիյան Լևոն	Дедеян Жирайр	Gevorgyan Hamlet
Իսահակյան Ավետիք	Дум-Трагут Ясмин	Harutyunyan Vladimir
Կատվայան Վիկտոր	Зекиян Левон	Hayrapetyan Sergo
Հայրապետյան Սերգո	Исаакян Аветик	Hovannisian Richard
Հարությունյան Վլադիմիր	Катвалян Виктор	Hovhannisyan Henrik
Հովհաննիսյան Լավրենտի	Маэ Жан-Пьер	Hovhannisyan Lavrenti
Հովհաննիսյան Հենրիկ	Мелконян Ашот	Hovsepyan Liana
Հովհաննիսյան Ռիչարդ	Минасян Эдуард	Isahakyan Avetik
Հովսեփյան Լիանա	Мутафян Клод-Армен	Katvalyan Viktor
Մահե Ժան-Պիեռ	Овсебян Лиана	Mahé Jean-Pierre
Մելքոնյան Աշոտ	Оганесян Генрик	Melkonyan Ashot
Մինասյան Էդիկ	Оганесян Лаврентий	Minasyan Eduard
Մուֆաֆյան Կլոդ-Արմեն	Оганесян Ричард	Mutafian Claude-Armen
Շիրինյան Աննա	Погосян Геворг	Poghosyan Gevorg
Պողոսյան Գևորգ	Сафрастян Рубен	Safrastyan Ruben
Սաֆրաստյան Ռուբեն	Симонян Арам	Simonyan Aram
Սիրինյան Արամ	Суварян Юрий	Sirinian Anna
Սովարյան Յուրի	Тонапетян Анаит	Suvaryan Yuri
Տոնապետյան Անահիտ	Ширинян Анна	Zekiyan Levon Boghos

Հրատ. պատվեր N 1110
Ստորագրված է տպագրության 02.08.2021 թ.:
Չափեր՝ 70x100^{1/16}: 17 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 150 օրինակ:

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180*
*Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180*
*24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180*
www.hayagithimnadram.am
Email: joas2015@yahoo.com, info@haygithimnadram.am
*ՀՀ ԳՄ «Գիտություն» հրատարակչություն Երևան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.*
*Printing House of the "Gitutuyun" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.*
*Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.*